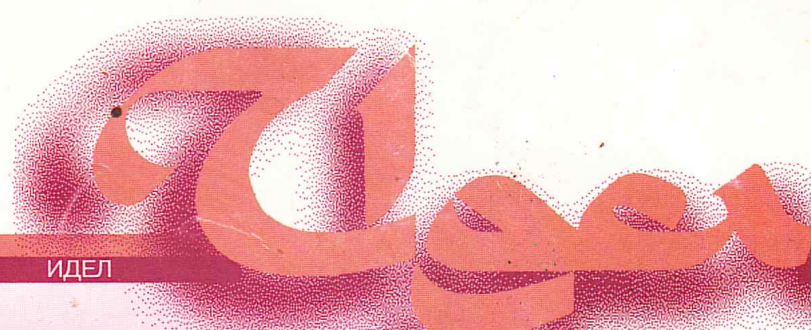

3/1998

ТАТАР ЯШЛАР ЖУРНАЛЫ

1989 елның июленнән бирле
татар һәм урыс телләрендә чыга

Баш мөхәррир
РАШАТ НИЗАМИ

Идарә
Дамир ИСХАКОВ
Ислам ӘХМӘТҖАНОВ
Роза ШӘРӘФИЕВА,
жаваплы сәркәтип
Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА,
бүлек мөхәррире
Ринат МӨХӘММӘДИЕВ
Роза КОЖЕВНИКОВА,
баш мөхәррир урынбасары

Рәфикә ЮНЫС,
баш мөхәррирнең беренче
урынбасары

Фәридә ХӘСЬЯНОВА,
баш рәссам

Мөхәррирләр
Гөлсирә ГАЙНАНОВА
Диләрә НӘУРУЗОВА
Ләис ХАРРАСОВ
Марат ЗАКИР
Ркаил ЗӘЙДУЛЛА
Сергей МАЛЫШЕВ

Гамәли хезмәткәрләр
Альберт СӨЛӘЙМАНОВ
Гәүһерия КӘРИМУЛЛИНА
Миләүшә ГАБДЕЛГАНИЕВА
Мөнирә КУЗИЕВА
Нәгыйм ШАҺИ
Рушания ХАРИСОВА
Резидә ӘХМӘТҖАНОВА
Светлана ЛАТЫЙПОВА

Журналны редакциянең компьютер төркеме
жыйды һәм битләргә салды.

Журналны гамәлгә куйды:
Татарстан Республикасының
Мәғлүмат һәм матбугат
министрлыгы, Татарстан язучылар
берлеге һәм редакциянең
журналистлар коллективы.

«Идел»дә язма, фото яки рәсемнәрне
тулысына йә өлгесен күчереп басу редакциянең
рәсеме белән генә башкарыла.

Журнал Татарстан республикасының Мәғлүмат
һәм матбугат министрлыгында 222 сан белән
төркәткән.

Журналда Татарстанның кенәлек басмалар
каталогы һәм Русия үзәк каталогы буенча язылып
була.

Индекслар: татарчасы — 73951,
орысчасы — 73952.

Редакциянең адресы:
420012, Казан, Мөштәри ур., 14.
«Идел»

Белешмәләр телефоны: 36-97-32.

© «Идел», 1989, №3

Плабынымыз түгәрәк
Булсын,
Бәйрәмеgez мөбарәк
Булсын!

БУ САНДА УКЫГЫЗ:

2

ТАРИХИ ХИКӘЯ
ИЛСӘЯР ИКСАНОВА
БАЛАН ЧӨЧӨГЕ

...Ул иконалар көн-төн ябулы-
каплаулы, үрәтник-фәлән бусагадан
атлаганда ачып торсалар да, аңа
күтәрелеп карарга да куркалар
мөселманнар. Исем үзгәртеп кенә дә
христиан ясап булмый. Мария,
Галина, Анастасия, Феодосиялардан
күңелләрен кытыклап гөл исемнәре
аңкымый, таң нурлары сирпелми,
бикәләренң горур сыннары
тоемланмый...

22

ТҮР БАШЫ
ЛӘБИБ ЛЕРОН
ЯЗУЧЫ, АРТИСТ ҺӘМ
АШЧЫ

Бу язма татар доньясында мәгълүм
кеше Батулланың күпкырлы һәм
күпсанлы талантлары турында.

26

ӘДӘБИ МИРАС
РКАИЛ ЗӘЙДУЛЛА
“ӘЙ, ЗАРИФ, ЧЫК
ЯЛТЫРАП...”

Бу кеше, шактый гына озын гомер
яшәсә дә, әдәбиятта, халык хәтерендә
үзенә лаек урынны алмыйча доньядан
үткән. Озак еллар типкедә,
мөһажирлектә жан асраган бу
фажигале язмыш иясенең ижаты да,
тормыш юлы да тиешенчә
өйрәнелмәгән, бәһаләнмәгән әле. Сүз
Зариф Башири турында.

48

ГАМЬ
АЙГӨЛ ХАНОВА
ӨРӘК

Исерек ата һәм балалар арасындагы
мөнәсәбәтләр турында бу язма.

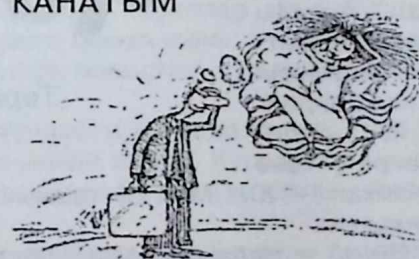
50

МИЛЛИЯТ
МИРГАЗИЯН ЮНЫС
МОСТАЙ КӘРИМНЕҢ ИЗГЕ
ГОРУРЛЫГЫ

...“Россиянмын” шигыре язылганда
без әле күпчелек туган телебездә
сөйләшә идек...

56

АДӘМ БЕЛӘН ХӘВА
МӘХӘББӘТЕМ —
КАНАТЫМ

Табигатьтә яз сулышы сизелү белән
кеше дә үзгәрә сыман.
Тамырларда кан да уйнаграк, күз
карашы да бүтән, жандагы
тибрәнешләр дә башкачарак...

Илсәяр ИКСАНОВА

1

Ургылып-ургылып аккан суга озак карап торды Маһинур...Суның агышын да күрмәде, тавышын да ишетмәде үзе. Жанының әрнүе шулай ургып-ургып чыга да, дөңьяны тутырып шау итеп ага иде. Шуны гына тойды, шуны гына ишетте. Аның бу су белән агып китәргә уенда да юк. Бары әрнү-газап-лардан теткәләнеп беткән йөрәген генә ташкыннарға саласы килә... Бәлки, йөрәге актарылып агып киткән хыял-өметләрен куып житәр. Шушы суларда, шушы бозлы суларда киләчәге китте ләбаса аның! Жаны белән иманыннан аерылмаса да, казак камчысыннан куркып, тәре астында билдән суда торганга Ходайның каргышы төштемә — шул көннән, бөтен эченә суык тиеп, бала таба алмас булып калды. Ул вакытта ук сулар белән агып китәсе булгандыр да... Тик... Аның өмете-нарасые, бердәнбере бар иде шул ул чакта. Инде... Инде га-заплы бу тормыш белән бәйләп торган ни калды?

— Анасы! — дип жылкәсенә кулын салган Миңнәхмәтнең карашындагы куркудан гына үзенең нәрсә эш-ләргә жыенганын аңлап алды Ма-һинур. Аңлады да, сискәнәп кит-те. Үзенең уеннан үзен аклагандай:

— Юк, — ди-де, әкрән генә баш чайкап. — Юк! Мин бу ташкын суга сикерергә жыенмадым.

— Әйдә, — диде ире пышылдап, — өйгә керик. Шунда сөйләшербез.

— Башкача сөйләшәп тормабыз, атасы. Сөйләшәсе сөйләшенгән. Мин баламны кяфер зиратына илтә алмыйм!

Миңнәхмәтнең сискәнүдән яңак сөякләре кысылып куйды.

— Минем...баламны шунда илтәп саласым килә-ме?! Азагын уйлыйм...

— Уйлыйсы-нитәсе калмады...Кемнең ни эше!

— Эше барлыгын үзең дә беләсең бит, анасы. Тынгылык бирмәсләр.

— Балаң кяфер зиратында ятканда тынычлап йок-

БАЛАҢ ЧӘЧӘГЕ

Тарихи хикәя

Нияз
Хажинхмәт
98

Н. Хажинхмәтов рәсеме

лармын дисеңме?

— Димим дә инде... — ир гажизлектән көрсенеп куйды. — Ни, кылсак та, тынычлыктар юк инде ул безгә!

Фәһригөл карчык караңгы төшкәч кенә керде. Як-ягына каранып, шикләнерлек кеше таппагач: “Йә, ничек хәл иттегез?” — дип сорады. Маһинурдан: “Мин үз сүземдә калам”, — җавабын алгач, җиңел сулап куйгандай итте. Карашын кайгысын күтәрә алмаудан бөкрәеп төшкән Миңнәхмәткә төбәде. “Без шулай килештек инде”, — диде анысы басынкы гына. Мәетнең ике ягында кара-каршы утырган ике карчык Әсмабикә белән Бибигөлҗамал да, килешкәннән белдереп, баш кагып куйдылар. “Ярар, тәхлил чыга башлайык”, — диде Фәһригөл. “Мин инде бишне чыктым”, — диде Әсмабикә. “Мин дә икене чыктым”, — дип өстәде Бибигөлҗамал. Фәһригөл карчык тәхлил укырга кереште. Башкалары дисбе тартырга, дөресрәге, бармак буыннарын санап укырга тотындылар. Дисбеләр инде ерак яшерелгән. Кирәк чагында да кулга алырга куркыта, үрәтник күрә калса, миһербан көтмә!

Маһинур бертуктаусыз “Лә иләһә илләллаһу!” дип кабатласа да, сүзләренең мәгънәсенә төшенми, ничә кабатлаганын да санамый иде. Башында бер-берсен кысырыклап уйлар кайный. Авырайган башыннан шул уйларны, дөресрәге, әле бер, әле икенче кешедән ишеткән аерым жөмлөләрне ике куллап кысып чыгарасы килә. “Ожмах кошы, ожмах кошы”, дип тукулдап торган уй өстенә “Кяфер зираты, кяфер зираты” дигәнә чүкчә белән бәргәндәй китереп суга. “Бакча арты кулай булып...”, “Котылды инде бәбекәчем...”, “Тилмерепләр ятты ла сабыем!”, “Сине ожмах ишеге төбәндә каршы алып...”, “Абау, аяклары сап-салкын...”, “Үрәтник белә калса!”, “Кәфенләргә, кәфенләргә...” бер-берсен этә-төртә башны тутырлар. Күкрәккә ут капкандай — тынны кыса. Пышпыш укынып утырган карчыклар томаланып бер югалалар, бер томан таралып киткәндәй була...

Төнне аңгы-миңгә үткөргән Маһинур улкаен юып кәфенләгән-чалмалаган вакытта да шулай ук ушсыз булып утырып торды. Кәфенләп салып, укыйсын укый бетергәч: “Алып чыгарга вакыт, хушлашыгыз!” — дигән сүзләрдән генә кисәк айнып, килеп баласының аяк очыннан тотты. “Бәхил бул, балам, бәхил бул, балам!” — дип гасабиланып пышылдады. Бөтен жаны-бәгыре белән кычкырса да, сүзләре бик әкрән чыкты. Тамакны утлы төер тотып алган, күкрәкне ут булып яндырып торган тойгы күздән кайнар әрнү булып түгелә иде.

Кәфеннән ачып улын тагын бер карыйсы, бөдрә чәчләреннән, чытырдатып йомган озын керфекле күзләреннән, елмаюга охшап беркадәр ачыла төшкән иреннән үбәсе килде. Туктаусыз “балам, балам...” дип пышылдавына Бикмулла карт “сабыр, сабыр” дип торды. “Сабыр”, — дип иңнәннән килеп тоткан иренең сизелер-сизелмәс куллары калтыравын тойгач, бу югалтуның икесенең дә яртышар жаны өзелү икәнән аңлап: “Атасы!” — дип иренең кочагына авасы килсә дә, алай эшли алмады. Алай эшләргә — сабырсызланырга, кычкырып-төгәрәп еларга, кеше

күзендә ир кочагына аварга ярамый. Ярамый! Ул — татар хатыны. Ул — мөслимә!

II

Әле кояш күтәрелмәсә дә, офык читләре агарып, таң шәуләсе төнне кысырыклаган мәл. Барысы да изрәп йоклыйлар. Алдагы йокысыз төннәр, борчу-газаплы көн Әсмабикә карчыкны да, Миңнәхмәтне дә төмам эштән чыгарып алжыткан.

Маһинур шыпырт кына кара өйгә чыкты да арткы бакчага караган кечкенә тәрәзгә капланды. Балан агачы белән каен арасындагы карасу-кызгылт калкулыкка карап: “Аллага шөкер!” — дип куйды. “И, балам, салкын жир куенында беренче төнеңне үткәрдең”, — дигән уйдан сулкылдаган йөрәген уң кулы белән кысты да: “Өгүзе билләһи мин аш-шайтан ир-рәжим. Бисмилляһи — рряхман ир-рәхим. Әлхәмдә-лилләһи раббелгаләмин әррахман иррахим...”, — дип укый башлады. Үзе укыды — үзенең күз алдыннан туктаусыз улкае Нурисламының уйнап йөрүләре, “әни-ем!” дип муенына сарылулары, “эчем авырта” дип бөгәрләнеп-бөтерелеп елаулары, хәлсез куллары белән бармакларына ябышулары кичте. Күзалдында сулып барган баласын кочаклап: “Үлмә, үлмә, сиңа үлсәң ярамый, син кяфер зиратында ята алмыйсың,” — дип тәкърарлап елаган үзен күрде. Күрде дә... йокысыннан уянгандай сискәнеп, уеннан айнып китте. Кабат бакчадагы калкулыкка карап: “Аллага шөкер!” — дип кабатлады. Елыш халкын көчләп чукуындыра башлаганнан бирле күргән михнәт-әрнүләрдән парәләнеп беткән йөрәге өзеләм-өзеләм дип калтыранып торды.

Иртәнгә чәйгә утырганнар гына иде, аякларын лыш-лыш сөйрәп Фәһригөл карчык килеп керде. Үзенең әллә ашыгудан, әллә каушаудан тыны беткән. Сәламләшеп тә тормастан:

— Ай, күршекәйләрем, хараплар гына булдык. Үрәтник безнең урамга менеп килә... — дип, әйтсә жөмләсен әйтеп бетерә алмастан, сулышы кысылып калды.

— Тукта әле, Фәһригөл түти, әйдә үт әле, утыр, — диде Маһинур урыныннан кубып. Күрше карчык табынга таба атламады, мичкә терәлеп торган сандык өстенә чүкте.

— Ай аллам, нигә шултикләм каушадың, — дип сүзгә кушылды Әсмабикә карчык. — Ике көннең берендә безнең урамны әйләнә ләбаса ул. Болай таркалма, шикләндерерсең генә.

— Ул...ул... — диде Фәһригөл һава жыеп, — үзе генә түгел, казаклар белән...әллә өч, әллә дүрт атлы казак иярткән.

Бу хәбәрдән өстәл артындагылар өнсез калды. Чынлап та каушатырлык, өнсез итәрлек хәбәр иде бу. Атлы казакның кем икәнән, ни икәнән яхшы белә бу авыл!

Карчыга карашлы, жирән сакаллы үрәтник озын буен бөгеп бусаганы атлаганда ак өйдә аны Миң-

нәхмәт кенә каршы алды.

Атлы казакларын иярткән бу жан савучы йөрәк-ләрне селкетеп өй каршына килеп туктаганда Миң-нәхмәт хатын-кызларга:

— Барыгыз, кара өйгә чыгыгыз, — диде. — Үзем генә сөйләшермен. Сөз катышсагыз, начаррак кына булыр.

Үзен, ни ишетсә дә каршы дөшмәскә дип, ныгытып куйды хужа. Кара-каршы талашу файдасыз, ахыры начар булачак. Бу кяфердә иман әсәре юк. Моннан ике ел элек, Елыш халкы, кире мөселманга чыгабыз, дип баш күтәргәч китереп куйган полицай бөтен барлыгы белән татарны күрәлмәс бер урыс иде.

Казакларын ишегалдында калдырып кәргән “ку-нак”ның:

— Михаил Исакович... — дип сәләмләвенә:

— Хәерле көн, Василий Иванович, — дип жавабын бирде. “Ни йомыш белән йөрисез?” — дип сорамакчы иткән иде дә, кире уйлады. Ни белән йөрүе аңа мәгълүм. Сүзен үзе башласын. Нигә аңа басма салып торырга?! Шулай да:

— Әйдәгез, түрдән үтегез! — дип чакырды. Башка чак булса, дөшөп тормас иде. Бүген ничек тә йомшаграк сөйләшәргә, берәз жайларга кирәк. Сөйләшү авыр булачак... Шулай да Миңнәхмәт жиңәргә, үзенеңдә калырга тиеш!

Василий Михаилдан мондый түбәнчелек көтмәгән иде. Аптырап калды. Ишектән килеп керүгә кычкырырга әзерләнгән “Бала кайда?” сөзләре күкрәктән ярылып чыкмады. Аның урынына:

— Кайгыларыгыз булган икән. Кайда соң үзе? Мәетне әйтәм. Кая куйдыгыз? — дип гөлдәрәде.

— Жирләдек инде, — диде хужа сабыр булырга тырышып.

— Да-а, сезнең халык мәетне озак тотарга яратмый шул, — диде тегесе төрттереп. — Кая жирләдегез? Зиратта яңа кабер күренми.

Үрәтникнең үзеннән-үзе кайный башлавын сизде Миңнәхмәт. Әлегә ташкын төптән күтәрелә, тышка бәрәп чыкмаган. Тик...бәрәп чыгачак! Бу давылга әзер булырга кирәк. Әлбәттә, полицай зиратта булмаган, анда яңа кабер бармы-юкмы, күрмәгән. Баланың бакчага жирләнгәнән дә яхшы белә. Нәкъ менә шуның өчен дә монда ул...

— Каберне бакчага гына каздык, — диде Миңнәхмәт, гадәти хәбәр житкәргәндәй сөйләргә тырышып. — Ни бит... Сабый бала... Анасының да еракка куясы килмәде. Аннан ни... ташу вакыты да... су китеп бетмәгән диюем. Елга аша йөрүләре читен...

Үрәтникнең эчендә кайнаган ярсу бәрәп чыкты — тәрәзә пыялалары зеңләп куйды.

— Бакчагамы? Бакчаң синең каберлекмени? Бәлки, син анда кеше үтереп күмеп ятасыңдыр!

Миңнәхмәт “әстәгъфирулла”сын чак кына авызыннан ычкындырмады. Иреннәре генә кыймылдап куйды.

— Мөселманча күмдеңме? Әйт, мәртәт!

— Юк... Христианча жирләдек...

Хужаның ялганы һәр авазында кычкырып тора иде.

— Кемне алдыйсың син! Мине жүләргә саный-сыңмы? Атаң Исак юлыннан китәсең киләдер. Аякларыңны богаулап, этап белән. Жибәрербез! Жибәрерлек эшләр бар монда. Үткән айны кача-поса ураза тотканыңны да чыгарырбыз. Сизмәде дип уйлаган-сыңдыр. Ут алмагач та... Сиздем. Бәйләнешәсем килмәде. Нәселегезне сөймим. Киребеткән үжәт нәр-сәләр!

Кяфер ярсыганнан-ярсыды.

— Бакчасында зират ясамакчы, имеш. Ясатырмын мин сиңа зират! Атаң төсле кай туфракка ятып калганыңны да белмәсләр. Анысы, халык котыртып, күпме дөнья бутап йөрде. Татарга чыгарга имеш. Патшага прошение язалар да, вәссәлам, янәсе. Йә, чыктымы Елыш татарга? Ә атаң кайда хәзер? Бәлки, аның да этләр талаган гәүдәсенә калдыкларын себер юлыннан табып алып кайтып, бакчаңда күмәрсез? Ха-ха-ха...

Тешләрен кысудан Миңнәхмәтнең яңаclarы тимгелләнә. “Чыкты Елыш татарга! Чыкты түгел, аның чып-чынлап чуынганы да булмады. Яртысыннан күбесе бүген дә Ислам динен тотта, аллага шөкер!” — дип кычкырасы килсә дә, түздә. Дөшмәде. Дөшөп ни файда. Зыяны булыр. Эш зурга китчәк. “Кем ислам динен тотта?” — дип допрослый башлаачаклар... Хәер, кача-поса намаз укуларын, дини бәйрәмнәрне, йолаларны үтәүләрен сизмимени алар?! Сизеп торалар. Әнә, әйтә бит, ураза тотканыңны белдем, ди. Тотты шул. Иншалла, тагын тотар! Һәр йортка икона аскач та, үз диненнән язган дип булмый бит ул халыкны. Ул иконалар көн-төн ябулы-каплаулы, үрәтник-фәлән бусагадан атлаганда ачып торсалар да, аңа күтәреләп карарга да куркалар бит мөселманнар. Исем үзгәртеп кенә дә христиан ясап булмый. Мария, Галина, Анастасия, Феодосияләрдә Маһинурдагы, Әсмабикәдәге, Гөлҗамал, Фәһригөлләрдәге гөл дә, нур да, бикә дә юк татар өчен. Бу исемнәр иясенә асылын аңлатмыйлар. Тойгы-хисләрен житкермиләр, килеш-килбәтен, акыл-фикерен белдермиләр. Күңелләрен кытыклап гөл исләре аңкымый, таң нурлары сирпелми, бикәләренә горур сыннары тоемланмый анда.

Старостаның яшелле-зәңгәрле тавышы уйларыннан сискәндәрәп жибәрде.

— Кем сиңа рөхсәт бирде бакчаңа мәет күмәргә? Христиан зираты ярамыймени сезгә? Мөселманча күмәргә кирәкмәни? Халык арасында коткы таратырга син калдыңмени хәзер... атаң урынына?..

— Кем әйтте мөселманча дип? Кем...

Миңнәхмәткә сүзен әйтеп бетерергә бирмәде Иванович.

— Кем әйтсә дә, кем әйтмәсә дә, сиңа фәрман шул: хәзер үк казып ал да зиратка илтеп күм балаңны!

Миңнәхмәт, башына күсәк белән органдай, миңгерәп китте. Бертын дөшми торгач, үзен кулга алып:

— Василий Иванович, бала инде күмелгән. Мәетне борчырга ярамый. Бер дин дә якламый бу эшне, —

ИЛГОЛЕМ

Бер мизгелгә

Мин — бер болыт кызы,
Йортым — Болыт иле.
Тамчы булып, бер мизгелгә
Жиргә иңдем.
Жирдә — серләр...
Жирдә — гөлләр...
Дөштә шулчак күктәгеләр:
— Чәчәкләргә гашыйк булып,
Башың жуя күрмә, кызый.
Синең йортың — Болыт иле,
Син үзең дә — Болыт кызы!..
...Тик кайтырга ашыкмадым,
Болыт-Әнкә кичерер лә..
Их, гөлләрнең хуш исендә
Тагын берәз исерергә!..
Гөл сахрасын иңли-иңли,
Күңеләм тамам ләззәт чиккәч,
Үз йортыма очарга дип
Күк иленә күз юнәлткәч,
Дөштә кемдер:
— Әй, Болытчәч!.. Бир кулыңны!
Мин — бер Мәжнүн, мин — Жир улы.
Сиңа атап бер жыр яздым,
Тыңларсыңмы?..
Жир улының сөю жыры
Гүзәл иде.
Исеме дә шагыйранә —
Газәл иде...
— Кал янымда, — дип ул юкка
Башын иде.
Күрмәде бит —
Күзләремдә — яшен иде.
Ишетмәде күк тавышын
Күкрәгемдә.
Укымады күкләр моңын
Күзләремнән.
"Шафкатьсез" дип гаепләде
һәм әрнеде.
...Ә мин исә акрын гына
Күк илемә күтәрелдем.
Хуш, Жир улы, китәм инде,
Телә миңа хәерле юл.
Күктә — минем туган илем,
Күктә — минем хыялларым.
Тик онытма Болыт кызын,
Үпкәләмә һәм әрнемә.
Жырларыңа исемем куш,
һәм сөй мине, сөй мәңгегә!..
Сау булыгыз, жир гөлләре,
Хуш, Жир улы! Бик сагынсаң,
Болытларга изәп кулың,
Дәш син миңа: — "Әй, Болытчәч!..
Тамчы булып
Кабат Жиргә иңәрмен мин,
Болыт-Әнкәм йоклап киткәч...
Тик онытма: Жирдә мин тик
Бер мизгелгә.
Күктән Жиргә сөю илтәм
һәм тиз генә ашам кире
Үз илемә...

1997 ел, 16 апрель.
Переделкино.

гына сөйлиләр, килешү мөмкин түгел дип кенә жи-
бәрәләр?... Солдатлар арасында баштарак шундый
сорау бирүчеләр дә табылган иде. Нәсихәтченең йөзе
кара көйдә ул чакта, сорау бирүчеләрнең якасына
барып ябыша язды. Ярсып һөжүмгә ташланды, әлеге
солдатлар минут эчендә Рәсәйнең кан дошманнарына
әйләнеп куйдылар. Рәсәйне таркатучы жирангеч бө-
жәкләр, дип аталдылар. Сөзгә сөйләгәннәр явыз-
лыкларның баласы, мичтә булыр анасы, дигәндәй,
берсе көлемсерәп сорау куйды: “Чәчәннәрнең бандит
икәнлегенә ышанмыйсызмы? Сабыр итегез, сүзгә генә
ышанмасагыз, маңгай күзегезгә ышанырсыз...” —
диде ул, астыртын тавышы белән.

Шушы сөйләшүдән соң озак та үтмәде, солдат-
ларны ашыктыра-ашыктыра сафка тезделәр. Саф
каршына тартма кырлары ачылган КамАЗ машинасы
килеп туктады. Тартмага жиңел гәүдәле ике кеше
сикерешеп менделәр. Тартма сәхнә рәвешен алды
да куйды. Сәхнә уртасында эченә нидер салынган
капчык. Беренче мәлдә иң гажәпләндергәнә шул бул-
ды: хәрби камуфляжлы бу кешеләр йөзләрен кара
япма белән ябып, томалап куйганнар иде. Япмадагы
йомры тишәкләрдән күзләре генә елтырап тора. Алар,
зур эш башкарган кешеләр сыман, каударланмыйча
гына, капчыкның авызын чиштеләр, эчендәгә нәрсә-
ләренә сак кына тартма төбөнә бушаттылар. Саф өс-
теннән “чатырт” килеп яшен уйнап үтте мени — барысы
берьюлы “аһ” итеп жиргә чүгеп куйдылар. Шәфкатъ-
нең йөрәге жу итеп китте, аңы томаланды — тартма
төбөндә кисеп алынган кеше башлары тәгәрәшәп ята
иде. Өчәү иде булса кирәк...

Моңарчы тыныч кына кабинада утырган таза гәү-

БИЕК ТАУНЫҢ БАШЛАРЫНДА.

Роман

Шәфкатъ ялгыз калган чакларда уйлый да исе китә.
Кечкенә Чәчән иленә ничек итеп бөтен Рәсәйдән, алай
гына түгел, дөньяның барлык кыйтгаларыннан жи-
наятьчә шайкалар, наркотик белән эш итүче мафиоз
төркемнәр килеп тула алды микән? Сөйләүләренә ка-
раганда, мыжгып тора ди бит алар анда. Башка сый-
мый: моңарчы Рәсәй ни караган соң? Жинаятьчеләр
күпләп-күпләп шунда жыелсын дип, махсус рәвештә
көтеп тордылар микән? Ни өчен Рәсәй житәкчеләре
Дудаев белән сөйләшәп, бу жирне шундый әшәке-
лекләрдән арындырырлык чаралар күрелмәгән? Чәчән
иленә бу кадәр корал каян килеп кергән, ни өчен бу
кешеләр гел сугыш, халыкны кырып юк итү турында

дәле офицер — теге нәсихәтче юеш жиргә сикерде. Бу
гамәлнең үзе уйлаганга караганда да куәтләрәк эффект
бирүеннән күңелә булып, кулына тоткан мегафонын
уңга-сулга болгап сүзгә кереште. Йөзөндә ясалма хәс-
рәт төсмерләре булса да, көр тавышы аның шактый
канәгать хәлдә сүз башлавын искәртеп тора иде.

— Чечняда кансызлык, ерткычлык соңгы чиккә жит-
те, — диде ул кинәт исеп киткән жилгә яны белән
баса төшеп. — Сөзгәң алда — шушы вәхшиллекнең
тагын бер үрнәге. Кем башлары дип беләсез болар-
ны? — Офицер буш кулын тартмага табан селтәп
алды. Аз гына тын торгач, җавапка кереште. — Бер
гөнаһсыз егетләрнең газиз башлары сөзгәң алда.
Чәчән илендәгә тәртипсезлекләргә каршы чыгып, ха-

лыкка алга табан болай яшәп булмаячагын аңлату юлына баскан яшь каһарманнар алар. Күргөнегезчә, алар бурычларын ахырынача башкарып чыга алмаганнар. Бандитларның газаплы жөзасына тарыганнар, изге юлда шәһит киткәннәр. Әмма без исән! Егетләр башлап жибергән эшне ахырынача житкерербез! Моннан соң да түзеп тору мөмкин түгел. Бу хәлгә бөтен дөнья нәфрәтләнә. Чәчән илендәге хакимият законсыз ул. Аны бәрәп төшерү — намус эшебез! Рәсәй бөтенлеген жиберергә ирек бермибез! — диде ул гаярь тавыш белән. — Ышанып әйтәм: сез — Рәсәйнең батыр сугышчылары. Алдыгызда нинди дошман торганын инде аңлагансыздыр. Мәкерле дошманга безнең җавап тагын да аяусызрак, саллырак булачак. Шушы минуттан күңелегездән кызгану хисен чыгарып атыгыз. Кулларыгыз нык булсын, йөрәкләр юга җилкәнсен. Ышанам, безнең сугышчыларыбыз, сез инде ул, ягъни, үлем куркынычы килгәндә дә шөлперәеп төшмәсләр. Үлө калсалар, елмаеп, газиз ватан алдындагы изге бурычны үтәүенә тирән ышаныч белән күзләрен йомарлар! Безнең гаскәрләргә каршы корал тотып чыккан теләсә кемне сытып үтәргә! Әлеге боерыкның җиренә житкереп үтәләчегенә мин йөз процентка ышанам, — дип тәмамлады ул сүзен.

Саф өстендә үлем тынлыгы иде...

Тартма өстендә моңарчы гамьсез генә басып торган теге ике карачкы, нәсихәтче сүзен тәмамлауга, башларны капчыкка салып, авызын яхшылап бәйләп куйдылар.

Машина Шәфкатынең нәкъ каршына килеп туктаганлыктан, аңа бу галәмәтне кичерүе бигрәк тә авыр тоелды. Күз салмыйм дисәң дә, карашы ихтыярысыздан берничә мәртәбә шул якны айкап алды. Тәнне нәрсәдер яндырып алган сыман булды, берсенең авызыннан нык итеп тешләнгән ыргы тел чыгып тора. Шәфкатынең эче актарыла башлады, укшыта, менә-менә горгылдатып косып жиберер сыман иде. Шушы нәрсәне булдырмас өчен иреннәр торган саен ныграк кысыла, иренен тешләп алуын ул сизми, авызыннан кан саркып чыкканын да белерлек түгел иде. Офицерның каты тавышы һушны бөтенләй жуярга ирек бирмичә, тиер кебек мигә бәрәп торганга, ул түзәргә тырышты. Инде машина кузгалып киткәч, йомшарып, янындагы солдатка терәлеп алды. Тегесе бөтен тәне белән калтыранып, шашардай булып таулар ягына карап тора иде. Шәфкатынең башы шаулы башлады, миенә бер шик кереп урнашуын сизде. Шик торган саен зурая, күңелне тырмап ук үтте — тартмада читтәрәк аунап яткан башның йөз чалымнарын таныгандай булды ул. Тәмам исәңгерәгән сыман тоелса да, зихнә ачык эшләде, хәтерә дә томаланмаган иде һәм ул һич кенә ялгышмый иде кебек: Төсле шәһәрдә бергә хезмәт итә башлаган, бер поездда Каф итәгенә килгән Щетинин фамилияле солдатның башын танып алды бит ул.

Әле килгән чакта, вагонда тәгәрмәч тыкылдавына әлсерәп барган Шәфкаты янына килеп, Щетинин ачылып сөйләшә башлаган иде. Ачуы килеп, Шәфкаты аны үз яныннан куып жиберергә дә уйлаган иде, ник ди-

сәң, Раушания белән бергә үткәргән кадерле минутларны исенә төшереп, ләззәтләнеп барудан аерды аны бу шыксыз үрдәк. Щетининның гөнаһсыз сабыйдай аңа карап торуын күргәч, ачуы чигә төште, кысыла төшеп үз яныннан урын бирде.

— Ут эченә барабыз, Шәмсетдинов, сизәсеңме? — диде ул чытык йөзен читкә борып. — Сугыш булачак, браток. Но мин кулыма корал алып, беркайчан да кешегә атмаячакмын! — дигән иде еламсыраган тавыш белән. — Барып житеп баш-күз алгач, барыбер качам мин, әнкәемне сагындым, сеңлем белән энемне күрәсем килә, — дип борыннарын тарткалап та мәшәләнгән иде.

Шул сөйләшүдән соң Шәфкаты әлеге тал чыбыгыдай нечкә гәүдәле солдатны күргәнә булмады. Чөнки тиешле урынга житеп, аларны поезддан бушатуга, төрлө частьларга таратып бетерделәр. Шәфкаты танк йөртүче булып китте. Менә инде атнадан артык аларны танк йөртергә өйрәтәләр, алсыз-ялсыз хәрби машина төзелешен төшендерергә тырышалар. Монда ул белгән солдатлар да, командирлар да юк иде. Барысы да яңа кешеләр, үз-үзләрен тотышлары да, сөйләшүләре дә сәер. Солдатларга якын килмәскә тырышалар, “эшкә” хәзерлекне читтән генә карап торалар. Монда ашау ягы да көйләнмәгән, тору урыннары белән дә бик мөшкел иде. Ике сүзнең берендә — иртәгә Грозныйга кертеп жиберәләр икән дигән хәбәр җанны кузгатып торганлыктан, палаткалар кебек нәрсәләргә дә коручы булмады. Әмма көн артыннан көн үтә, юеш, җил астында озакка чыдап булмасын аңлаган солдатлар үзләренә өн казып керә башладылар. Ялгызыңа гына дымлы чокырда шулай ук бик рәхәт булмавын абайлап алганнары берничәсе бергә “оя кора” башладылар, кемдер таш, тиер кисәкләреннән өнендә мич әмәлләп куйды, аңа башкалар иярде. Офицерлар бу өннәргә күмдереп йөрәп тә караганнар иде, әмма чарасызлык үзенекен итте — алар бу эшкә кул селтәделәр. Янәсе, бүген булмаса иртәгә моннан кубарачаклар безне, әйдә, көчләрен әрәм итәселәре килгәч ни.

Шушы өннәр генә коткарып калды солдатларны ачык кырда салкын һәм ачлыктан кырылудан. Кичләрен кайбер төвәккәл солдатлар якын тирәдәге авыл-бистәләргә разведкага чыгып йөри башладылар. Буш кул белән кайтмыйлар иде тагын, ротада арагы шешәләре күренә башлады, сарык-сыер урлап алып кайтулар ешай башлады. Офицерлар моңа күз йому түгел, үзләре үк бу эшнең рәтен белүче братва-солдатлар тирәсендә кайнаша башладылар. Аларның читтәрәк куелган өсте ябулы “летучка” тибындагы машиналары көеф-сафа кору урынына әйләнеп китте. Тыштан караганда өйрәнү бара, көн-төн “чәчән бандитлары”на карата акыл эшкөртү сәясәте үткәрелә, шул ук вакытта Рәсәй армиясенең бу төвәккә килеп чыккан төркемдә ис-акыл китмәле эчтән таркалу бара иде.

Берзаман автомат, башка кораллар юкка чыга башлады. Шәфкаты, котелок югалтканнан бирле, үз әйберләренә чамасыз саклык күрсәтсә дә, аның да биләннән төшмәгән граната сумкасын кай арададыр

кисеп алдылар. Барысы да беләләр иде, коралларны якын-тирә авылларга илтеп аракыга алмаштыралар, танклардагы пулеметларга кадәр аткара башладылар һәм моны бер кеше дә тикшерми, һәркайсы күр-мәмешкә салыша, моның ише нәрсәләрдән читтәрәк йөрергә тырыша иде.

Инде бетләп, чуан басып, корчаңгы диңкеп йөргән көннәрнең берсендә, кичкә табан ротаны ашыгыч рәвештә сафка тезделәр. Ротада унлап солдат каядыр юкка чыккан, сафта торучыларның исә яртысының нинди дә булса сугыш коралы гаип булган икән. Әмма рота командиры вазыйфасын башкарган майорны бу хәл артык борчымады, тикшерү нәтижәләре белән таныш-кач, катлы-катлы сүгенде дә, көтмәгәндә киң елмаеп:

— Кайгырмагыз, война все спишет, — дип ярып салды. Якында торган танк янына елышып кече йомышын үтәп алды, шуннан соң гына жыелуның төп сәбәбен аңлатты. — Житте монда бет туйдырып ятарга, — диде ул, һавалы тавыш белән. — Тагын ике сәгәттән Грозныйга кузгалабыз. Исегездә тотыгыз, без бу шәһәрне үтүкләп чыгарга тиеш. Безнең артта бер жан иясә исән калырга тиеш түгел. Һәр чәчән — бандиттан да бандитрак, жинаятьчедән дә жинаятьчәрәк. Күңелегездән кызгану дигән мекен хисне чыгарып атыгыз, шушы минутта ук чыгарып атыгыз! — дип жикеренде ул. — Бандитларга үлем! Нәрсә башыгызны жылкә чокырына яшерергә маташасыз, выше голову, орлы! Без үлемгә түгел, жиңу данын алып кайтырга керәбез шәһәргә. Грозныйга кадәр ике сәгәтлек юлны кош очкандай гына үтәбез, юлыбызга каршы төшүче бандитларны сытып-изеп китәргә, кем булуына карамастан! Аң булыгыз, алар хатын-кыз булып та, карт-коры булып та, бала-чага кыяфәтendә дә юлыгызны кисәргә мөмкиннәр. Каушап калмагыз, бандитка — бандит үлеме. Кабатлап әйтәм, сез ни кылсагыз да хаклы булачак, бары тик ул безнең жиңугә табан юналган гамәл булсын. Война все спишет, запомните! Үзегезнең секторда эшне бетергәч, президент сарае янына жыелачакбыз, бездән соң анда башкалар керәчәк, безнең бурыч — яшен тизлегендә шәһәрне алу, бандитларның төп төркемнәрен юк итү. Калганы безнең эш түгел, — диде ул көр тавыш белән. Майор инде үзен жиңүче рота командиры итеп саный иде, өстәп куюны кирәк тапты. — Карагыз аны, кыр күнегүләре вакытындагы башбаштаклыкны кабат искә төшереп, кәсепкә керешүче табыла калса, үзегезгә үпкәлегез, андыйларга сугышчан бүләкләр төтөмәячәк. Ә болай сезнең һәркайсыгыз инде хөкүмәт бүлгәнә тәкъдим ителгән. Котлыйм! Шунысын да чамалагыз, боерыкны үтөүдән читләшүчеләрне, куркакларны һәм паникерларны урында юк итәчәкбез. Бандитларга — үлем! Алга! — дип, майор солдатларга хәрби машиналарга таралырга фарман бирде. Экипаж командирларын үз янына, рота штабы урнашкан “летучка”га алып китте.

Өйләрдә анда-санда утлар күренгәләсә дә, урамнарда яктырткыч-мазар юк. Шәфкать идарә иткән танк колоннаның уртасында иде. Рация аша командирның аратирә жикеренеп алуын исәпкә алмаганда, башка бернинди өстәмә фарман, кисәтү яки киңәш биргән авазлар да ишетелми. Ничек әле бернинди каршылыксыз шәһәр үзәгенә үк үтә алдылар танклар, дип уйлап бетермәде, алда, артта, ян якта шартлау, атыш тавышлары ишетелде. Ул да булмады, Шәфкать эзенә үк диярлек басып барган алдагы танкның башнясында яп-якты ут давылы уйнап алды, башняны галәмәт дәмшәтле көч жиңел генә кубарып алды да, урамның икенче ягына ук атып бәрде. Бер мәлгә тоташ ялкынга әверелгән экипажның төрле якка сибелгән утлы шәүләләре күзгә чалынып калды. Өрәкләр кебек иде алар.

Шәфкатьнең чәчләре үрә торды, ни эшләгәннен белешмәстән, шартлатып тормоз рычагларын кысты, аннан бар көченә арткы йөрешкә күчте. Нәкъ шул чагында көчле шартлау аларның танкын юлга аркылы алып ташлады. Шәфкатьнең баш өстендәге люк ачылып китте, тынга кайнар һава дулкыны килеп капланды. Ниндидер көч егетне урыныннан йолкып алды да тышка чыгарып атты. Башкасын ул инде хәтерләми иде. Аны бу мәхшәрдә кем табып алган, кем госпитальгә китергән, беренче ярдәмне кем күрсәткән, ничек исән кала алган — бер мөгжиза гына дияргә кала. Исән килгәндә — ул госпитальдә, бөтен тирә-як яралылар белән тулган. Колак ишетми, тел әйләнми иде. Ул торып утырды. Башын күтәреп караса, үзенә төбәлгән телекамераны күрде. Гажәпләнгән күзләрен үзә тирәсендә азапланган кешеләргә сирлеп алды да, чатнардай булып авырткан башын аска иде. Багырьләргә үтеп колак гөжли, үтереп арка үзәгә сызлый иде.

Телевизорга төшерүче янында кайнашучыларның берсе аңа якын килеп, нәрсәдер аңлатырга тырышып караган иде, Шәфкать аның сүзләрен ишетмәде генә түгел, үзенә эндәшүнең тәэсире бөтенләй тискәре нәтижә бирде — төссез карашы белән яткан бүлмәсен айкап алды да, яңадан аңын жуйды.

Икенче мәртәбә аңына килгәндә кичке эңгер куерган чаклар иде бугай. Колакка кайдадыр барган ату тавышлары, снаряд шартлаулары ишетелә. Тел кипкән, иреннәргә сәер лайла оешкан. Су эчәсе килә. Ул гөжләп авырткан башын чигә турысыннан ике кулы белән кысып, акрын гына:

— Су... — дип пышылдады.

Аңа игътибар итүче булмады. Күзенә ак халатлы берәү чалынды. Егет кулын алга табан сузып, урыныннан кузгалды һәм бар сабырлыгын жыеп янә:

— Су бирегез, зинһар, — дип кычкыргандай итте.

Шәфкатьнең тавышын ишетепме, әллә аның кузгала башлавын чамалапмы, ак халатлы кеше житез адымнар белән янына килде, иелә төшеп:

— Нәрсә, егетем, әллә кузгалырга исәпме? Вакыт, вакыт инде. Өченче көннән бирле ауныйсың, хәзер хәрәкәтләнәргә, ризык капкаларга кирәк, — дип, кулын егетнең маңгаена куйды, озак итеп күзләренә карап торды. — Әйбәт, — диде ул, — болай булгач, үтә бу.

...Ярты төннән соң юлга кузгалырга боерык бирелде. Шәһәргә кергәндә иртәнге эңгер чак иде.

— Су бирегез, — дип пышылдады Шәфкатъ инде сабырлыгын жуя башлап.

— Хәзер, туганкай, күпкә түзгәнне азга түзәбез, — дип ак халатлы жәһәт кенә каядыр китеп барды, ул да булмады, каяндыр тимер кружка белән су алып килде, аңа бер хатын-кыз да ияргән иде.

Шәфкатъ кабаланып суга үрелде, аның куллары калтырый, муенын тота алмый, күренеп тора, кеше ярдәменнән башка су эчәрлек хәлдә дә түгел иде әле ул. Ир кеше йомшак тавыш белән янәшәсендәгә хатынга эндәште:

— Башын тотып тор әле, егетне кеше итик. Менә бу даруны да йотып куярга кирәк булыр, — дип, Шәфкатънең кулына ниндидер таблеткалар төртте. — Гафу ит, туганкай, синең белән озаклап юанырга вакыт тар, күрәсеңме, күпме яралы, сырхау, — дип кулын бүлмә түренә табан сузды. — Житмәсә утны да өздәләр, су запасы бетеп килә.

Шушы кешеләр ярдәме белән егет берничә йотым су эчте. Бугазларын яндырып үтте су, ашказанында нәрсәдер кыбырсып башлады кебек. Хәле бөтенләй бетеп, яңадан ятуда иде исәбе, табиб аны туктатты:

— Юк инде, егеткәем, болай жебегән булмыйбыз. Әйдә, хәзер менә бу даруларны кап, суны эчеп бетер. Шунсыз рәткә кереп булмаячак, — дип, көчләп диярлек Шәфкатъкә дарулар каптырды, аннан тын да алдырмый кружкадагы суны эчертеп бетерде. Күз аллары караңгыланып, егет ятагына ауды.

— Хәзер ятсаң да була. — Шәфкатънең мөдәрән жайлап мәшәләнгән хатынга эндәште:

— Бер ярты сәгатътән ашатырга тырышып карагыз. Егет нык күренә, бик озаку аунамас. Тагын зарарланган жирләре бармы?

— Балтырын ярчык сыдырып киткән. Башка ярамганулар юк бугай инде, — дип җавап кайтарды хатын.

— Бик хуп. Инде рәткә кергәч, язып алыгыз. Исеме-жисеме дигәндәй, кайдан, ничек килеп эләккән монда. Хатын баш какты.

Ярты сәгатъләр чамасы үтте микән, Шәфкатъне кабат кузгаттылар. Ашарга китерүләре икән. Инде кичке аш вакыты булса кирәк, бүлмә шактый жанланган, тыз-быз йөрүчеләр ишәйгән. Бүлмәдә сүрән генә ут яна иде.

Үзен мәҗбүриләп диярлек, егет ризык жыйды. Бар тәненең сызлавына, колакларының миләрне актарып гөжләвенә карамастан, башында уйлар чабыша башлады.

— Кайда мин? — дип сорады ул ашарга китергән ак халатлы туташтан.

— Кайда килгән идең соң? — дип сорауга каршы сорау куйды дорфарак тавыш.

Шәфкатъ аптыраулы карашын туташка текәде.

— Шәһәргә...

— Килеп життең инде менә... — Туташ бу бәндә белән тел озайтып торуда мәгънә юк дигән сыман, тиз-тиз генә аңлатып алды. — Зур хастаханәгә китерделәр сезне. Бөтен шәһәрне тутырдыгыз бит, жыеп

бетермәле түгел. Ярый, гомерең бар икән, исән калганың. Күпләрегез... — сүзен әйтеп бетермәде, аны каядыр чакырып алдылар.

Икенче көнне Шәфкатъ авырлык белән генә бүлмә буйлап йөри башлаган иде. Баш гөжләве кими төште, аның каравы аяклары кызышып сызлый иде. Әмма монда катгый таләп шундый, кем хәрәкәтләнә ала, хастаханәдә эшләүче медперсоналга ярдәм итә башлай. Яралылар су сорый, аларның бәйләрен алыштырасы бар, арада көйсезләнүчеләр дә табыла — кыскасы, эш һәркемгә житәрлек иде. Инде Шәфкатъ гел урынсыз да калды, аның урынына аягы өзелгән бер кызны кертеп салдылар. Шәһәр өстенә көн-төн бомба коела. Зур хастаханә тирәсендә дә ярыла ул бомба дигәннәре, инде бина тетрәнү-калтыранудан туктап тормый кебек, тәрәзәләр коела башлады. Имеш-мимешләр ешайды: шушы арада мондагы яралыларны башка урыннарга аткаралар икән. Федераль гаскәрләргә боерык бирелгән: иң беренче хастаханәләренә, кешеләр күпләп жыела торган башка урыннары утка тотарга! "Шәһәрне алмыйча туктамыйбыз", — ди икән Грачев. Теге көнне шәһәргә кергән танк армадасыннан бер генә машина да исән калмаган ди. Грачев шуның өчен үч ала икән. Әсирлеккә элгүчеләренә юк итәргә фарман бирелгән дигән хәбәр дә ишетелгәли. Арадан бер яралы тешен кысып: "Сталин законнары кире кайта, безнең урыс иле шуннан ерак китә алмады, тәки", — дип, ыңгырашып та алды.

Зур хастаханә тыныч яши алмый иде инде. Бер канатына туры бомба төшүдән зыян күреп, һәлак булучыларның күпчелеге яралы әсирләр икәнә дә беленгәч, шомлану инде чын төс алды. Бу имеш-мимеш түгел, чынбарлык иде — самолетлар ничек кенә булса да хастаханәне жимерергә тырышалар иде булса кирәк. Шуннан соң аларны аска — подвалга күчерә башладылар. Шәфкатъ көтмәгәндә Веремеев белән очрашты анда.

Чик буге шәһәрне тирәсенә килеп житкәч, аларны аерганнар иде. Шәфкатътән танкист "ясадылар", ә Веремеев икенче бер жыелма частыкка, удар төркемгә элгән икән. Теге көнгә һөҗүмдә алар шәһәргә хәрби машиналарга төялеп кергәннәр, әмма ерак китә алмаганнар, гранатомет белән сылаганнар (Веремеев сүзе) аларга. Веремеевның кулбашы яраланган, тәне пешкән, башына да элгән ярчык. Әгәр үзе танып эндәшмәсә, Шәфкатъ аны һич тә искәртмәс иде. Инде ул табибларны, шәфкатъ туташларын исемләп белә, ярдәм итәргә тырыша. Монда яткан хәрбиләр дә, башкалар да бу мәгънәсез сугыш хакында өзми-куймый фикер алышалар, сугыш башлаучыларның халыклар, ил алдында җинаятче булулары беркемдә дә шик уятмый иде.

Веремеев бер көнне яннарыннан үтеп баручы чибәр йөзле шәфкатъ туташына күрсәттә:

— Мине әнә шул фәрештә коткарды инде, — диде.

— Ут астыннан алып чыкты. Менә бит кешеләр ничек, — диде ул көрсәнеп. — Югыйсә без аларның тыныч, гүзәл шәһәрне көл итәргә дип кердек. Фарман шулай бирелде безгә — юлда очраган бөтен нәрсәне ватарга,

жимерергә, изәргә, юк итәргә.

— Безгә дә... — диде гажәпләнгән тавыш белән Шәфкатъ. — Әллә безнең исерек рота командиры гына шулай котырына микән дип уйлаган идем. Димәк...

— Юк, бу югарыдан килгән боерык булырга тиеш, — диде Веремеев. — Чөнки, әйтүләре буенча, безнең гаскәр үтеп киткәч, Грозныйда бер исән зат та калырга тиеш булмаган. Барлык бандитны юк итәргә диделәр. Алар һәр чәчәнне бандит дип атагач, һәр чәчәнне юк итәргә фәрман бирелгән дигән сүз бит инде.

— Әйе, — диде Шәфкатъ башын түбән иеп. — Каптык без. Өйрәнүләр вакытында, монда фәкатъ жина-
ятьчеләр генә яши, дигәннәренә ышандырырлык нәр-
сәләр дә килеп чыккалыи иде бит. Бер көнне безгә өч
киселгән баш күрсәттеләр. Чәчәннәр диделәр... Га-
деллек өчен көрәшкәннәр, жәзалаганнар, диделәр.

— Кит әле, — дип калкынып куйды Веремеев. —
Аны безгә дә күрсәттеләр. Капчыкка салып алып кил-
гәннәр иде КамАЗ тартмасында. — Аннан нигәдер
пышылдып диярлек өстәп куйды. — Берсен таныдым
бит мин аның...

Шәфкатъ үзе дә сизмәстән:

— Шетинин, — дип ычкындырды. — Ничек элэк-
кәндер ул гаделлек өчен көрәшүче чәчәннәр сафына.

— Точно! — диде Веремеев. — Шул бичара иде ул.
Димәк бу да безнең башларны әйләндерү, аңны то-
малау өчен генә кылынган эш булган. Их-ма, кемнәр
каргышына эләтек без, — диде ачынып. Берәз тын
торгач, — син, Шәфкатъ, бәлки исән кайтырсың илгә.
Минем адресны язып ал әле, — дип мендәр астыннан
блокнот тартып чыгарды.

— Ни өчен мин генә? — дип гажәпләнү-катыш
сорау бирде Шәфкатъ. — Ә син монда бөтенләйгә
калмакчы буласыңмы?

— Эшләр болай барса, безгә моннан чыгу юк, —
диде Веремеев акрын гына. — Күрәсең бит, хаста-
ханәне ничәнче көн утка тоталар. Жир белән тигез-
ләмичә туктамаячаклар. Сезнең кебек жиңел яра-
лыларны кайда да күчереп өлгерерләр, ә безне... врьд
ли коткарып калырлар.

— Төшенкелеккә бирелмә әле, — диде Шәфкатъ.
— Илгә исән кайтырга язсын. — Шулай да Вере-
меевның адресын язып, түш кесәсенә салып куйды.
Үзенең адресын да язып, чуаш егетенә бирмәкче иде,
нигәдер бу уеннан кире кайтты.

Бая сүз башлауга сәбәпче булган шәфкатъ туташы
егетләр янына тукталды.

— Ни хәлләр, — диде ул Веремеевка төбәп.

— Алга табан, — диде Веремеев көр тавыш белән.
Аның чын хәлен белгертмәскә тырышуы сизелеп тора
иде. — Бүген яралар сыкрамыйлар да диярлек. Менә
якташны очраттым әле.

— Сөз күп монда, — диде сузыбрак шәфкатъ тута-
шы. — Терел тизрәк, — дип, тагын үз юлына китте.

— Марьям исемле, — диде күңелсезләнеп Веремеев.
— Әле шушы көннәрдә генә әнисен жирләп килде.
Өйләренә снаряд эләккән. Аннан алда абыйсы һәлак
булган. Менә бит ничек ул дөнья, — диде Веремеев

авыр сулап. — Без аларның илен туздырырга килдек, ә
алар безне дөвалап йөриләр, кеше итмәкче булалар.
Шушы халыкны бандитлар дип атаган кешене жир
йотсын!

.....

— Әй, браток, монда кагылып кит әле! — Шәфкатъ
бу сүзләрнең үзенә төбәлгәнән яхшы аңлаганга, бар-
ган жиреннән шып туктап, тавыш килгән караңгы
почмакка борылды. — Сиңа әйтәм, сиңа, — диде
түземсезләнеп тавыш иясә.

— Хәзер, бу нәрсәләргә урынына илтәп куям да...
— Шәфкатъ кулындагы юылган марля төргәгенә күр-
сәтте, — көтеп торалар мине.

— Ничего, күпкә түгел безнең сөйләшү, — диде
тавыш иясә ятактан калкынып.

Шәфкатъ ирексездән шул якка атлады. Каршында
әзмәвәрдәй бер егет калыкты. Ятакта шундый ук озын,
килбәтсез чырайлы икенче гәүдә сузылган. Ул түшәмгә
карап тын гына яткан жиреннән, кинәт кенә Шәфкатъкә
төбәлдә. Шәфкатънең баш миен нидер өтеп алды кебек.
Боларның ниятләре бер дә жүнлөгә охшамаган кебек
иде. Тупас тавышларыннан салкынлык бөркелеп тора,
күзләрендә миһербансызлык чаткылары. Милләтләренең
кем икәнлегә билгесез, сакал-мыек баскан какча йөз,
тынгысыз караш, иңсәләре ни сәбәптәндер уйнап тора.
Бу да күңелне шөбһәләндерә. Мондый кыланышны ул
Головастикова гына күргән иде.

— Кил әле, браток, утыр янга, — диде аны чакырып
алган әзмәвер. — Сүз бар синең белән.

Шәфкатъ иңенә яткан кулның авырлыгыннан ятак-
ка чүкте.

— Мин тыңлыйм.

— Шаулама, — диде әзмәвер тыныч тавыш белән.
— Тиреңне тунаган сыман акырасың. Ипләп кенә
сөйләшиң, аңлашылдымы?

Шәфкатъ боеручан тавышка буйсынып, тын калды.

— Син каян килеп эләктең монда? — диде ятакта
моңарчы өнсез ятканы. Аның керфеге дә селкенмәвен
тойды Шәфкатъ.

— Контузия алган идем... — диде аваз эченнән
ботка пешереп. — Ничек монда эләккәнемне белмим,
аңны югалтканмын. Танктан кем, ничек алып чыкканын
да белмим...

— Танкист, значит?

— Әйе. Ә сез каян? — дип тегеләр өчен көтелмәгән
сорау бирде Шәфкатъ.

— Безнең турында соңрак... — диде беренче әз-
мәвер.

— Синең кебек үк, контузия алдык, — диде икен-
чесе. — Ничек соң, нушыңа килдеңме? Без сине көне
бүе күзәтәбез инде, үжәтләнеп, ярарга тырышып
йөрисең табибларга, ә?

— Житешә алмыйлар ич. Аякта йөргәч, нишлисең,
булышырга туры килә.

— Браток, моннан чыгып ычкынырга иде бит, —
диде әзмәвәрләрнең берсе. — Күрәсең ич, көн-төн
бомба коялар баш өстенә. Озакка чыдамый бу бина.

Он-талканга әйләнә тагын бер-ике көннән. Без ОМОН егетләре, әйдә, җай табып сызабыз. Безне бит көтәләр...

— Кемнәр көтә? — дип аптырый төшеп сорады Шәфкать, көтелмәгән тәкъдимнән аның йөрәге сулкылдап тибәргә тотынды. — Ә моннан ничек чыгарга? Саклап торалар... Шәһәрне дә белгән юк...

— Безне өйдә көтәләр, — диде серле тавыш белән беренче әзмәвер.

— Шәһәрне яхшы беләбез ансы, — диде ятактагы егет. — Күп йөрдек инде монда, аркылыга-буйга. Тик безгә бер-ике ышанычлы егет кирәк, синең кебек. Бармы андыйлар?

— Белешергә була инде, — Шәфкатьнең колагында "Безне өйдә көтәләр" дигән серле тавыш һаман чыңлап тора иде.

— Юк, брат, белешеп йөрергә калгач, хана инде ул, — диде ятактагы калкына төшеп. — Син табиблар янында еш ураласың, бел әле, мәетләрне кайда җыялар икән, бая шөйләп алган идем, ике солдат носилка белән мәет алып баралар иде. Озатучы-фәлән юк. Димәк, шушы тирәгә җыялар, тик, подвалда да калдырмый торганнардыр бит инде аларны. Читкәрәк чыгаралардыр...

Шәфкать: "Мәетләрне күрше йорт подвалга ташыйлар", — димәкче иде, кинәт туктап калды. Моны сизеп алган ОМОНчы кырыс кына сорап куйды:

— Я, нигә төртелеп калдың?

— Белешермен, — диде Шәфкать башын аска иеп. Ул бу егетләр тырнагынан ычкына алмавын сизгән иде инде.

— Шулай диләр аны. Юкса, шыр җибәрдең, дип торам. Тагын шунсын да чамала, әгәр бу сөйләшү хакында кемгә дә булса ычкындырсаң, түбәңне каерып атачакмын. Аңладыңмы?

Шәфкать эндәшмәде.

— Бар, брат, эшкә кереш, — диде икенчесе, аркасына нык кына кагылып алып. — Калганын яңадан сөйләшербез.

Шәфкать шушы кагылудан да сыны белән катты, әмма бу йөзләрендә нур күренмәгән хәрбиләр алдында сыкрану-әрнүләрен сиздермәскә тырышып, иреннәрән тешләп алды һәм каударланып, шәфкать туташлары җыела торган бүлмәгә табан китте. Аның марлялар алып килүен түземсезләнеп көтеп торганнырын белә иде ул. Табиблар янында тоткарланмады, туптуры Веремеев янына китте һәм үзенәң нинди хәлгә таруын кыскача гына аңлатып бирде.

Веремеев бер кавым сүзсез ятты. Аннан ипләп кенә:

— Тегеләй дә, болай да исән калу икеле, — диде. — Тик синең шанс зуррак. ОМОН егетләре дисең бит. Аларга синдәй иптәш ни өчен кирәктер, белмим. Әмма синең тормышыңны саклап калу өчен түгел икәннән беләм. Бәлки бәхет елмаер, исән калырсыз. Булмаса төвәкәллә син, Шамсутдинов, — диде ул яшьле күзләрен Шәфкатькә төбәп. — Кабатлап әйтәм, монда озаң чыдамабыз. Хөкем ителгәнбездә инде, безне теге дөнья көтә.

— Алай димә әле, якташ. Исән калу хакында уйлыйк.

— Ул хакта син уйла инде, синең шанс илләгә-илле. Минекә — юк... Бар, алар сине күздән югалтмаячаклар инде, болай булгач. Табиблар янында уралган бул, чыгу юлларын чамала. Башка киңәш бирә алмыйм мин сиңа. Хуш... — Веремеев аңа исән кулын сузды. — Төвәкәллә, сак бул. Синең исән калуың икебез өчен дә кирәк. Онытма, адрес синдә... Ә теге егетләргә беләм мин. Безнең төркемдә керделәр алар шәһәргә. Барлык яктан ут камап алгач, әсирлеккә бирелделәр, үзләре теләп. Хәзер котылмакчы булалар, димәк...

Шәфкатьнең күзләреннән яшьләр төгәрәште. Ул якташ егетнең иңсәләреннән сак кына кочып, бер тын торды һәм башка бер сүз эндәшми, табиблар бүлмәсә ягына китеп барды.

...Хастаханәдән төнлә чыктылар. Төн җиткәнчә әзмәверләр Шәфкатьне яннарыннан җибәрмәделәр. Инде йокыга бирешеп барганда, аны уяттылар, берәз исәңгерәп утыргач, аны күтәрәп аяк өстенә үк бастырып куйды берсе. Колагына пышылдап:

— Каршыңда носилка күрәсезме? — диде.

Шәфкать аяк очында ак җәймә белән капланган мәет күрүп, сискенеп китте.

— Жебемә, — дип ысылдады әзмәвер. — Әйдә, тот носилканы. Син алдан, мин арттан. И кара аны, каушау-мазар сиздерә күрмә, эчәкләреңне җиргә агызырмын! Әйдә, брат, кыюрак, — диде ул бу юлы берәз йомшаграк тавыш белән.

Сак яныннан үтеп барганда, сакчыларның берсе, урысчалап:

— Тагын берсе кайтып китте менә... — диде.

— Федеральме? — дип сорады икенчесе.

— Әйе-е... — дип, юаш тавыш белән генә җавап кайтарды арттан чыгып килүче әзмәвер.

Сакчылар эндәшмәделәр.

Мәетләр яткан подвал сакланмый иде. Подвал төрәзәләре һәр яклап ачып куелган. Шулай булса да, күңел болгаткыч авыр ис җәелгән иде монда. Түзеп тормалы түгел. Әмма әзмәверләр ашыкмадылар. Әле носилканы куйгач та, үлгән сабышканы тын да тартмый ята бирде. Шуннан соң гына аны носилкадан җиргә төгәрәтеп төшерде иптәше. Тегесендә җан әсәре юк иде.

— Ишек янына бар! — дип фәрман бирде аяк өстендәгесе Шәфкатькә. Килүче булса, менә носилканы алырсың да, каршыларына йөгәрерсең... Минә сорасалар, "печ" итәргә калды, диярсең.

Шәфкать, кушылганча, ишек төбенә барып басты. Тегеләр подвалның аргы башына киттеләр, кире килделәр, аннан янә нидер киңәшләшеп алдылар, шуннан соң гына Шәфкатьне үз яннарына чакырдылар һәм ян яктагы ачык төрәздән башта Шәфкатьне өскә озаттылар. Шәфкать өскә чыгып җиткәнчә җиргә сузылып ятарга, тавыш чыгармыйча берәз көтәргә тиеш иде.

Ул сулы чокырга төгәрәп килеп төште. Су чыйрап ката башласа да, егетнең тәнненә салкын юешлек йөгәрде. Ул искә-аңга килгәнчә, юлдашлары да аның

янына төгәрәштеләр. Берсе сүгенеп куйды:

— Шушы чокыр гына житмәгән иде. Шыкыранлап катабыз болай булгач.

— Шыңшыма, — диде икенчесе. Күп сүзгә житмичә, ул Шәфкаткә каршы якта торган йорт почмагын күрсәтте. — Хәзер шунда табан шуышасың. Тагын безне көтеп тор. Әгәр исән-имин әнә теге куаклыкларга барып житсәк, аның аръягында Соры елга, күпер аша үтә алсак, без котылдык дигән сүз, чөнки ул як нейтраль жир. Күп айкаган урыннар безнең, — дип тә өстәде.

Соры елга аръягына чыкканчы да, аны үткәч тә Шәфкатынең бурычы бер иде — иң элек аны алдан жибәрәләр, хәвеф-хәтәр сизелмәсә, аның артыннан тегеләр кузгала.

Шәһәр читенә житкәч, берсе төкәтсезләнеп:

— Ашыйсы килә, — дип зарланып алды. — Ничәнче кән туя ашаган юк, — диде ул уфтанып. — Әле чыгып житкәч ниләр күрер башлар?

Инде таң сызылып килә иде. Әзмәверләр, ориентирларны төгәлрәк чамалау өчен, озакаррак тукталыш ясаганнар иде.

— Әллә берәр йортны айкап чыгабызмы соң? — дип сабырсызланды теге һаман.

— Пычагың бармы? — дип көттереп кенә җавап бирде икенчесе. — Операция өчен иң беренче корал юнәртгә кирәк бит. Миндә ул юк.

— Миндә дә юк шул. Теге чакта барсын да болгап томырганмын.

— Вәт. Синең дә юк инде ул, әйеме?

Сорау Шәфкаткә иде. Шәфкатынең авыз ачуын көтеп тормастан, үзе үк җавап та бирде. — Каян булсын инде синдә. Син бит башың-аягың белән чәчәннәргә сатылган идең.

Шәфкать ни дип тә җавап кайтарырга белмәде. Кесәсендә ипи катылары бар иде, юлдашларына сузды. Тегеләр эләктереп кенә алдылар.

— Артык йөкләрдән арынсак та була инде, — диде ямьсез чырайлы әзмәвер, ипиен авызында әвәләп. — Ник кирәк ул?

— Ашыкма! — дип бүлдерде аны үзен өлкәнрәк итеп тотканы. — Кирәге чыгачак әле аның безгә. Йә, әйт, моңарчы кайда булганыңны кемгә, ничек аңлатмакчы буласың? Ә монда рәхим ит, бер солдатны әсирлектән йолып алып чыктың. Ничек эләккән ул анда, ансын үзе аңлатыр. Безнең эш — хәрби бурычны үтәүдән читләшмәү. Монда озакар калырга ярамай, ничек тә, яктырып беткәнче алдагы бистәгә барып егылырга кирәк, — диде ул һәм, — кузгалдык, — дип, Шәфкатыне тартып торгызды. — Әйдә, брат, атла — синең юл әнә теге караеп торган манарага табан. Без синнән йөз-йөз илле метрлап калыбрак барырбыз. Берәр нәрсә сизсәң шундук ят, селкенмә. Без килеп житкәч, алга табан нишләргә икәнне хәл кылырбыз, — дип, нәсихәт бирде.

Баш өстеннән һаваны ярып самолетлар төркеме үтте. Ул да булмады, Соры елга аръягында өзлекле шартлаулар ишетелә башлады.

— Хастаханә районын утка тоталар, — диде өлкән әзмәвер. — Ни өчен каныктылар аңа, нич аңламыйм.

— Безнең солдатлар бит анда, — диде икенчесе. — Чәчәннәр шуңа ышыкланып тын зона ясамакчы булганнар иде булса кирәк. Гражданскийларның барыр жире юк, шул тирәгә җыеп, исән калдыру исәпләре. Хастаханә булмагач, бер генә юл кала, барлык население шәһәрне ташлап китәргә тиеш була, теләсә ничек кит, тик шәһәрдән генә чыгып кит. Депортациянең бер ысулы бу. Шәп уйланылган, анасын корт чаккыры.

— Аңлашыла. Димәк, Грозныйны жир белән тигезләмәкчеләр. Башкала юк — ил дә юк принцибы.

— Ярый, сүз бозау имезә. Кузгалдык!

Бистәдә аларның игътибарын бер йорт ишек алдында тигез кенә эшләп торган машина тавышы җәлеп итте. Разведкага Шәфкатыне жибәрделәр.

Капка ныклап ябылган иде, койма ярыгыннан күз салса, анда хәрби киёмдәге ике кеше машинага нәрсәдер төяп маташа. Машинадан читтәрәк кеше гөүдәсе аунап ята. Хатын-кыз бугай. Шәфкатынең хәбәрән ишеткәч, ОМОНчылар яктырып киттеләр.

— Мородерлар эшкә тотынган, — диде алар икесе беравыздан. — Йокламыйлар, паразитлар.

— Ничә кеше дисең? — дип, тагын бер мәртәбә төпченделәр Шәфкатытән.

— Ике кеше әйбер чыгара. Шоферы булса кирәк, кабинада утыра.

Бистәдә башка жан әсәре сизелми иде. Моңы әзмәвернең берсе үзенчә аңлатты.

— Боларны ингушлар ягына куып чыгарганнар инде. Калса шул карт-коры да, аерым үжәтләр генә калгандыр. Ә болай бай бистә күренә. Монда мал табарга булыр иде, җәл, вакыты ул түгел, — дип, чертләтеп төкереп алды. — Я, нишлибез?

— Тире җыеп күп эшлибез, — диде икенчесе, аеруча җилкенеп. — Шоферны син аласың, ә йөкчеләре миндә. Ә син — ул Шәфкаткә төртте, — без эшне бетергән уңайга, кузовтагы нәмәрсәләргә тиз генә кире ишеп төшерәсең, бер нәрсә калырга тиеш түгел. Без хәзер кузгалабыз, син өч минут чамасы көтеп тор. Эшләп алырга кирәк булыр безгә берәз.

Тегеләр тавыш-тансыз гына койма аша ишек алдына сикерделәр. Шәфкатынең колагына чинаган, ыңгырашкан тавышлар гына чалынып алды. Кайдадыр күккә яктылык-ракета чөяләр, шәһәр ягында тоташ гүлү-гөрселдәү ишетелә, бистә яныннан үткән юлдан бронетехника чабыша иде. Шушы кадәр ыгы-зыгы аша ничек чыга алганнар, дип уйлап алды Шәфкать йөк төяүче солдат киёмле кешеләргә, исе китеп. Менә хәзер эләктереп алып кайталар инде үзләрен ОМОНчылар. Аларга үзләрен аклау өчен тагын бер җай була бу.

Озакар уйлап торып булмый, вакыт житкәндер дип, Шәфкать йорт янына килде, тыныч кына сөйләшкән тавышлар ишетеп, батыр гына койма аша жиргә сикергән иде, чәчә үрә торды, машина янында өч солдат гөүдәсе таралып ята иде.

— Ач капканы, — дип жикерде аңа ямьсез әзмәвер тагын да ямьсезрәк тавыш белән. — Исеңдә тот, син бернәрсә дә күрмәдең. — Кулында пистолетка охшаган нәмәрсә чагылып китте. — Тизрәк кылан, күрми-

сеңме, яктырып бетеп килә.

Капка ачылып бетмәс борын, машина ажгырып алга ыргылды, Шәфкатъ сизми дә калды, аны, үтеп барышлыи жылкәсеннән эләктереп, кузовка ыргытылар. Тавыш кына ишетелде:

— Бушат андагы барахлоны, анаңны...

Күренеп тора, әзмәверләр шулкадәр батырайдылар ки, алар үз стихияләрендә иделәр.

Олы юлга чыккач машина кисәк кенә туктады. Кабинадагылар тагын киңәшләшеп алдылар бугай. Менә аларның берсе кабинадан жиргә сикерде, юл читендә зур төгәрмәч пыскып ята иде, ямьсез чырайлы әзмәвер шул машина төгәрмәче тирәсендә таралып яткан тимер чыбыкларны жыештырып алды, аны сындыргалап карады, ныклығына ышангач, икенчесенә кычкырды:

— Кискеч кара әле, бардачукта бар бугай...

Үзенә табан очкан кискечне әзмәвер ялт кына эләктереп алды һәм чыбыкны кирәк кадәр турап алды. Тартма читенә кулы гына тиеп алды, ул инде тартма эчендә, Шәфкатъ белән янәшә басып тора иде:

— Тәк, брат, болай итәбез, — диде ул житди эш башкаргандай Шәфкатънең муеныннан эләктереп алып. — Сине бәйләп куймыйча булмас. Рас инде исән калдырганбыз икән, син безгә берәз хезмәт ит.

Шәфкатънең тамагына төер утырды. Башы әйләнеп китте.

— Нигә, — диде ул бетәшкән тавыш белән. — Минем сезгә зыяным тимәде бит.

— Маңка агызма, салабон! Әйтәм бит, әгәр файдаң тимәсә, әллә кайчан дөмектерер идек без сине. Тыңла, кул-аягыңны бәйләп ташлыйбыз. Тыныңны чыгарасы булма. Бу сәфәрдә күргәннәреңне оныт. Әгәр туктаып, сораштыра калсалар, колагыңа киртеп куй, без сине Грозныйдагы бер йортның подвалыннан бандитлар алып чыгып барганда коткарып калдык. Ничек әсирлеккә эләктең, кая алып баралар иде алар сине — атаргамы, асаргамы — үзең уйлап тап. Анда безнең эшебез юк. Без сине коткарып калдык, үзебезнекеләр ягына алып чыктык! Бетте, аңлашып торырга вакыт юк, артык сүз ычкындырсаң — чамала!

Ул калганын сүзсез генә эшләде, кинәт селтәнеп Шәфкатънең башына китереп сукты, аны миңгерәүләтеп екты да тимер чыбык белән боргычлап кулларын, аякларын шатырдатып бәйләп куйды. Эшен бетергәч жиңел сулап:

— Пиз... котенок, больше ср... не будешь, — дигән билгеле гыйбарә әйтеп, тартмадан жиргә сикерде һәм юлдашына: — Куала, аң бул, ничек тә үзебезнекеләр ягына, эчкәрәк кереп калырга кирәк. Эләктерсәләр дә тылдагылар каптырсыннар, якын-тирәдәгә хәрбиләр ерткыч шакалларга әверелеп беткәннәр инде. Киләй эләккән уңайга, күп уйлап тормыйча чүкеп тә куярлар, — диде.

— Алла сакласын, — дип җавап бирде руль артындагы өлкәнрәге. — Хәзер юлдан төшөп, урман читләп чабам, тотынып утыр, — диде дә җан көченә газ педаленә китереп басты.

Тигезсез жирдән чапкан машина тартмасында Шәфкатъ ничек исән калгандыр — бәрелмәгән, сугыл-

маган төше калмады аның. Беләкнең сөягенә кадәр кисеп кергән тимер чыбыкның җанны сызлатуы пүчтәк кенә иде бу минутларда. Ул үзен җәһәннәмгә эләккәндәй хис итте. Жилпеп-жилпеп ала аны машина сикәлтәләрдә, ул очып төшеп калган кебек була, тик, бәхетсезлегенә каршы, тагын дөпелдәп тартма эченә килеп төшә, тагын бәргәленеп төгәри башлый шушы җен арбасында. Кайда, ничек туктатканнарын ул хәтерләми. Берзаман дөньяның тынып калуын тойгандай булды, кемнелдер:

— Машинадан төшегез, документлар?! — дип ачы тавыш белән кычкырганын ишетте ул. Кемдер кузовка сикереп менде, иңсәсен нәрсәдер көйдереп алды. Шәфкатъ күзләрен ачып жибәрде, чалкан ята икән, иң беренче күзенә чалынган нәрсә — каядыр дулап чабышкан коңгырт болытлар булды. Аннан үзенә автомат түтәсе белән кизәнгән солдатны күреп, куркудан күзләрен чытырдатып йомды.

— Исән икән, әллә үлгәнме, дип торам, — диде солдат. — Тор, нигә аунап ятасың? Исәрекеме?

Астан әзмәвер тавыш бирде. Тавышында куштанлык сизеләп тора иде:

— Иптәш сержант, без ул солдатны әсирлектән коткарып алып чыктык, Грозныйдан, — диде. — Вәт сөзнең кулга тапшырып китәргә инде. Аны исән-имин бу якка алып чыгу өчен күп изаландык. Инде дә аның белән чиләнәсе килми. Үз бурычыбыз бар. Командование көтә безнең кайтуны.

Шәфкатъне кул-аякларын чишмичә жиргә ташладылар. Инде җаны менә-менә чыгам дип торуын күреп, кемдер:

— Аягын булса да чишегез, атам дип кусаң да китәрлек түгел бу нәстә... Беткән, тегендә моның иен китергәннәр икән, — диде.

Бәйдән арындыргач Шәфкатъ аңга килә башлады.. Бу тикшерү-үткөрү пункты (КПП) иде бугай. Билгеле, кай тирә икәнән белмәле түгел. Ләкин солдатларның киенүләре, үз-үзләрен тотышларыннан сизеләп тора, алар чәчән иле чигеннән шактый китеп өлгергәннәр, ахрысы. Моның шулай икәнән үзенә эндәшкән әзмәвернең көр тавышыннан да сизеп була иде:

— Йә ничек, брат, исән-имин алып чыктык бит үзеңне, ә, — дигән булды төчеләнеп. — Ышанмаган идем, ничә мәртәбә үлем авызына барып керә яздык синең аркада. Ходай саклады инде, белмим, кайсыбызның гомере булгандыр...

— Машинаны каян чәлдәгез, — диде тикшерүчеләрнең берсе.

— Ташлап калдырганнар юлда, — диде өлкән әзмәвер. — Ни-и, егетләр, ул Грозныйга илтүче юлга барып чыксагыз, әтиегез белән әниегез генә юк, калганы барсы да бар, — дип әтәчләнде ул. — Менә бит, бер дигән машинаны ташлап киткәннәр, системадан һава чыгып беткән дә, төгәрмәчләр "шалт" катканнар да калганнар. Биш минут азаплану житте, машина көйләнде дә куйды. Юк, парин, чиләнеп тормаганнар, ташлап киткәннәр.

— Әтәй малы катай, шул була инде ул.

Ул арада КППдан бер офицер чыгып, сакчыларга ферман бирде:

— Өчесен дә каталашкага утыртыгыз. Смена алышынганчы сак астында булсыннар. Аннан хәл итәрбез. Кая баралар бу кошлар, каян килеп чыкканар, — диде дә, ике әзмәверне дә машина тартмасына таяндырып, киёмнәрен капшый башлады. Берәр нәрсә таптымы, юкмы, анысын Шәфкать күрми калды, чөнки ул әле һаман салкын жирдә утыра иде, суык эченә йөгереп, гәүдәсе калтырауга чыдар әмәл тапмый башлады. Офицер үз эшен бетерде дә, Шәфкатькә карап:

— Моңысын ашыктыргыз. Зәңгәрләнеп каткан, тәпиләрен сузуы да бар, — диде. — Ә бу асыл кошларның кулларын богаулап куегыз, бик мут күренәләр. Монда что-то не то...

Әлегә сүзләр офицерның авызыннан төгәрәп төшәргә өлгөрмәде, инде әзмәверләрнең кулларына богау салынган иде. Соңыннан, инде аларны чагыштырмача жылы бүлмәгә кертәп якканда гына, аңа да богау кигертеп куйдылар. Берничә минуттан кайнар чәй, ипи керттеләр. Шәфкать өчен моннан да кадерлерәк бәрәкәт юк иде. Ул имгәнеп беткән, богаулы куллары белән кружканы көч-хәл белән тотып кабалана-кабалана чәй эчәргә тотынды. Аз булса да эчкә жылы йөгәрде, яшәү өмете уяңды. Тәкый агай: “Кешедә эт жаны бар. Син аны күпме кадерлә, ул шулкадәр күбрәк сырхаулы и тизрәк дөнья да куя, — ди иде. — Син аны как, сук, эт тибенгесендә йөрт, ул һаман аяк өсте, һаман яшәү өчен көрешә”, — дип кеткелдәп ала иде. Бу сүзләрнең хаклыгын Шәфкать үзендә татый бугай. Шушы тәүлектә күргәннәре генә дә аны әллә ничә мәртәбә теге дөньяга алып китәргә житә иде. Ә ул һаман тере, һаман яшәү өчен тартышып ята. Югыйсә тәненең ватылмаган төше калмады бугай.

Чәй эчеп алгач, әзмәверләр, Шәфкатькә игътибар итмәстән, гәп сата башладылар.

— Каптык бугай, күңелем сизә... — диде ямьсез чырайлысы. — Без бит беркайда да теркәлмәгән ялгыз бүреләр идек. Нинди генә заданиялар үтәмәдек без. Ә частька әйләнеп кайткан саен яңа командир, яңа кешеләр. Ничә мәртәбә таркаттылар частьны, ничә тапкыр үзәбезнең кемлегезнең раслап иза чиктек. Инде менә тагын. Күңелем сизә, безне чүкиячәкләр болар. Чөнки хәзер безнең кирәк калмады.

— Житәр, нәрсә дип телеңә салындың? Чүкиләр имеш. Чүкесәләр, синең кемгә кирәгең бар? Ходай булса, без әллә кайчан теге дөньяга олагырга тиеш идек. Азмы жан кыйдык без.

— Без боерык үтәдек, — дип зәһәрләнеп алды тегесе. — Безнең кыланганнар вак-төяк гөнаһлар гына ул зур эшләр каршында. Үземне теге чактагы капчыктагы бүре башлары өчен генә битәрлим. Кирәкми иде ул нәрсә. Әллә нигә ризалаштык.

— Ә бүген теге солдатны, шоферны дим, нигә чүкедең? Мин бит әйттем, әгәр каршылык күрсәтсәләр генә дөмектерәбез дип. Юк, мин икесен йорттан жилтерәтеп алып чыкканчы, син эшен бетергәнсең. Шуннан ни кала, икесен дә...

— Кызып кителгән. Кабинадан сөйрәп төшерүгә шыңшый башлады бит. Тавыш чыгарудан шикләндем.

Өлкән әзмәвер тынмый, ямьсез чырайлыдан чын-чынлап сорау алырга тотынды.

— “Капчык” операциясе вакытында теге солдатны ник бөкләдең инде, ә?

— Өскә килеп чыкты бит. Аңа калса, теге икесе дә бер гөнаһсыз үсмерләр иде бит. Матай белән чабып бара торган жирләреннән туктатып кына бәрдек...

— Йә, син күп телеңә салынасың. Нәрсә, барлык калганнарны да санап чыкмак буласыңмы әллә, — диде өлкәнә кисәтүле тавыш белән. — Күр берәүне. Тәүбә итәргә ниятләп, кирәкмәгән якка каера башладың. Телең аркасында колаксыз кала күрмә!

Тегесе авыр сулап алды да, бөтенләй эндәшмәс булды.

Сорау алырга Шәфкатьне иң азактан чакырдылар. Әзмәверләрне башка күрмәде ул. Күрәсең, кем икәнлекләрен белгәч, озакка сузмый жибергәннәрдер. Ә Шәфкатьне шактый тоткарладылар. Төсле шәһәрдән килеп, монда кайсы төркемгә элгүен, ничек әсир төшүен, ни рәвешле бу әзмәверләргә тап булуын, кыскасы, әнәсеннән-жебенә кадәр тикшерделәр. Тагын бүлмәгә кертәп яптылар, инде кичке караңгылык иңгәндә генә, аны янә чакырып чыгардылар:

— Алырга килделәр сине, жыен, әйдә!

Шәфкать бу сүзләргә сәерсенеп, авыр адымнар белән КППның зур бүлмәсенә килеп керсә, сөрлегеп китте: ишеккә каршы урындыкта жәелеп өлкән лейтенант Хасистов утыра иде...

XII

Лазарет сырхау солдатлар белән шыппап тулган иде. Ак халатын иңсәсенә элгән яшь офицер-табиб Шәфкатьләр ята торган зур палаткага (лазарет дигәннәре шул инде) кергәч тө, беренче эш итеп авыруларның бар икәнлеген да белмәгән старшина погонлы ялланып хезмәт итүче фельдшерга бәйләнә башлый:

— Нигә тәртип юк? һаман йокы бүсүдән бушамыйлармы, ә? Син нәрсә карыйсың? Кем аягында йөри ала, тәртип урнаштырырга куш! Медикаментлар нигә саклап тотылмый? Кая куясыз? Сатасыз бит, сволочь! Күзгә карап, артка тибәсез!

Шулай шау-шу килеп ул авырулар яткан рәтләрдән үтә. Янында бөтерелгән шәфкать туташына һәр сырхауга бу көнгә нинди дәва бирергә кирәклеген әйтеп бара. Тегесе тиз-тиз генә язып ала, кайберсенә өлгәрә дә алмый кала.

Лазарет ашык-пошык кына корыштырылса да, Шәфкатькә әйтүләренә караганда, Грозныйга һөжүм көннәрендә монда йөзләгән яралыларга ярдәм күрсәткәннәр икән. Табиблар аяктан егылганчы операция өстәле яныннан китмәгәннәр ди. Хәзер яралыларны госпитальләргә озатып бетергәннәр, ә сырхауланган солдатларга караш бүтәнчә, кыскасы, табиблар хәзер, ял итәргә форсат табылганга сөенеп, монда сирәк-мирәк кенә кереп чыгалар. Ә сырхауларны дөвалау белән шөгыльләнәргә тиешле старшина, Шәфкать

күзәтеп ята, бөтенләй башка эш белән мәш килә. Аның янына әледән-әле ниндидер хәрби киёмле кешеләр кереп чыккалы һәм һәр килүләрендә противогаз сумкаларына күпләп төрле медикаментлар тутырып алып чыгып китә торалар. Шәфкатың күршесе, бар тәнен чобан баскан урыс егете, теш арасынан ачынулы тавыш белән:

— Безгә дигән даруларны олактыралар, жыен паразит, — диде. — Кемгә кирәк шул кадәрле дару? Башка якларга алып китеп сату өченме, әллә чәчәннәрнең үзләренә аткаралармы? — Аннан үз сүзләренә үзе үк җавап та кайтарды. — Ә нигә аткармаска? Акча бирсәләр, монда чәчән ягына танкка кадәр сатып жиберәләр, солдат халкына ике дөнья — бер моржа. Иң беренче үрнәк — офицерлардан чыга бит.

Шәфкатың эндәшмәүне кулай күрде. Аны частыка алып кайткач, Хасистов колагына киртләп әйтеп куйган иде:

— Кайда йөрүең турында тыныңны чыгарма, — диде ул кисәтеп. — Әгәр син икәнәңне белсәм, монда аяк та атламас идем. Бер солдатың табылды дигәч, аптырап чыгып киткән идем... Ну хәзер үкенеп торудан файда юк, миңа танк йөртүчеләр кирәк. — Аннан мактангандай итеп өстәп куйды: — Мин бит танкист кеше, белемем буенча. Төсле шәһәрдә пехота булып китә яздым. Мәнә яңадан үз һөнәрәмә кайттым. — Шәфкатың карап алды да, кашларын жыерып, — ну, татар малае, шулкадәрле кемнәр ватты сине, ә? — дип тел шартлатты.

Шәфкатың күзләренә яшь тыгылды. Белмим дорфа рәвештә булса да хәлен сорауданмы, әллә татар дигән сүз ишеткәч, күңелендә моңарчы бөялеп торган рәхимсез дөньяга җыелган рәнжү-үпкәләре тышка бөреп чыктымы, монысын аңлата алмас иде. Ул да кеше бит. Татар дигән милләте, Татарстан дигән иле, шушы илдә Усаклы дип аталган туган төбәге бар. Ә язмыш аны мәнә монда, тау-таш араларына китереп чыгарды. Хәер, язмышмы? Монда нишләп йөри соң ул? Күрше районда гына туып-үсеп, төмам урыс-лашкан өлкән лейтенант Хасистов ни кырып йөри монда? Аларның бит үз илләре бар. Саклыйм дисәң иксез-чиксез җирләре, бихисап байлыклары бар. Кеше байлык түгелме? Нигә үз балаларын әллә кайларга жибереп, күз күрмәгән, колак ишетмәгән авырлыктарга дучар итә ул туган ил. Туган иле булган кеше шулай йөрергә тиешме? Бу сораулар Шәфкатың башында кайнашып, чабышып үттеләр, әмма аларга җавап табарга аның хәленнән килмәде.

Хасистов һаман үзенекен тукуй.

— Шулай, Шамсутдинов, мин теге чакта Грозныйга элгә алмадым. Югыйсә, инде погоннар да әзерләп куйган идем. Капитан чөпиләр иде миңа, кереп-чыксам. Мин булсаммы?! Һа-а, мин булсам! Авызларына хәнжәр кабып биядән башканы белмәгән тау кыргыйларына йөзләгән танкның башына житәргә ирек бир инде. Мин булсам! — дип гайрәтләнде ул авызыннан төкерек чәчеп, — танкны шәһәр үзәгенә бастырып, уңлы-суллы снаряд яудыра идем мин аларга!

Бәхетсезлеккә каршы, миңа яңа подразделение оештырырга ферман бирелгән иде. Консервациядән танклар алырга җиберделәр. Безнекеләрнең Грозныйда тар-мар ителүләрен юлда гына белдем. Ну ачуым да килде инде. Хәзер мин батальон белән командовать итә идем әгәр Грозныйга кереп чыксам. Әнә, күр, анда булган егетләр хәзер ничек йөри — япун самурайларын тезләндергәннәр мени. Ә мин... Юк инде, — диде Хасистов сүгенеп, — миңа калгач, кирегә борыла да куя дөньясы. — Шәфкатың исенә төшеп, аңа борылды. — Ә син, ачык авыз, частыка кайткач, кайда булуңны бер кемгә дә әйтмә, тыныңны чыгарма. Миңа танк йөртүчеләр кирәк, — диде ул кабатлап, — синең кебек дары исен иснәгән, татар малайлары кирәк. Татар аңгыра булса да, кушканны төгәл үти. Шул ягы бар татарның. Өч-дүрт көн лазаретта аунап чыгарсың, кеше рәтенә кертсеннәр. Аптырама, үзем килеп алам, кирәгәң чыккач. — Хасистов авыз чите белән мәсхәрәле елмайды. — Мәнә шулай, самастийная Татария жегете. — Бу сүзләргә Хасистов татарча әйтте. Әмма инде Шәфкатың күңеле каткан иде, бу сүзләр колак турысыннан гына үтеп киттеләр.

... Тәндәге әрнү-сызлаулар кимесә дә, буыннардагы шешләр бетеп җитмәгән иде, Шәфкатың табибның үзенә көн саен: "Фәлән дару бирегез, фәлән әйбер эшләтегез, массаж", — дигән сүзләрен ишетсә дә, аңа боларны күрү, тиешенчә дәвалану төтемәде — күрше егетнең сүзләре дәрәскә чыкты, монда бөтен нәрсә дә сатыла, хәтта беренче көннәрдә өсләренә икешәр кат одеял, ике ак җәймә өләшеп чыксалар, әкреләп алар бергә генә калдылар. Әйтеп-нитеп тору юк, ниндидер хәрбиләр киләләр дә, бер кат одеялны, җәймәне сыдырып кына алалар. Ни өчен, кем кушуы буенча — әйтеп торыш юк. Ә тышта кыш. Палатка эче дә жүнлөп җылытылмый.

Шулай салкынга бөрешеп ятканда, аның янына Хасистов килеп басты. Аның карлыккан тавышын ишетеп, үз уйлары белән мәшгуль Шәфкатың сискәнеп китте:

— Тор, Шамсутдинов, җитте йокы симертергә!

Шәфкатың ашыгып урыныннан күтәрелде. Хасистовның йөзүендә моңарчы күрелмәгән тантана, куаныч балкый иде. Ул гимнастеркадан гына, изүен баш бармагы белән калкытып, көзләнеп алды, — Я ничек, капитан погоннары килешәмә абзаңа?!

Шәфкатың хәзер генә Хасистовтагы үзгәрешне күреп алды. Әйе, аның иңнәрендә өр-яңа погоннар — капитан билгесе булган дүрт йолдызлы погоннар ята иде.

— Сугыш чоры бу, — диде канәгатьләнү белән Хасистов. — Вчүтеки теге каһәрле божраны үтеп чыктым бит. А то миңа званиене әллә кайчан бирергә тиеш иделәр. Тоткарладылар, сукин сыннар! — Ул кемне сүккәндер, анысын Шәфкатың белмәде, әмма борынга сасы ис бөркелде, күрәсәң яңа погоннарны Хасистов инде ярыйсы гына юып та өлгергән иде. — Сугыш чоры бу! — дип, Шәфкатың аркасына кулын салды Хасистов. — Күрерсең, мин моннан майор алмыйча китмәчәкмен. Ә нигә? — диде ул үзе белән

үк бәхәсләшкән сыман. — Мин хәзер үк майор вазыйфасын башкарам. Командир танковой роты. Оператив берәмлек, беләсең килсә. — Ул, күкрәген кие-реп, хыялга бирелеп алды. — Бүген Тамарага телеграмма суктым. Белсен кем хатыны икәнән. Шамсутдинов, ничек уйлыйсың — яңа елга Грозныйны алып булырмы? Ул чагында майор йолдызлары минеке! — Аннан артык хискә бирелгәнән чамалап, тавышына тимер салкынлыгын чыгарды. — Йә, ятма, тор диләр сиңа. Безнең ротаны күчерәләр. Китабез.

— Кайда күчерәләр? — дип, Шәфкать урынсыз сорау биреп ташлады. Моңы Хасистов килештермәчәк иде, әлбәттә.

— Анаңның... — дип сүгенде Хасистов.

Инде Шәфкать киенә башлады. һәр солдатның киенмә баш очында, аны лазареттан алып китү хакында Хасистов табибтан да, үз почмагында кем беләндер кызып әңгәмә корып утырган старшинадан да сорап тормады. Чыгып барган чагында Хасистов нигәдер кычкыра төшөп:

— Куан, Шамсутдинов, мин сине рота командиры танкына йөртүче итеп билгеләдем, — дип сөрән салды.

Төштән соң Хасистовның ротасы Чәчән иле чиген узып, Н бистәсә янына урнашты. Ашыгып хәрби техниканы позицияләргә тараттылар, палаткалар кору, землянкалар казу башланды. Шәфкатькә бу урыннар таныш сыман тоелды. Диккать белән карагач, чамалап алды, Грозныйдан чыкканда, әзмәверләр шушы бистәдә КамАЗ машинасын кулга төшергәннәр иде бит. Моннан шәһәргә кул сузымы гына ара, димәк... Хасистов Грозныйга керү турында юкка гына хыялланмый икән, дип уйлап куйды ул.

Әле сәфәргә әзерләнеп йөргәндә Хасистов янында бөтерелгән сержантка — орудие командирына үзенчә шаяртып сорау биргән иде:

— Брагин, беләсеңме, Рәсәйдә иң зур кош нәрсә була?

Тегесә көтелмәгән сораудан ык-мык килеп торды да, җавап табуына куанып:

— Козгын, — дип ычкындырды.

— Син үзең козгын, — диде Хасистов нигәдер куанып. — Бүгенге көндә Рәсәйдә иң олы кош — чәүкә була, — дип, көлеп жибәрде. — Белмисеңме, чәүкә кул астында яшибез бит!

Аның хәрби министр Грачевны телгә алып шаярып азаплануы иде бу.

— Жан асрыйбыз, — дип төзәтергә маташты аны Брагин.

— Күп телеңә салынма! — диде Хасистов янаулы тавыш белән. — Чак кына шаяртсаң, хәзер муенга менә башлайсың. Күп сөйләшсәң — телеңне кисәрләр, димәк солдатның теле авызына ябышып кына торырга тиеш, ә күп уйласаң — башсыз калырсың, димәк ки, башың култык астында гына йөрсен. Шулай уңайлы да, тыныч та булып. — Хасистов үгетләү тоныннан житдирәк темага күчте. — Беләсеңме, Грачевның туган көне яңа ел алдыннан бит. Минемчә, министрың туган көненә иң зур бүләк — Грозный булачак.

— Ничек? — диде аңышмыйча Брагин.

— Менә болай! — Хасистов уң кулының йодрыгына уч төбә белән суккалап. — Аңладыңмы?

Брагин, күңелә булгандай, куштанланып көлеп жибәрде.

— Так точно, товарищ капитан!

Хасистов та канәгать иде.

Инде яңа дислокация урынын чамалап алгач, Шәфкать Хасистовның фаразына шикләнми башлады. Эшләр шуңа бара, ахрысы, югыйсә, яңа гына танкларга утырган, бернинди тәҗрибә булмаган ротаны Грозныйның борын төбенә үк китереп тутырырлар идеме? Иң сәерә шул — һаман сугыш турында сөйләләр, ник бер офицерның авызыннан тынычлык, сөйләшүләр юлы белән әлеге бәланә җайга салу турында хәбәр ишетелсен. Бу хакта солдатлар гына баш вата бугай. Алар әлеге сугышның ни өчен һәм кем файдасына булуын аңлаудан бөтенләй гажиз иделәр. һәркайсының күңелен бер уй айкый: кемгә кирәк бу мәхшәр? Без Чәчән илен туздырып нәрсә отабыз? Ничә ил житәкчеләре инде авызлары пешкәч тә һаман аңлашу турында түгел, ә сугыш утын яңадан кабызып жибәрү хакында уйлыйлар. Шушы сораулар минут саен тынгы бирми иде солдатлар күңеленә.

Төш вакытлары үтеп, берәз тамак ялгап алгач, тирләп-пешеп землянка казып җәфа чигүче Шәфкать янына Брагин килеп житте. Чырае нигәдер агарып калган, күзләре тынычсыз йөгәрешләр иде.

— Шамсутдинов! Капитан Хасистов чакыра! — диде ул күңелсез тавыш белән. Үзе җавап көтмәстән, аксый-туксый танклар ягына йөгәрде.

Андый-мондый көтелмәгән хәл килеп чыкмасын дип, танкларны, башка хәрби техниканы бер урынга туплап, көчле сак куелган иде. Әмма, офицерлар гына түгел, солдатлар да белә, үтәр ике-өч көн, сакчылар керфек тә какмас, ә сугыш кораллары эзсез-нисез гаип була башлаячак. Моңың иң беренче билгесе — офицерларның салмыш килеш палаткадан-палаткага, землянкадан-землянкага кереп төссез карашлары белән нидер эзләп, сүгенеп, гауга чыгарып йөри башлаулары булып...

Шәфкать үз танкы янына килеп житкәндә, экипаж инде җыелып беткән, Хасистов кигәвеннән тынгы тапмаган холыксыз алаша сыман, алар алдында өрле-бирле йөрөнгәли иде. Шәфкатьне күрөп алгач чыгымчылык ук башлады:

— Кайда качып ятасың? — дип жикеренде ул, катлы-катлы сүгенеп. — Ничә сәгать көтөргә сине, ә?! — Аның сүзләренә җавап кайтарып тормастан, тиешенчә рөхсәт тә сорамайча, Шәфкать сафка килеп кушылды. Аның илтифатсызлыгын сизсә дә, Хасистов сүз озайтып тормады, масаюлы карашын экипажга төбәп аз гына тын алды да, боерык житкерде:

— Грозныйга походка чыгабыз! — диде ул күтөрәнкелек белән. — Бүгеннән башлап патруль службасы башлана. Мөмкин кадәр шәһәр үзәгенә табан үтөргә, ут нокталарын ачыкларга. Тагын бер бурыч: әгәр юлда солдат мәетләре очраса, җыеп алырга. Бу хакта кар-

шы як белән килешү бар. Без шуннан файдаланабыз. Әйткәнемчә, боерыкның беренче өлеше мәжбүри, ә икенче өлеше ... — Ул ризасызлык белдереп, кулын селтәп алды. — Бу мәсьәләне урында хәл итәрбез.

Юлга кузгалдылар. Шәһәргә якынлашкан саен Хасистовның тынычсызлануы көчәя бара иде.

Юл буйларында туздырып ташланган хәрби машиналарны, һәркайда аунап яткан, теткәләнган солдат киеме калдыкларын, снаряд-бомбалар шартлаудан сөрәп ташланган кебек каралып яткан юл читләрен, янган тимер тауларын (болары танклар инде) күргәч, аның гайрәтә чигә төшүе сизелә иде. Рация аша да командалар биргәндә иреннәре калтырый иде ахры. Шуңа-дырмы, танкны да шәһәр читенә килеп кергәч, үзәк урамга бормады, ә бөтенләй икенче якка — Соры елга буйлап, уйлавы буенча тынычрак урыннардан алып китте. Ә инде, юлда күргән мәхшәрнең шәһәр урамнарында тагын да көчлерәк, тәэсирлерәк кабатлануын күргәч, күпләгән солдат мәетләренә дә тап була башлагач, Хасистов пышылдап кына эндәшә башлады:

— Шамсутдинов, зинһар сак бул инде. Бер мәет янында да туктап торма. Жыеп алырлар әле, — диде ул акланырга жай чыгуына куанып. — Без генә түгел, башкалар да бар бит. Аннан конкрет бурыч куйды, әнә теге күпер авызыннан борылып, үзәккә табан үрмәлибез дә, жайлырак урын табып, кире шушы урамнарга чыгарга кирәк. — Аның борчылуы отыры көчәя иде. — Кара инде, бер жан иясә юк. Хәрабә дә хәрабә. Жүнлелеккә түгел бу, егетләр, безне күзәтеп торалардыр әле. Шулкадәр көч белән килгән федеральләренә туздырып ташлаган боевиклар йоклап ятмый торганнардыр...

— Һәлак булучы солдатларны алып чыгу буенча килешү бар дидегез бит... — Бусы Брагин тавышы иде.

Хасистовның нервысы кузгалган иде инде, нич тынгылык таба алмый:

— Ни, кем карап тора монда килешүгә! — диде ул тавышына үкенечле төсмер чыгарып. — Килешү буенча шәһәрне самолетлардан бомбага тотарга тиеш түгелләр иде, әнә көне-төне һавадан бомба койдылар шәһәр өстенә. Әгәр вокзал ягына барып чыксак, безне дә бәрәчкәләр. Кемнең кем икәнән карап торыш юк.

Хасистов сүзен әйтеп бетермәде, танк корпусына каты-каты чыкылдаулар ишетеләп алды. Урам почмагынан борылгач, алда жаннарны тетрәтерлек манзара ачылды: урам чатлары кисешкән зур гына майдан янган танк өемнәре, алар тирәсендә тәртипсез аунап яткан солдат гәүдәләре белән тулган иде. Гәүдәләрен күбесе кара төстә, күрәсең алар да шул янып харап булып беткәннәр иде.

— Икенче урамга борыл, — дип ысылдады Хасистов Шәфкаткә. — Уңга дим. Күзең чыкканмы әллә, әнә безгә төбәп аталар. Корпуста пулялар бии, — диде ул инде котырылган тавыш белән. — Алга, туктап торыш булмасын! Бел аны, анаңны...

Шәфкат, сабырлыгын жыймаска тырышып, бар игътибарын алга текәде. Моңарчы тере кеше күзенә

чалынмаган иде, менә алдагы урам почмагынан кемнәндер йөгереп үткәне күренде. Күз ачып йомганчы урам аша үтеп чыкмакчы иде, кинәт сөрлеге китте, юл уртасына капланды, кулына тоткан нәрсәсә бер читкә төгәрәде. Шәфкатнең маңгаеннан тир бәрәп чыкты. Нәрсә бу? Аларны шартлатырга чамалаучымы, әллә?.. Арырак ут-төтен кибәне күтәрелә, нәрсәдер яна иде бугай. Теге кеше тагын күтәрелде һәм, ул яраланган иде бугай, сәер ыргылышлар ясап, үзеннән ерак түгел юл читендә үсеп утырган агач төбенә барып ауды.

— Кая алып кердең безне?! — Хасистовның тавышы янаулы иде. Гәрчә, кайда барырга, кайсы якка борылырга боерыкны ул биреп торса да, тозакка төшүен чамалаган бүре кебек, тешләрен шыгырдатып, жикеренүен дәвам итте. — Ник урам уртасыннан чабасың, йортлар ышыгына елыш, анаңны...

Юлны аркылы кисеп чыгуы тагын бер кеше күренде. Хатын-кыз бугай. Ул кулларын як-якка жәеп агач төбендә яткан яралыга ташланды. Шулай ук кулында нәрсәдер бар. Хәзер инде ачык шәйләде Шәфкат, шартлаткыч дип шикләнгане чиләк булып чыкты. Әнә ничек болгый-болгый йөгәрде бит аны теге кыз.

Әллә Хасистовның бертуктаусыз жикеренүе, әллә каршыда пәйда булган кеше затларын күреп тыны кысыла, күзләр томалана башлады, Шәфкат, үзе дә сизмәстән, баш очындагы люкны ачып жибәрде. Кышкы көннең сүрән яктысы күзләрен чагылдырды, ургылып кергән салкын һава айнытып жибәрде кебек.

— Яп люкны, — дип, куркынган тавыш белән кычкырды Хасистов.

Ләкин Шәфкат капитанның тавышын ишетмәде. Аның күзе агач төбеннән әкерен генә күтәрелгән теге хатын-кызга төшеп, ул бар нәрсәне аңлаудан гажиз калган иде — аңа каршы ике-өч адым атлап, шып туктап калучы кыз — саргылт чөлрә тузгыган Раушания иде. Шәфкат күзләрен шытырдатып йомды, тагын ачты, баш миенең почмагында сәер уйлар тезмәсә йөгәрешә башлады: "Тукта, каршыңда Раушания басып тора бит, туктат бу тимер тавыңны. Йөгереп бар, күтәрәп ал хатыныңны". Уйлар көтмәгәндә эчке тавышка әверелде: — Ә ничек монда килеп чыккан ул? Ничек? Жавап ишетте: — Соң, фельдшер ич Раушания, хәрби билеты бар. Сугышка хатын-кызларны да ала башлаганнар, дип сөйләнәләр түгелме? Шушы тойгылар, икеләнүләр арасында танк инде теге таныш чалымнар яныннан үтеп киткән иде, Шәфкат искә килеп танкын шартлатып туктатты да, кисәк кенә артка чигә башлады. Күзен төтен кисеп үтте, Хасистов котырып сүгенә башлады, әмма егет бер нәрсәгә дә игътибар итми инде. Жир кирегә табан шуыша, күз алдында утлар биешә. Егет, әйтерсәң, үзен Усаклы урамнарда сыман хис итә иде.

— Раушания! — дип кычкырды Шәфкат танк туктап калуга һәм кабаланып люктан шуышып чыкты да, жиргә төгәрәде. Торып басты, кулларын сузып, алга томырылды.

Үзенә табан ташланган кап-кара киёмле, төс-кыяфәтен шәйләп булмаслык куркыныч заттан коты

алынып кыз, үзенә инде килеп житә язган бу жан иясен читкә тибәрергә жыенгандай чырыйлап кычкырды да, агач төбөндә хәрәкәтсез яткан егетне гәүдәсә белән каплады.

Башня люгы каерып ачылды. Хасистов бу галәмәттән шашып калган иде. Башын башнядан сузып, тамак төбөн ертырдай итеп кычкырды:

— Артка, Шамсутдинов, машинага, анаңны... Селәгәй төре, ни кыланасын, ә? Артка! — Ул башня эченнән автомат тартып чыгарды.

Шәфкатъ кисәк кенә кызга иелде, ни гамәл кылрга белми жиргә тезләнде һәм Хасистов ягына борылып, нәрсәдер аңлатмакчы булып, кулын өскә күтәрде. Сикереп торды, тагын тезләнде.

Хасистовны бер көч тә туктата алмый иде инде.

— Куркак, падло, селәгәй, — дип котырынып кычкыра-кычкыра ул Шәфкатъләр ягына ут яудыра башлады. Аннан, кинәт башня эченә сеңде, ул да булмады, инде ул танк йөртүче урынына кунаклаган иде, гайрәт белән люкны ябып куйды, танк кара төтенгә уралып, алга ыргылды.

Беренче тыкрыктан ук борылып, Хасистов бу яктан эз суытмакчы иде, ахрысы. Танк шушы мәлдә кинәт өскә чөөлдә, әле яңа гына гайрәт чәчеп баручы тимер аждаһа, мескен кыяфәттә янтайды, аны ялкын чолгап алды. Танк минага эләккән иде...

XIII

Озак көттеләр Усаклыда Раушанияне. Инде тиз генә кайтып житә алмаса, телеграмма-фәлән сукмас микән дигән уй белән, Хәкимә элемтә бүлегеннән дә кайтып кермәде. Яңа еллар үткәч, күңелләргә шом йөгәрә башлады. Билгесезлектән төн йокылары качты, кулдан эш китте. Хәбәр-хәтер юк иде. Хәкимә бик инәлеп сорагач, Гадилә Раушанияләр шәһәрәнә барып кайтты. Кодагый өчен бу хәбәр аяз көнне яшен сугудан ким тәэсир итмәде. Авылга кодагый белән бергә кайтып төште. Юк, Раушаниянең аңа да бер хәбәрә булмаган икән.

Кызының шундый ерак, билгесез якка сәфәр чыгып китуенә өзгәләнде кодагый тиешле кеше.

— Ничекләр яшь баланы ялгыз башын чыгарып жиберәсе иттегез? — дип иңрәде ул. Аның тавышында ачыну да, көтмәгәндә башка килгән кайгыдан чарасызлану да бар иде. — Көн-төн телевизор күрсәтеп тора, радио тынмый, газеталар шуның хакында гына язалар. Андагы галәмәтне сөйләп-аңлатып бетермәле түгел ди бит. Ә сез...

Кодагыйның бу сүзенә Хәкимә дә, Гасыйм да ни дип җавап кайтарырга белмәделәр. Шәфкатъ кайгысы өстенә Раушания белән булган билгесезлек тә жаннарын талкый иде аларның. Хәкимә болай дуамалланып киленен сәфәргә жиберүенә инде чын-чынлап үкенә иде. Тик ни хәл итәсең, инде эш үткән, Раушаниянең үзен юллап чыгу хакында кабатлый башлаган кодагыен тынычландырып:

— Сабыр итик әле, кем... кодагый. Иншалла, килен кайтып керер, Аллаһ боерса. Бик тере бала иде бит. Шәһәр кызы булгач, ныграк ышанып ташладык шул,

үзем дә ияреп китәсе булган да бит. Кая, ул көннәрдәге аптыраш-каңгырулар зифенне алгандыр инде, — дию белән чикләнде.

Кодагый бер-ике көн өтәләнеп йөрдә дә, әгәр кайтып төшәсе булса, телеграмма суксын, телефоннан шалтыратсын дип, кире үз шәһәрәнә кайтып китте. Ул киткәч, күңел тагын да шөбһәләнеп калды.

Элемтә бүлегенә көн саен Мыңгыр Тәкый кереп чыга. Аның сүзен тыңлап утырсаң, урыннан купкан күңел, берәз тынычланган кебек була.

— Хәбәр-хәтер юкмы? — ди ул керә-керешкә.

Хәкимә яшьле күзләрен күтәрми башын селкеп ала, авыз эченнән генә әйткән өзгәләнүле:

— Юк шу-ул, — дигән сүзләре ишетелә. Аннан ачынып тезәргә керешә. — Их, шул тел белмәүләре... Үзем генә чыгып китә идем бит. Менә инде үз балам өчен дә ут йот, кеше баласы өчен дә.

— Раушания сезнең үз балагыз инде, килен кеше, — дип төзәтә аны Тәкый.

— Килен дип... — Хәкимә нигәдер төртелеп калды. Әйтим микән, юк микән дигәндәй уйланып торгач, ялгап алып китте. — Шул мулла бабай никахыннан башка аларны беркетеп торырлык хәл булмады бугайла... Мин аларны әллә бер-бер эш чыгарып, күңелсезләнеп йөреләр микән дигән идем. Баксаң, жаныйкайларымда бер гаеп-мазар булмаган икән.

— Беркетеп торырлык нәмәләрне каян беләсең, яшьләр синнән сорап тормыйлар ул. Хәзер бергешеп куялар, — дип каршы төште Тәкый. — Мәхәббәт булса, тагын нинди беркү кирәк инде, — дип, үз сүзләрен йомшартып та куйды. — Алар азып-тузып йөрүче балалар түгел инде. Гасыймҗан: "Шәфкатъ өйләнәм дип дулуй", — дигәч, минем дә күңелгә шик кергән иде. Менә бит ничек ул дөньялар. Өскә гөнаһ алуыңны сизми дә калырсың, Алла сакласын. Китап: гөманлаудан сакланыгыз, ди, әнә, кеше тикшергәндә.

Хәкимә Тәкыйны тыңлап бетермәстән сүзен дәвам итте. Ул инде бу дөньяда югалтыр нәрсә калмаган, бары истәлекләр бәллүндә тирбәлгән йөзьяшәр әби халәтендә сыман иде.

— Шулай димәс идем, дияргә туры килә. Киленне өйгә алып төштек. — Раушаниянең Гафифә карчыктан ике букчасын Шәфкатъ күтәрәп, үзе исә Хәкимә белән Гасыйм уртасында жәяүләп кенә теркелдәп өйләренә килеп кергәннен оныткан, зурлап "килен төшердек" дип ычкындырды. — Мәжлес жыйдык. Мәжлес соңында болар кунакларны озата чыктылар. Термослар, Тарель-мазарлар тиз генә китә беләмәни, ярты төннән соң гына өйгә керделәр, жаныкайларым. Шуннан соң Шәфкатънең әйберләрен жыйдылар, мин төмам арып бөләкәй якта баш төртеп алдым. Таң сызыла башлагач уянып киттем, олы якта һаман ут янып тора. Аяк очларына басып, ишек төрәзәсенә күз салсам, исләрем китте, диванга бер-берсенә сыенып утырганнар да, рәхәтләнеп йоклыйлар, жаныкайларым. Көнә буга чабып алжыганнардыр инде. Шуннан башыма килде, менә мин әйтәм, әгәр бозык юлда йөрсәләр шулай булырыемы ул, ә?

— Бер төртә арасыннан чыкса, анда яңадан керми инде ул бәндә баласы, — дип җөпләде аны Тәкый. — Кайларда гына йөреләрдер инде, балакайлар.

Бу сүз Хәкимәнең йөрәген өзеп төшәргәндәй булды.

— Әйтмә генә инде. Әйдә Гасыйм ут йота. Раушания аның өчен өзелеп тора иде бит.

— Килен кеше — биата туфрагыннан яралган, ди иде әткәй, мәрхүмкәем. Нигәдер килен кеше биатага тартыла ул, кем Хәкимә. Шуның өчен күпме биана тавыш чыгара. Малае өчен дә көнләгән кебек ул киленне, биатасы өчен дә. Шуткы түгел, Мәкъяфия килен дә баштагы елларда минем түрдән үтә башласа, түшен уйнатып, иңбашы белән чак кына кагылып үтә торган иде. Менә, мин әйтәм, шуны хәзер карчык сизеп ала иде. Ышансаң, киленнең шулай жай гына кагылып китүен көтеп, гел шул тирәдә урала идем бит. Нинди хикмәттер, шундый нәрсә бар килен белән биата арасында яшрәк чакта. Хәзер килен басылды инде, үзем дә көкшәйдем.

— Кит инде, тузга язмаганны сөйләп торма, карт крис, — диде Хәкимә ачуы килеп. — Сиңа сөйләргә куш.

— Тузга язмаган дип, Хәкимә, менә сугыштан соң илләр мантип киткәч, бик каты китап укый башладык бит. Ярышып укый иде авылда халык китапны. Урысның Шолохов дигән язучысы бар. Шул язган — ире сугыштан озак кайтмый торгач, килене келәткә алып кереп биатасын көчләгән дигән. Була ул андый хәлләр. Зур язучы язган аны, ырдый-шырдый нәрсәләр язып ятучы түгел.

Хәкимә чыгырыннан чыкты.

— Җитте, бөкшәеп беткәнсең, һаман жүнсез сүз авызыңда. Син, укысаң да, шуның ише китапны гына укыгансыңдыр. Урыста әллә нәрсәләр дә бардыр ул. Нигә аны безнең халыкка күчерәсең?..

— Юк, Хәкимә, башкасын да укыдык инде аны. Менә Раушания килен ир җәмәгатен юллап, сәфәр чыкты. Ә бит шундый хәлләр булган борыңгы заманда, бер бик бай кенәз хатыны, ире патшага каршы чыгып, Себергә сөрелгәч, ике дә уйлап тормаган, бар байлыгын ташлап, ире артыннан китеп барган. Тарихта хәлләр бар ул, укысаң... — Тәкыйнең үзенең дә Хәкимә белән әрепләшсә килми иде бугай, авыр гына урыныннан күтәрелде. — Йә, ярый, сүз бозау имезә ди, мин Гасыймҗан яныннан урап кайтыйм әле. Соңгы хәбәрләр бирер вакыт та җитә телевизордан. Бергәләп ансын да карарбыз, жүнле хәбәр ишетелмәсме? — дип, чыгу ягына каерды.

Көн кичкә авыша иде инде. Районнан почта китерделәр. Ни хат, ни башка хәбәр булмаудан нәүмизләнеп Хәкимә дә кайтырга кузгалды.

Көннәр шулай үтә торды. Инде Гасыйм берничә мәртәбә районга барып кайтты. Ким Вилевич яшь киленнең шактый озак югалып торучы белгәч, авырыксынып кына военкоматка, дустаны шалтыратып та караган иде. Жүнле-башлы жавап ишетмәгәч, Гасыймның күзләренә туры карап, кулларын жәеп

жибәрде:

— Юк, абзыкай, аның ише хәбәр военкоматка килми. Чөнки Татарстан егетләрен ызгыш барган жирләргә жибәрмәскә дигән постановление бар безнең хөкүмәтнең. Шуңа кабатлап әйтәм, киленең зерә дә юкка чыгарып жибәргәнсең син. Шәфкать энекәшнең Чәчән иленә барып эләгүенә шикләнәм.

— Соң, Хәкимә жиңгәң сүзенә ышанмасаң, Гадилә кызым да күргән бит теге чакта телевизордан. “Тач Шәфкать иде, томырылып карап алды”, — дип чатнап тора.

— Телевизор ялган күрсәтмәс ансы... — диде теш арасыннан гына Ким Вилевич. — Кирәкмәс иде, йөрмәскә иде.

— Менә син Татарстан егетләре анда бармыйлар дип әйтәсең, әнә Казаннан бә-әк күренекле бер кешенең — шагыйрьме, язучымы шунда, баласы барып эләккән бит әле. Алып кайткан ди ул малаен.

Ким Вилевич үзе дә сизмәстән чыраен сытып куйды:

— Күренекле кешенең малаен анда илтеп тыкмыйлар инде ул, абзыкай. Ә ул язучы-ишеләр... — ул сүзен әйтеп бетермәде.

Гасыйм да аптырап тын калды.

— Абзыкай, Шәфкать кайсы шәһәрдән хат язды дидең әле син? — диде ниһаят Ким Вилевич.

— Төсле шәһәрдән...

— Әйтәм бит, Татарстаннан китмәгән ул, — диде көтмәгәнчә ачылып Ким Шамс. — Бездән китмәгән ул. Төсле шәһәрдән алып киткәннәр, димәк. Ситуациягә без влиять итә алмыйбыз инде. Башка өлкә ул.

— Соң, Рәсәй бердер бит инде! — диде Гасыйм тавышын күтәрә төшеп. — Татарстаннан дигәч, нигә дип әллә кая, ут эчәнә кертеп жибәрәләр безнең балаларны. Белә торып, Татарстан закунын бозалар түгелме соң?..

Ким Вилевич мәгънәле генә әйтеп куйды.

— Рәсәй ул, абзыкай, бер дә, бер генә түгел дә...

.....

Хәбәр февраль ахырларында килде. Гасыйм белән Хәкимәне аптырашта калдырырлык хәбәр иде ул. Авыл советы йомышчысы китергән язуда мондый юллар бар иде: “Усаклы авыл советыннан хәрби хезмәткә алынган Шәмсетдинов Шәфкать Гасыйм улы хәбәрсез югалучылар исемлегенә кертелде. Ул, мөһим хәрби операция үтәгәннән соң, частка әйләнеп кайтмады. Һәлак булучылар исемлегендә юк. Сөзгә рядовой Шәмсетдиновның авылда, яки башка урыннарда хәрби хезмәттән баш тартып, яшеренеп яту ихтималы булуы хақында искәртәбез һәм аны кире N-частенә кайтаруны таләп итәбез. Адрес.....” — дип Чик буе шәһәрәндәге част торган урын күрсәтелгән. Командирның имзасы да сырланган иде.

(Дәвам 61 биттә.)

Фирая ЗЫЯТДИНОВА

Әй Илаһым, ташламағы...

Юк жирләрдән бар иткәнсең,
Игелекле булсын, диеп.
Бәңдәләрең күңеленә
Кояш булып тулсын, диеп.
Әй Илаһым, рәхмәт Сиңа!

Мин яратам бар жиһанны,
Жиреңне дә, күгеңне дә.
Мәхәббәтең орлыктарын
Мул сипкәнсең күңелемә.
Әй Илаһым, рәхмәт Сиңа!

Күз өстендә каш түгелмен -
Авыр чаклар шактый булды.
Адашмаска, юлларымда
Өмет уты балкып торды.
Әй Илаһым, рәхмәт Сиңа!

Кайчак егылып, курка калсам,
Юлда ятып калам, диеп,
Ярдәм кулың суздың миңа,
"Эшләрең күп, балам!" — диеп.
Әй Илаһым, рәхмәт Сиңа!

Мин бит Синең бер кисәгең,
Ак жан белән килдем жиргә.
Чиста күңел, пакь жан белән
Кайтырмынмы хөкемеңә.
Әй Илаһым, ташламачы,
Ташламачы ярдәмеңнән!

Гөлчәк

Сандугачлар сайрап торган иртәдә
Кояш белән сөйләшә бер Гөлчәк:
— Тирә-юньне ямьләү иде уйларым,
Нинди булыр икән минем киләчәк?

— Миңа ошый синең әйткән сүзләрең,
Бар нәрсәдә тик Матурлык эзләвең.
Киләчәгең матур булыр, гүзәлем,
Матур булса артта калган эзләрең.

Изгелекләр, матурлыктар житмәсә,
Яшәүләрең мәгънәсе ни жиһанда?
Ирәкләсен күңелләрең, күзләрең —
Матурлыгың кешеләрдән кызганма!

Үзгәрәбез микән?..

Күгәрченнәр яши гөр-гөр килеп,
Сандугачлар яши сайрашып.
Кай жиребез ким соң шул кошлардан,
Яшәү кирәк, дибез, аңлашып.

Көнне төнгә әйләндермик, дибез,
Гел яхшылык кына телибез.
Ә үзебез, аңсыз сабийлар күк,
Гел киресен эшләп йөрибез.

Дус алдында, дошман каршысында
Каралмасын, дибез, йөзебез.
Уйлар изге, эшләр генә яман,
Белмим инде — нинди кеше без?

Сүзләребез нигә ихлас түгел,
Изге эштән безне кем тыя?
Аңлашырга кемнәр комачаулай,
Кем кулында икән бу дөнья?

Дәрәслекне күзгә карап әйтү,
Акны ак дип тану авырмы?
Үзгәрербез микән, әллә дөнья
үзебез кебекләргә калырмы?

Җаңһәт түгел

Мин елмая идем бар дөньяга,
Мин елмая идем гөлләргә.
Язмыш әллә җәзә бирде микән
Кайгы килгәндә дә көлгәнгә?

Хәзер инде шатлык килгәндә дә
Моңлы булып туа җырларым.
Сизеп торам еллар узган саен
Нечкәргән күңлем кыллары.

Нечкәрсә дә җаңһәт түгел, ансы,
Өзелер дә әле бер көнне,
Кейли-кейли жирдә иң аһәңле,
Иң сагышлы, моңлы бер көйне...

Беләм ич мин жирдә сагышларның
Шатлыктардан күбрәк булганын.
Минем күңел, ахры, сыйдыргандыр
Зар-моңнарын бөтен дөньюның...

Миңа язган бугай тибрәтергә
Иң-иң нечкә күңел кылларын.
Шуңа, бәлки, тормыш талларына
Моңлы былбыл булып кунганмын.

Сабыр савытым турды...

Күңелемдөген өйтсәм яшермичә,
Көфер тоелырмы сүзләрем?
Илдә — мәхшәр, жаным әрни, дулуй,
Сабырлыгым бетте, түзмәдем.

Сүздән генә тора бугай дөнья,
Кайда эшләр, кылган гамәлләр?
Мондый ялган, пычрак тулы почмак
Юктыр бүтән, юктыр Галәмдә.

Мондый хәлне кемнәр күргән әле —
Сорау булып калка аптырау:
Йә, әйтегез, кайчан, кайсы туган
Үз туганын канга батырган?!

Туйды бугай бездән бөтен дөнья,
Арды бугай безне күзәтеп.
Без яшибез, имеш, өмет белән,
Якты киләчәккә күз атып.

Күпләр сүзне, үзенең шыр ялганын
Өләм итеп өскә күтәргән.
Кем иренми — акыл сата тора,
Өстен күреп үзен бүтәннән.

Бик остардык, ансы, күз буярга,
Алдыйбыз һәм... безне алдыйлар.
Күптән инде балда-майда йөзә
Жәннәт вәгдә иткән "абзыйлар".

Ө карт-коры чүп савытын капшый,
Тирес корты кебек казына.
Дөнья үзе охшап калды хәзер
Шакшы тулы чүплек базына.

Без чынлап та яшибезме икән,
Өллә саташулы төшме бу?
Күпме дәвам итәр мондый халәт,
Бу яман шеш кайчан тишелер?

Кешелеккә, яфрак өеме төсле,
Гөнаһ өсте гөнаһ өелде.
Әй син, адәм, кайчан чистартасың
Дөнья көтә торган өеңне?!

Сез, диделәр, Хакның балалары,
Бу чынлап та шулай булганмы?
Хак баласы болай түбән төшмәс,
Без Иблистан өллә туганмы?

Аллаһыга нигә тыңлаусызлар?
Шыр тилеләр Аңа ник кирәк?
Кеше өчен әрнү-сызланудан
Ярылмаса ярый бу йөрәк...

Кичерегез, иманнары саулар,
Көфер тоелсалар сүзләрем.
Жаным әрни, дулуй, өзгәленә,
Сабыр савытым тулды, түзмәдем...

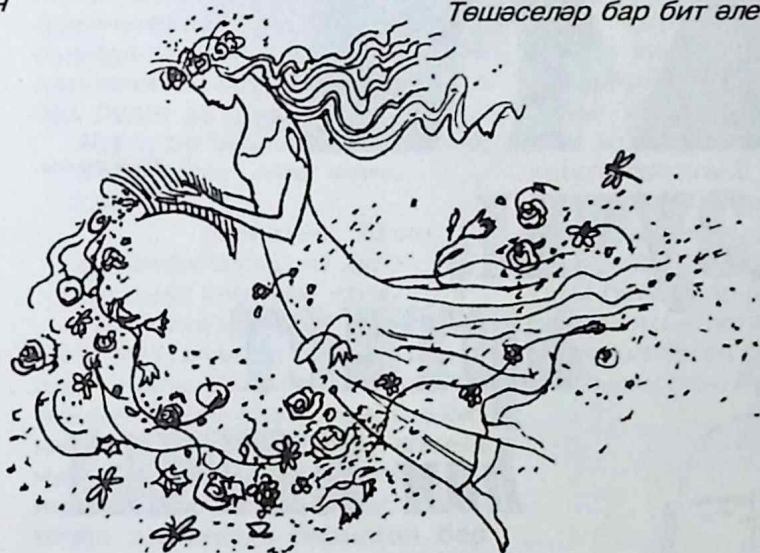
Кисәтү

Жилләр уңай исеп, бәхетекә,
Менеп алсаң "патша тәхетекә",
Чабатаңны түргә элмә, дустым,
Өйдә аның үз урыны булсын.

Дөнья шундый: гел үзгәрәп тора,
Асны өскә, өсне аска бора.
Кеше рәнжеп, әллә ниләр уйлап,
Кичә елый, бүген авыз ера.

Беләсеңдер байлык, власть, данның
Тишек бер тиен дә тормаганын.
Вөжданыңны саклай күр син, жаным,
Сине саклар шунда кылганнарың.

Зур сынаулар көтә сине алда:
Басып калма берьялгызың ярда.
Менүләре кыен түгел тауга,
Төшәселәр бар бит әле аннан...

Е.Ермолина рәсеме.

Чәчкәләрне өзним...

Чәчкә бирми диеп үпкәләмә,
Чәчкәләр бит шундый сөйкемле...
Өзим дисәм, күзләремә карап:
"Өзә күрмә!" — диләр шикелле.

Болын тулы чәчкә: кашкарылар,
Резидәләр, лалә, сөмбелләр.
Кайсын өзим шуны, кулым барып —
Чәчкәләр бит — безнең сеңелләр.

Уемда да өзним мин гөлләрне,
Гөлләр рәнжи, гөлләр елыйлар.
Күкләреңә кояш эләр өчен
Сиңа гына дигән жырым бар.

В. Зотов фотосы.

Язучы, артист һәм ашчы

Өлгер, житез, тырыш, һәр эшкә һәвәс кеше хакында, гадәттә, "И-и-и, аның житешмәгән жире юк!" диләр. Бу сүзләрне һичбер икеләнүсез Аңа да әйтеп булыр иде:

*Кайда гына күз төшермә,
Күз салма кайда гына:
Әдәби мәйданга яки
Азатлык мәйданына,
Сәхнәләргә, гәзитләргә...
Һәркайда да ул булыр —
Кемгә — Роберт, безгә — Рабит
Батулла Мөхлис улы!*

Әйе, Рабит Батулланың житешмәгән жире юк. Кайда мәшһүр жырчыларыбызның концерты, мәшһүр шәхесләребезнең, акса-

калларның юбилей кичәсе була — ул анда. Үзе генә түгел, гаиләсе — хатыны Рузия ханым һәм уллары Нурбәк, Байбулат белән. Тамаша карарга дип кенә бармый Рабит абый ул кичәләргә, эшләргә бара — шәхесләребезнең чыгышын видеотасмага төшерә. Үзенә дип түгел, Тарих өчен дип, киләчәк буыннар өчен истәлек-ядкар булып калсын дип эшли. Һәрхәлдә, мин аның бу күркәм эш-гамәлен шулай бәһалим.

Менә ничәмә еллар инде Рабит Батулла атаклы драматург Кәрим Тинчуринның фажигале тормышы һәм ижаты белән кызыксына, өйрәнә. Өйрәнеп кенә калмый,

ишеткән-белгәннәре турында матбугатта тәэсирләне, тирән эчтәлекле язмалар бастыра килә. Тинчуринның хатыны Заһидә ханымның вафатына чаклы Рабит абый аның белән һәрдаим күрешеп, аралашып яшәде. Заһидә апала Рабит абый белән Рузия ханымның һәрвакыт булышып, ярдәм итеп торуларыннан да хәбәрдармын...

Беркөнне Рабит абыйдан "Таһир + Зөһрә" гәзите өчен Кәрим Тинчурин һәм Заһидә апа мөхәббәте хакында мәкалә язып бирүен үтендем. "Вақыт юк шул әле, башка эшләрем бар иде", — димәде, "Йөрәк тә борчып тора әле", — димәде, житди генә итеп: "Күләме күпме булырга тиеш? Кайчанга кирәк?" — диде. Мин аңлаттым, әйттем. Язманы нәкъ вақытына китереп тә бирде Рабит абый. Мин моның белән нәрсә әйтәргә теләм? Ул — сүз кешесе. Төгәл кеше. Әйттеме — эшли. "Язма иртәгә үк кирәк иде шул", — дисәң, иртәгә китерә. Бүген үк дисәң — бүген. "Салават күпере" журналы өчен бабасы Кәлимулла турында махсус язган язмасы белән дә шулай булды...

"...Минем атам Мөхлисулланың әтисе, ягъни минем бабам Кәлимулла тома сукуыр иде: аның бер күзе Ярман сугышында кыйпылчык кереп сукуырайган, икенчесе алачыкта тимер чүкөгәндә тимер ярчыгы тиеп харап булган. Сукуыр булса да, бабам үз чәчен үзе кыра, алынмыйча калган жирләрен кулы белән капшап-капшап кыра. Кырылмый калган чәчләрен кайвакыт мин дә күрсәтәм — бабай башы ялт итеп кала. Чалгы пакесен беләүгә ышкый, каеш белән яный, шуннан уч төбөндә үткенли дә бабай минем чәчне дә ялт иттерә. Миннән соң авыл малайларына чират жите...

Сукуыр бабам игәү белән пычкы үткенли, пычкы тешләрен каера-аера. Сукуыр бабам гармун уйный, әбием Мәгъсүмә такмаклап бии:

*Кыштыр-кыштыр туныңы
Кыштырдатып киярсең;
Бәхеттең туры килгәч,
Суырың да сөярсең...*

Бадам да, әбием дә гажәп сәләтле-кызык кешеләр иде. Гармун, кубыз, курай кебек уен коралларында, су салынган тустаннарда көй чыгару алар өчен берни тормый иде. Бадам Кәлимулла хәтта пычкыда да уйный иде! Минем бүген гармунда уйнавым, курай-сорнай тарта белүем алардан мирас булып күчкәндер. Бадам Кәлимулла белән әбием Мәгъсүмә аркасында мин язучы, артист, әкиятче булып киткәнмендер. Аларга чиксез рәхмәтләмен...

Язучы, артист, әкиятче... Алай гына микән? Бату ага (мин аңа кайвакытларда шулай дип тә дәшәм) күпкырлы талант иясе, би-хисап һөнәр остасы.

Иң әүвәле ул — артист, әлбәт-тә. Бу һөнәр иясе булу өчен Рабит абый Мәскәүләрдә укып кайткан, кайткач артист булып эшләгән, аннары курчак театрында, шактый соңрак Тинчурин театрында баш режиссер булган... Артист һөнәре — аның гомерлек юдашы.

Рабит абый — җырчы-пародист. Бу һөнәре турында ул үзе менә нәрсә ди: "Мин 1968 елда телевидение аша сәхнәгә пародия жанрын күтәрәп чыгарга алындым. Шул елның Яңа ел тапшыруында өч җырчы булып җырлаган идем. Исемнәрен айтмичә. Ләкин минем кемнәргә киная ясаганымны аңлаганнар. "Нишләп ул мыеклы жегетегез Усман Әлмине мыскыл итеп җырлады", дип бик күп хатлар килгәч, телевидение хезмәткәрләре искечә Яңа ел көнне кабатлап күрсәтеләчәк ул тапшыру тасмасыннан мин фәкыйрегезне кисеп ташлаганнар иде..."

Бату ага — оста оештыручы, тел бистәсе-кәмитче. Ул оештырган "Ядкар" кичәләре, Шаяннар-тапкырлар мәҗлесе (ШТМ) заманында шаулады-гөрләде. Без студент чагында булган бер ШТМ аеруча истә калды. Чөнки Актерлар йортында уйналган ул тамашага мин һәм минем бик күп яшь-

тәшләрем керә алмадык. Халык мыж иде. Ишек төбөндә эчкә узарга өметләнеп шактый озак таптансак та — булмады, тамаша карый алмадык. Нәүмиз булып кайтып китәргә туры килде. Әмма, шөкер, соңрак булганнарын күрергә барыбер насыйп булды...

Бер елны Рабит абый Актерлар йортында янә бер истә калырлык кичә уздырды. "Музалар туганлыгы" дип аталган, гел яшьләрдән генә — шагыйрьләрдән, җырчылардан, музыкантлардан һәм көйязарлардан гына торган таныштыру кичәсе иде ул. Шагыйрьләрдән ул кичәдә без дүртәү идек: Ркаил Зәйдулла, Газинур Морат, Ләис Зөлкарнәй һәм мин.

Тәнәфессез-нисез ике сәгать ярым вакыт барган ул кичәдә тамашачыларның тын да алмый утыруларын әле дә хәтерлим. Әлеге кичә өчен Рабит абый Батуллага без бүген дә рәхмәтлебез...

*Язучылар сине "артист" диләр,
ә артистлар әйтә: язучы.*

Син, булмаса,

симфония, балет...

йә опера-мазар яз лутчы.

Ни дияр икән көй язучылар?

Рабит Батуллага багышланган ошбу эпиграммада мин шулай дип язган идем. Ул минем "киңәш"не тыңлап опера-мазар язармы-юкмы, әйтәлмим. Әмма Бату аганың чын мәгънәсендә көй язганын беләм. "Татарстан яшьләре" гәзитендә кайчандыр басылган бер җырын миңа үзе күрсәткәне бар. Шигырь үзенеке, көе-нотасы үзенеке. Димәк, шагыйрь дә, көйязар да икән бит әле ул! Вәйт тити!

Әмма мин аны "Артист ул!" дип никадәр генә мактасам да, барынан да бигрәк ул — язучы, мөг-тәбәр әдип.

Әдәбиятка "Исемем минем Дүрткүз" дигән балалар повесты белән килеп керде Рабит Батулла. "Каникуллар дәвам итә..." белән дәвам итте дә... Шуннан соң китте, китте... Балалар өчен әкиятләр, өлкәннәр өчен хикәяләр, "Чебен гөмбәсе" дигән кызыклы kitapка әверелгән кәмитләр, роман-кыйссалар ("Юл буенда зәңгәр чәчәк", "Сөембикә"...), пьесалар: "Туйлар

узгач...", "Өчәү юлга чыктык", "Кичер мине, әнкәй!", "Сират күпере"...

...һәм янә әкиятләр, әкиятләр. Ышанып әйтә алам, артист һөнәре, язучылык һөнәре, аның гомерлек юдашы булган кебек, Әкияттә аның белән һәрчак бергә, янәшә.

Бер чорда ул Казан телевидениесе аша балалар өчен әкияти тапшырулар алып барды. Һәм менә шул вакытлардан бүгенгәчә Әкиятче Батулла булып йөри инде Рабит абый.

Әкиятче бабай булу өчен ниһәрсә кирәк? Пөхтә, җыйнак, нәкъ татарча сакал-мыеклы булу кирәк. Аннары, үзең әкиятләр уйлап чыгара һәм шул әкиятләргә оста итеп, килештереп уйнап-сөйләп, хәтта җырлап-көйләп бирә белү сәләте кирәк. Бары шул гына. Ә боларның барысы да Әкиятче Батулла бабайда бар. Кайчакта минем акыллы башыма жүләр уйлар килеп куйгалый: әллә, минәйтәм, Рабит абый туганда ук сакал белән туды микән, дим?! Чөнки мин аны белә-белгәннән бирле ул сакалы белән һәрчак бергә. Мин дә Бату агага — остазга ияреп сакал-мыек җибәргән булам. Ләкин, мин әлегә мин генә булгангадыр инде,

Менә бер сөй-
кемле бала уртага
чыгып баса да
чатнатып сөйли
башлый:

*Энекаш кирәк миңа,
Бер иптәш кирәк миңа!..*

Рабит абый аң-
лап ала: үзен Ро-
берт Миңнуллин
белән бутаганнар
икән бит болар. Ул
чорда Роберт
Миңнуллин да те-
левидение аша
“Шигъри төлгәш-
ләр” дигән бала-
лар тапшыруы
алып барган ва-
кытлар бу.

Роберт Миң-
нуллин белән дә
шул ук хәл кабат-
лана. Килә ул да
бер очрашуга. Чә-
чәкләр. Бер укучы
Батулланың “Тыч-
кан баласы Чикыл”
әкиятен уйный-
көйли сөйләп жи-
бәрә...

Түзәргә туры
килгән инде бо-
ларга. Нишләсен-
нәр тагы. Исемнә-
рең дә охшаш бул-
гач (ул чагында Рабит абый

“Роберт” иде әле), мыекларың да
булгач. Дәрәс, Батулланың сакалы
да булган булуын... Хәер, очрашу-
кичәләренә оештыручы кайбер
укытучылар кушкач, укучы бала
нишләсен инде, язучы абыйсын
таныса да, икенче бер язучының
шигырен сөйләргә мәжбүр...

Менә шундый кызганыч мәзәк
хәл.

Мәзәк дигәннән...

Рабит абый үзе гажәеп оста
мәзәкче дә, өстәвенә, күренекле
шәхесләр турында мәзәкләр жы-
ючы да бит әле:

“Язучы, рәссам, артист белән
булган кечкенә бер вакыйга тел-
дән-телгә күчеп йөри, шомара,
һәм конкрет шәхес турындагы бу

кызыклы хәл халык авыз ижаты
әсәренә әверелә, шул мәзәк халык
арасында мәстәкыйль тормыш бе-
лән яши башлый.

Татар халкы арасында әдәби-
ятчылар, сәнгатьчеләр белән бул-
ган тузга язмаган кызыклы хәлләр,
бихисап көлке мәзәкләр, моңсу
хикәятләр бар... Искә төшкәләгән-
дә ара-тирә генә мин ул мәзәк-
ләренә, вакыйгаларны язып куй-
галый идем; татар акылы төштән
соң дигәндәй, мин бу эшкә бик
соң тотындым. 1983 елда гына эз-
лекле рәвештә терки башладым...”

...һәм менә шул теркәп бару-
ларның күңелле нәтижәсе — 1997
елда Татарстан китап нәшрияты
бастырып чыгарган “Тузга язма-
ган хәлләр” исемле күләмле китап.
“Әле миндә тагын шундый бер ки-
таплык мәзәкләр бар”, — ди Бату-
ага. Бардыр. Ышанам. Алар да мә-
зәк сөючеләргә янә бер бүләк ки-
тап булып барып ирешер дип
уйлыйм. Бирсен Ходай!

Менә шундый күп һөнәрләр ия-
се булган Рабит абый язудан бу-
шаган арада...кухня тирәсендә
кайнашырга, телеңне йотарлык
ризык-нигъмәтләр пешерергә, бу-
за дигән эчемлекләр әзерләргә дә
өлгәрә. Ризыкны ул ничекләр итеп
хәстәрләнеп, нинди тәм-томнар
сибеп пешерүе хакында тәфсил-
ләп сөйләп кенә калмыйча, аны ни
рәвешле ашавына хәтле сурәтләп
күрсәтә: авызын тәмләп чапыл-
дата, озак итеп “ризыкны чәйни”,
вакыт-вакыт кикергәләп тө ала...
Артист бит — килештерә белә, та-
магы ач кешене котырта белә, нә-
гәләт!

...һәй, бер кешегә күп түгелме
соң бу һөнәрләр. Әле мин әйтеп
бетермәгәннәре хисапсыз, мин
белмәгәннәре тагын күпмедер?!
Хәер, ни ди әле халык мәкале:
“Егет кешегә житмеш төрле һөнәр
дә аз” диме?!

Бәс, шулай булгач, Рабит
абыйның яңа һөнәрләрен ачасы-
ларыбыз, беләселәребез алда
әле. Ходай исәнлек-саулык бир-
сен үзенә. Амин!

вакыт-вакыт кырып ташлаштыр-
галарга туры килә...

“Борын-борын заманда...” Шу-
лай дип башлап, телевизор аша
әкиятләр сөйләгән елларның бер-
сендә, бердән бер көндә Рабит
абый белән бер кызык хәл була...

Балаларның яраткан әкиятчесе
бит инде ул шул чактан ук. Чакы-
ралар Рабит абыйны бер мәктәп-
кә. Очрашуга. Килә Рабит абый.
Укучылар чәчәкләр белән каршы-
лый үзен. Кичәнә оештыручы укы-
тучылар, язучыны түргә утырталар
да:

— Башта сезнең шигырьләре-
гезне укучылар сөйләрләр, — ди-
ләр.

Ярар, ди Рабит абый, тыңларга
әзерләнә.

Дибәжә КАЮМОВА

Алабуга

Төнгә ямь

Мин ялгызым.
Хисләр өермәсен
Төн карасы күмгән.
Күк гөмбәзе
Зур бер чатыр, гүя,
чалкан ае белән.

Йөзек кашы —
Зөһрә йолдыз —
Ялгыз уйга калган,
Аксакал ай
Көянтәле кызны
Кочагына алган.

Сихри дөнья:
Барысы тынган,
Челтерәми чишмә.
Ә йолдызлар,
Күктән карап,
Жем-жем серләр чишә.

Төнгә ямь бу,
Галәм тыныч.
Күңелне гамь алган. Бу ямьгә
Кул суза күрмәсеннәр,
Шәфкатең кыл, Аллам.

Фәридә
ГАЛИӘХМӘТОВА

Яр Чаллы

Бөтенләйгә китә

алмыйм

Синнән китеп,
сиңа таба барам.

Жир түгәрәк, күбәләк күңел.
Очып кунар идем йөрәгегә —
Син минеке түгел шул, түгел...

Синнән китеп,
сине эзләп йөрим,

Офык арты офык юлымда.
Жилләр булып куып житәр идем —
Мин түгел шул синең уенда.

Синнән китеп, сине сагнып яшим,
Күңел әле сине онытмый.
Рәшәләр жемелдәшсәләр дә,
Офыкларны томан жылытмый.

Бөтенләйгә синнән китә алмыйм —
Офыклардан исә жылы жил.
Рәшәләрне тибрәндереп кенә,
Назлы күбәләктәй очып кил!

Нәсимә ФАЗЛЫЕВА

Азнакай

* * *

Гомер жәем узып бара инде,
Ә мин һаман шулай исәрмен.
Хыялымда, язгы жилләр булып,
Чәчләреңнән сыйпап исәрмен.

Кышларында
кар кызларын көнлим —
Куналар бит синең керфеккә.
Шул керфеккә кунып эресәм дә,
Үкенмәмен кебек бөртек тә.

Жәйләр тагын узып бара икән —
Бакчаларда алма коела.
Нигә икән шушы исәр яшьлек
Бер дә узмас кебек тоела.

Розалия ЗИННӘТОВА

Арча

* * *

Ялгыз торна кебек калдым инде,
Ниләр эшләргә дә белмимен.
Ничә көннәр, ничә айлар инде
Хәтта ялгышып та көлмимен.
Миңа ходай шулай язгандыр дим:
Тормыш юлын ялгыз үтәргә.
Якын дустын жуйган торна кебек
Гомер буге сине көтәргә...

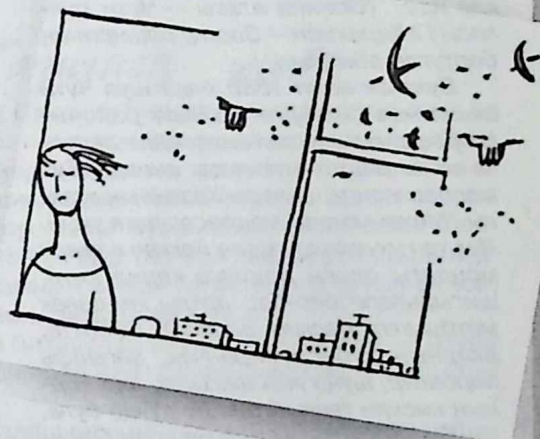
Айсылу МИНИХАНОВА

20 яшь, Яңа Чишмә

Көзгә ярату

Көзгә бер айлы кичендә
Күрдәм сине урамда,
Күзләрең бер карадым —
Гашыйк булдым мин шунда!

Күз алдымнан бер китмисең —
Балкып тора гел йөзәң.
Минем шулай яратканны
Беләсең микән үзең?
Белмәсәң дә үпкәләмим,
Барыбер яратам сине.
Юлларымда очрасаң да,
Сиздермәм ул хисләремне.
Мин болай да бәхетле бит,
Яраттым бер күрүдә.
Ышанам: син дә яратырсың
Көзгәң айлы кичендә.

Е.Ермолина рәсеме.

Илмира ШАЯЗДАНОВА

21 яшь, Аксубай

Гөлләрәм

Гөлләр үстерергә яратам мин,
Ап-ак чәчәк ата гөлләрәм.
Шул гөлләргә карап сокланам мин,
Гөлләр белән үтә көннәрәм.

Гөлләрәмне сагынып кайтам,
китсәм,

Яратам шул сезне, гөлләрәм,
Сине ничек өзәлеп сөюемне
Гөлләрәмә генә сөйләрмен.

Яратам мин сезне, гөлләрәм,
Ак чәчәкле матур гөлләрәм.
Сездән аерылсам, ялгыз калсам,
Белмим, ничек итеп түзәрмен.

“Әй, Зариф, чык ялтырап...”

Бу кеше, шактый гына озын гомер яшәсә дә, әдәбиятта, халык хәтерендә үзенә лаек урынны алмыйча дөньядан үткән. Озак еллар типкедә, мөһажирлектә жан асраган бу фаҗигале язмыш иясененң ижаты да, тормыш юлы да тиешенчә өйрәнелмәгән, бәһаләнмәгән әле.

Зариф Бәшири 1962 елда — мин туган елны — Уфада вафат була. Аның исемен мин сабый чактан ук ишетеп үстем. Әнием ягынан әбием аның турында еш сөйли, шигырьләрен дә телгә ала иде. (Әбинең атасы — Чүти мулласы Габдрахман — Зариф Бәшириненң бертуган абыйсы.)

Булачак әдип 1888 елда шул Чүти авылында (хәзерге Кайбыч районы) Шәрәфетдин мулла гаиләсендә дөньяга килә. Башта әтисендә, аннары Буа мәдрәсәсендә, аннары Казанның атаклы “Мөхәммәдия” мәдрәсәсендә укый. Яшьтән үк шигырь жөнә йоккан шәкерт мондагы әдәби даирәгә кереп китә, шигырьләре бер-бер артлы көндәлек матбугатта басыла башлый. Әлбәттә, аларның күбесе өйрәнчек, зәгыйфь нәрсәләр, шуңа яшь шагыйрь шул чорның кискен тәнкийтенә дә дучар була.

Бу тәнкийть Зариф Бәшири Оренбургка күчеп “Чүкеч” журналында эшли башлагач та туктамый. Аңа Тукайның зәһәр сатира уклары да тия (“Бәшири мыраулый”, “Кыска аяклы маймыл” һ.б.) Әлбәттә, гарьчел Бәшири дә Тукайга дорфа һөжүрлер юллый. Ул заман матбугатын караганда хайран калмый мөмкин түгел. Тәнкийть еш кына анда шәхескә тукуынуга кайтып кала. Шуңа ук вакытта матбугатта әле генә бер-берсен дәмбәсләгән кешеләр тормышта шәхсән дустанә мөнәсәбәттә дә калалар. Тукай да, мәсәлән, С.Сүнчәләйгә язган хатында, үзе төзегән дәреслеккә Бәшириненң бер шигырен кертүен хәбәр итә, аңа уңай бая бирә.

Әмма матбугаттагы мондый пырымсызлык, миңа калса, бөтенләй эзсез югалмый. Егерменче-утызынчы елларда бу шаукым — әдәбият өһелләрененң бер-берсенә ташлануы — зур фаҗигага әверелде.

Оренбургтан киткәч, З.Бәшири Пенза, Тамбов якларында, Жидесу өлкәсененң Капал шәһәрендә мөгаллимлек итә. Яшьтән үк әдип чуашларның тарихы, көнкүреше белән кызыксына. Бу гаҗәп та түгел, Чүти бит чуаш авыллары белән янәшәдә генә утыра. Оренбургта

гта вакытта ул “Шура” журналында “Чуашлар” дигән әтрафлы зур мақаләсен бастыра. Берәздән шушы мәзугъ аның әдәби ижатына да килеп керә. “Чуаш кызы Әнисә” хикәясен киң даирә укучылар яратып кабул итә. Чыннан да бу әсәр матур тел белән язылган, аңардан бертөрле лирик жылылык бөркелә.

Гомумән, чөчмә әсәрләрдә аның ижади мөмкинлекләре киңрәк ачыла. Балалар өчен язылган “Ефәк корты” әсәрә дә шуңа дәлилдер, дип уйлыйм. Шигырьләренә исә нәфислек житми, күп очракта алар коры кычкыруга, тамак ертуга кайтып кала. Юкка гына Ш.Бабич үзененң мәшһүр “Китабеннас” әсәрәндә З.Бәширигә мондый эпиграмма багышламый:

Әй, Зариф, чык ялтырап, тик бар да китсен аптырап,

Дошманыңны калтырат, борчакларыңны шалтырат.

Аның Октябрь фетнәсенә кадәрге шигырьләрененң күбесе — милләт язмышын кайгырткан декларатив язмалар. Беренче жыентыгы да “Милләт кайгысы” дип атала. Хәзерге “милли” шигырьләр язучыларга аңардан шактый өйрәнергә мөмкин.

Әлбәттә, З.Бәшири милләт алгарышын жаны-тәне белән теләгән зат. Баласына нинди исем бирүгә карап, кешененң кем икәннен әйтеп була. Ике улына шагыйрь Ясүкәй белән Чагатай дигән исемнәр куша.

Сөясәи юнәлешләрдән һәрвакыт читтә торган З.Бәшири Октябрь фетнәсен сөөнәп каршы ала, юксыллар хакын даулап үзенә хас шигырьләр дә яза. Әмма, күрәсәң, бу буталышның асылын тиз аңлап ала: татарның кызыл авызлары тулган Казан, Уфалардан читкә — Төркестанга китә, Алма-Атада уйгур, татар газеталарында эшли, 1918 елда Ташкент якларына барып чыга, Урта Азия дәүләт университетының рабфагында үзбәк, уйгур телләрен, әдәбиятын укыта.

Билгеле, “заман карабыннан” иске әдәбиятны себереп түгәргә жыенган яшь пролетар шагыйрьләр өчен ул комган кебек үк иске, чит була. З.Бәшири, моны аңласа да, заманга ярашырга ом-

тыла, әдәби мохитта казганырга теләп, “кызыл” шигырьләр язып карый. Ләкин алар зәгыйфь һәм шактый ук көлке чыга. Утызынчы елларда ул Донбасскка килә, бер ара андагы “Пролетар” газетасында эшләп ала. Күрәсәң, заман белән тигез атлап, эшчеләр тормышын өйрәнәп, советчә әсәр язарга да теләгәндер. Тик, шуңа чакта Донбасста сөргенлектә булган Шәйхи Маннур үзененң истәлекләрендә язганча, яшьләр аңа сәерсенеп һәм көлөп карыйлар. Карт шагыйрьнең (юкса аңа өле иллә дә тулмаган була!) “эшче темасына” язган “Поезд китте хутлап-хутлап, стансада торды туктап-туктап” дигән юллары телләргә күчеп, З.Бәширине “шөһрәткә” күмә.

Иске милли әдәбият вәкиле, мулла малае булган әдип большевистик репрессиядән дә котыла алмый. Лагерьларда аңа “яңа тормышның” бөтен ләззәтән күрергә туры килә.

Иреккә чыккач, ул Уфага кайтып төп-ләнә. Монда да аны, әлбәттә, беркем дә коҗак җәеп каршы алмый. “Тукайның дошманы булган”, — дигән кара тамга аны монда да эзәрлекли. Югыйсә, ул заманда татар дөньясында Тукайның сатирасына эләкмәгән кем генә булды икән? Эчтән авыр кичерсә дә, мондый гайбәтләрдән З.Бәшири өстен кала белгән. Холык шундый. Ул үзененң замандашлары турында истәлекләр язарга утыра. Гасыр башындагы татар әдәби мохитының эчендә кайнаган, гаҗәеп кызыклы тормыш юлы үткән кешененң бу истәлекләре безнең әдәбият өчен гаять әһәмиятле. З.Бәшири истәлек, хатирә язучы буларак булган искиткеч хәтергә ия була. Аның бу вакыттагы тормышын күзаллау өчен Миркасыйм Госмановның “Ябылган китап” (Казан, 1996) дигән өсәреннән бер өзек китерү урынлы: “Әни-ебез Гөлҗиһан (1905 елда туган) ике-өч ел Капалда мөгаллимлек итүче Зариф Бәширидән укый... (...) Әнибезнең сүзләренә караганда, Зариф Бәшири ихлас күңелле тәрбияче, тырыш мөгаллим, зур шагыйрь, әмма шәхси тормышында бик бәхетсез кеше булган. Шулар хәтергә нык сеңеп калганмы, мин бер елны Зариф Бәширине махсус эзләп киттем.

1960 елның гыйнвар ахырларында, кышкы каникул вакытында булды бу хал.

Салават шәһәрәңә барышлый, Уфада 5-6 сәгатькә махсус туктадым да, белешмәләр бюросыннан аның адресын алып, бер сәгать чамасы теркелдәгән трамвайда Черняховскийга юналдем. Ишекне ачкан маржа әбие, кемгә килүемне белгәч, эчтәге ишекларнең берсенә төртеп күрсәттә. Аннан бер күзә йомык чандыр бабай кисәгә килеп чыкты. Аягында киез итек, өстендә гадәти сырмак. Үзен эзләп килүемне белгәч, рәхим итүемне үтенде.

Булмадә бер иске тимер карават, ялангач өстәл, ике-өч урындык кына — кычкырып торган ярлылык... Борчып йөрүемнең сәбәбе әнибездә икәнлеген әйттем. Карт, сагайган төсле, ялгыз күзен миңа таба борды.

— Сөз Капалда торган чакта әнибездә сөздән укыган икән...

— Әнибездә кем кызы була? — дип бүлдерде Зариф ага.

— Локман Мөлеков кызы...

— Фәрвазмы, Гөлҗиһанмы?!

Шаклар каттым: кем әйтмешли, 40 елдан артык вакыт узуга, аның да егерме елы төрмәләрдә, сөргеннәрдә тузуга карамастан, кайчандыр үзеннән ике-өч кыш дәрес тыңлаган чәчби кызларның исемнәрен шулай керфек какканчы искә төшерер өчен нинди хәтергә ия булмак кирәк?!

Менә шундый кеше хатирәләр язарга утыра. "Замандашлар белән очрашулар" дип исемләнгән бу әсәр 700 биттән артып китә. Тик З.Бәширигә бу хезмәтнең дөньяга чыгуын күрергә насыйп булмый. Ул 1968 елда гына, өчтән ике өлеште кыскартылып, Татарстан китап нәшриятында нәшер ителә. Ләкин шул килеш тә бик авырлык белән басмаханәгә барып җитә. Уфа язучылары бу истәлекләрнең басылуына ни өчендер катгый каршы булалар, Казанга бербер артлы хатлар юллыйлар. Бу шаукуымга кайбер Казан язучылары да кушыла. Шулай да махсус редактор Гали Халит, нәшрият редакторы Рәис Даутов мондый каршылыкларны җиңеп чыгалар, китап укучылар кулына барып ирешә.

Зариф Бәшири гасыр башындагы мәдәни тормышны безнең күз алдында яңадан терелтә. Бу истәлекләрне бүген тулысынча дөньяга чыгару бик игелекле эш булыр иде. Мин Гали Халит архивында тышына "З.Бәшири" дип язылган папкага тап булдым. Әмма ул истәлекләрнең нәшрият өчен өзгәртелгән, инде кыскартылган варианты булып чыкты. Анда китапка кермәгән бер-ике генә бүлек бар иде. Рәис ага Даутов ул бүлекләрне бик тиз искә төшерде (менә кемдә Бәшири хәтерә икән, валлаһи!):

— Аларны главлит (коммунистик цензура) кыскартырга мәжбүр иткән иде, — диде ул.

Бу төшеп алган бүлекләр, шул көннәрнең сулышын безгә җиткерү белән бергә, актуаль да яңгырый. М.Гафуриның химаяче алпавыт утарынан, хезмәтчеләрнең авыр тормышын күргәч, кымыз, казылыкларны ташлап кайтып китүе хәзер күпләрдә елмая гына уятадыр. Кемдер эчтән генә шагыйрьне "хәерче төкәббер" дип сүгеп алырга да мөмкин. Без бит үзбездә яңа байларга биреп йөз суын түгәбез, химая өмет итеп аларны мактап газета-журналларда язабыз. Район, колхоз башлыгында сыйланып утырганда айлар буге хезмәт хакы алмаган авыл кешесенең язмышы турында кайсыбыз гына уйлый икән...

Өлбәттә, "залимнарны, өстеннәрне яклай алмаган" шагыйрьләрнең язмышы авыр була. Гомере буге халыкка хезмәт итеп тә, ялгызлыкта, бөлгенлектә үлгән Зариф Бәшири — шуның мисалы. Инде без, соңарып булса да, аңа ләеклы баяне бирик. Аның ижатын җентекләбрәк өйрәнергә вакыттыр, мөгаен. Ул чакта татар әдәбиятының тарихы да яңа яклары белән ачылып китәр иде. Үткәнне белгән — бүгенгә биләгән, диләр бит...

Ркаил ЗӘЙДУЛЛА

Зариф БӘШИРИ

Замандашларым белән очрашулар

Газизнең үгетә

Тамбов һәм Пенза губирналарында ул чагында аз жирле вак помещиклар токомы бар иде. Фәхрелисламнар¹ авылына якын гына булган менә шундый помещиклардан берсенә Маргарита исемле матур гына бер кызы була. Шул кыз белән Фәхрелислам яшәтән үк бер-берсенә мәхәббәт бәйләләр.

Фәхрелисламның агасы Таһир мулла белән әнисе, мин барган саен, зарланалар иде:

— Табынды бит шул рус кызына! — диләр. — Шуңа гына өйләнмәсә ярар иде! Сихерләде бит балабызны мәлгүнә.

Мин китәр алдыннан алар зур шатлык белән шушы хәбәрне әйттеләр:

— Фәхрелислам Суфия Коләхмәтовага өйләнә икән, — диделәр.

Казанга килгәч, Фәхрелисламга шул турыда сөйләгән идем дә, ләкин ул кырт кисте:

— Юк сүз ул, минем Суфиягә өйләнергә уйлаганым юк әле! — диде. Ә инде бүген: "Гафур² каенагай", — ди.

Шул сүз белән китереп тоткач, Фәхрелислам яшәреп тора алмады, серне ачып, төшендереп сөйләп бирде:

— Дөрес, — диде, — без Маргарита белән нык сөөштек, аны онытуы миңа авыр, әлбәттә. Шулай да мин, агай-эне, дус-ишләре белән киңәшә торгач, Суфия туташка өйләнергә булдым. Бу мәсьәләдә миңа нык тәэсир иткән кеше дә Газиз Гобәйдуллин³. Аның Маргаритага өйләнүемә каршы булуы "кафирә, мәлгүнә" булуына карап түгел. Ул гаилә тормышы, балачага тәрбиясе, халык хезмәтләре ноктаи назарыннан чыгып үгетләде мине:

— Син ничаклы гына киң карашлы, хөр фикерле булма, һәрхәлдә, син — татар баласы, — ди. — Син татар тормышы, татар милли гадәтләре белән сугарылып үскән; син үзәң тырышкан хәлдә дә өнә шул татарлыгыңны, татар гадәтен чыгарып ташлай алмыйсың. Син һәрбер мәсьәләгә татар булып карыйсың, татар булу ягыннан чыгып эш итәсең, үз халқыңа

татар баласы булып эшләргә омтыласың. һәм шулай булганда гына, син үз халкыңа нәтижәле хезмәт итә аласың. Мәнә бит син хәзер нинди шәрәфле бер эш артыннан — балалар өчен “Ак юл” журналын чыгарам дип янып-көеп йөрисең. Шөбһәсез, зур бер изге эш бит бу!.. Татар матбугат вә әдәбияты тарихында саф Идел бие татарлары телендә беренче тапкыр балалар журналын оештыру дигән сүз бит бу!.. Әйе, коры сүз генә дә түгел, татар матбугат вә әдәбияты тарихында масаюлы бер урын ала торган эш бит бу!.. Инде килик синең матур Маргаритаңа. Ничә әйтсәң дә, ул да шулай ук рус кызы булып, рус милли гадәте белән тәрбияләнеп, шуның белән сугарылып үскән. Нык ышанып әйтә алам: ул бөтен жаны, тәне, рухы белән рус!.. Чөнки ул — иске руслык горурлыгы сөягенә сеңгән помещик кызы, аксөяк, барып торган аристократ! Ул бүген Фәхрелисламны ярата. Ләкин синең халкыңны — син сөйгән, син хезмәт итәргә теләгән татар халкын түгел!.. Ул синең сөйгән халкыңа рус аристократлары күзгә белән “түбән бер хайван” дип карый. Шөбһәсез, синең аз гына бер татарлык гадәте күрендеме, ул сиңа да иртәгә үк шулай итеп карый башлаячак. Мәнә мин сиңа бардым, ди. Без әлегә “Ак юл” журналы һәм аңа керәчәк нәрсәләр турында татарча сөйләшәп утырабыз. Ә ул инде шунда борынын жыера да:

— Мин сезнең “кала-бала” гызын аңламыйм, минем алдымда русча сөйләшегез! — ди. Шулай итеп, син үз гаиләңдә үз милли мәсьәләң, үз милли мәдәниятең турында да үзгәчә сөйләшә алмыйсың!.. Шулай булдымы инде — гаиләңдә жәнжал, Маргарита мөхәббәте — багана башына кунган йон... Аннары мәнә шунысын гына да нык игътибарга алырга кирәк: авылда садә табигатькә өйрәнеп үскән саф авыл егете белән аристократлык тәрбиясен алып үскән Маргарита арасында чын тату тормыш була алыр микән? Мин әле рус аристократларынан чыккан Маргарита белән түгел, татар морза кызы Мәрәмнәр белән дә гади, садә тормыш төзүгә ышана алмыйм! Шуның өчен дә әйтәм: әгәр дә мин, университет бетереп чыгып, татар халкына хезмәт итәргә теләм икән, өйләнү мәсьәләсенә килгәндә, шөбһәсез, әнә шул яктан карап эш итәчәкмен! Әгәр дә минем эш юлыма ярарлык гали белемле кыз табылмый икән, һич булмаганда, авылга кайтып, алача күлмәккә бер кыз алып киләчәкмен; һич булмаганда, әнә шуны тәрбия итәчәкмен!..

Фәхрелислам Агиев Газиз Гобәйдуллинның шушы карашларын сөйләгәннән соң:

— Бай баласы булуына да карамастан, искитмәле демократ фикерле, гали табигатькә кеше ул, — дип куйды.

Шуңа күрә дә Гафур Коләхмәтов белән дус булгандыр шул ул! Гафур агай: “Мохит юк түгел, аны таба белергә, табу юлын карарга кирәк!” — дип, белми әйтмәгәндер!

Мәжит

Мөфти юбилее* барган көннәренң берсендә Уфа

*1911 ел. Мөхәммәдъяр Солтановның мөфти булып торуына 25 ел тулу тантанасы.

урамыннан акрын гына атлый идем. Кинәт кенә берәү жылкәмә кулын китереп салды. Ялт итеп артыма әйләнеп карасам, кечкенәрәк кенә буйлы казакъ яки кыргызга охшаган, ләкин бөтенләе белән европача киеңгән кеше елмаеп басып тора иде. Электән таныш булмаганга, мин аптырап, гажәпсәнен карадым:

— Гафу итегез, Сез кем буласыз?..

Ләкин ул җавап бирү урынына үзе миннән сорады:

— Сез Зариф Бәшири буласызмы?

— Әйе, әгәр дә ялгышмасам, шулай шикелле...

Ул, көлеп, кулын сузды.

— Алайсам, танышырга рөхсәт итегез! Мин Сәлимгәрәй Жантурин⁴ булам!..

— Әйе, ишетеп беләм, Сәлимгәрәй агай, Сезнең белән танышуыма тәшәккермен!

Уфада яшәүче Солтан-Сәлимгәрәй Жантурин дигән зур гына бер морза-помещик турында миңа, Уфага килгәч тә, Хәлим Искәндәров⁵, Фәрхи Әхмәтов шикелле “Галия” шәкертләре байтак кына нәрсәләр сөйләгәннәр иде. Әйтүләренә караганда, ул үзе төп казакъ милләтеннән булып, соңгы буын казакъ ханнарыннан Әбелхәер хан нәселеннән икән. Ул, Мәскәүдә шикелле, дәүләт университетының хокук факультетын бетергәннән соң, Уфага килеп, зур гына бер морза кызына өйләнә һәм, аның Шафрандагы утарына ия булып, Уфада төпләнеп кала. Үзе Уфа губирна судында эшли. Сәлимгәрәй Жантуринны мактап сөйләүләренң эчтәлегә түбәндәгегә кайтып кала иде:

— Ул, һичшиксез, башка байлар белән морзаларга караганда, шактый юмарт, киң күңелле бер кеше. Укучыларга, бигрәк тә сәнгать һәм әдәбият эшчеләренә ярдәм итүдә, Шамигуловлар⁶ кебек, үз мәнфәгатен-файдасын алга куймый. Кыш көннәрендә, һәр атнада диярлек, Галия шәкертләрен һәм матбугат вә әдәбият тирәсендә йөргән яшьләренә, үз өенә җыеп, аларны кунак итә, күңелле кичәләр үткәрә. Шуның белән бергә, ул гажәп дәрәжәдә саф күңелле, садә табигатькә бер кеше. Аңарда бер генә төрлө дә морзалык, аристократлык гадәте юк икән.

“Галия” шәкертләре аны мәнә шул яклары белән мактыйлар, шул яктан чыгып, аны тәкъбир ителәр икән. Чөнки авыр хәлдә яшәгән, читтән ярдәмнәр белән генә алга таба үрләгән татар шәкертенә Жантурин кебек кешеләрнең шундый мөгамәләләре дә зур бер прогресс булып күренүгә гажәп түгел, әлбәттә.

Ләкин Мәжит Гафури⁷ бу мәсьәләгә алай татар шәкертә булып кына карамай. Мин аңа Жантурин турында сөйләгәч, ул үртәнеп көлемсерәде дә:

— “Эт күңелә — бер сөяк” дигән ноктадан караганда, билгеле, шулай инде ул, — диде. — Ләкин, төбенә төшебрәк уйлаганда, ничә әйтсәң дә, морза морза инде ул!..

Шуннан соң ул түбәндәгә бер вакыйганы сөйләп алды.

Бер елны жәй көне әлегә Жантурин Мәжит Гафурины үзенең утарына кымыз эчәргә җибәрә. Үзенең андагы кешесенә Мәжиткә аерым бер бүлмә бирергә, яхшы ашатып-эчертеп тотарга куша. һәм шулай эшләнә дә. Ләкин Мәжит андагы ялчы һәм крәстияннәренң авыр хезмәтләрен, начар тормышта яшәүләрен күргәч тә, озак

тормый, ташлый да кайтып китә.

— Чөнки, — ди Мәжит әйтә, — безнең һиммәтле морзадан күргән ярдәмнәребез ярлы эшчәннәрнең каннары, маңгай тирләре хисабына икән! Ә мин шуны күтәрә алмадым. Эчкән кымызлар миңа эшчәннәр каны булып тоела башлады!

Уфага, мөфти юбилеена Россиянең төрле өлкәсеннән килгән вәкилләрдән егермеләп кешә бергә рәсемгә төшәргә булдылар. Мин Мәжит Гафурины да әнә шулар исемлегенә керту турында искәртү ясадым. Кайберәүләр гажәпләнәп миңа карадылар:

— Мәжит Гафури, ул монда — Уфадамыни?

— Гажәп бер сорау? — дидем мин дә. — Сезнең гажәпләнүегезгә гажәпләнмәле мин... Атаклы бер шагыйрьнең кайчаннан бирле Уфада яшәвен дә белмәгәч...

— Алай булгач, нигә бер дә күзгә-башка күренми ул? Бөтен Россия мәселманнары бүген, шау-гөр килеп, зур бер юбилей үткәрәләр, ә ул бер генә жыелышта да күренми!

Моңа каршы мин:

— Анысын үзеннән сорагыз инде! — диюдән башка бер сүз дә әйтмәдем. Башта Мәжит, “төшәргәме-юкмы?” дигәндәй, тартынып торса да, мин: “Һәрхәлдә тарихи бернәрсә, барып төшәргә кирәк”, — дип димләгәч, фотога төшәргә риза булды.

Без барган чагында, ишек төбәндә Садри Максуди⁸, исемлекне кулына тоткан килеш, килгән кешеләрне шуңа карап кертеп тора иде. Ул Мәжит Гафуриның юлын бүлдә.

— Сөз кем буласыз?

Аңа җавапны мин бирдем:

— Мәжит Гафури! — дидем, горур тавыш белән: — Әллә Сөз таныш түгелме?.. Гажәп?

Садри Максуди берәз гына кызарынды да, әллә чын ихлас күңелдән, әллә ялагайланып, хөрмәтләгән рәвештә, Гафурига кулын сузды:

— Ә шулаймыни? Әлегә чаклы танышырга туры килмәгән иде шул!

Без эчкә үттек.

Мәжит Гафури, берәү белән дә исәнләшәп, танышып тормастан, бер читкә генә барып утырды. Тик электән аны таныган кайбер кешеләр генә аның алдына килеп исәнләштеләр дә:

— Нигә бер дә күзгә-башка күренмисез, Мәжит әфәнде? — диделәр. — Юбилей тантанасына да катнашмыйсыз?

Мәжит коры гына итеп җавап кайтарды:

— Нигә миңа андый зур эшләргә тагылып йөрергә? Башкарасы эшегезне миннән башка да башкарырсыз әле!

Рәсемгә төшкәннән соң, ул миңа:

— Бу рәсемне мин барыбер ала алмамын инде, — диде.

— Нигә? — дидем мин, аптырый төшәп.

Ул берәз елмайды да мантийкчы татар шәкертләре кебек итеп җавап бирде:

— Гадәми кодрәт багис!*

Бу чагында Әмин Зөбәеровның, сәхнә эшләренә нык

аралашып, ничек тә булса, Уфада бер татар труппасы оештыру дәрте белән янып йөргән чагы иде. Галия шәкертләре белән бергә, Фәттах Латыпов, Мохтар Мутиннарның катнашлыгында, юбилей көннәрендә зур гына бер әдәби кичә үткәрелде. Мин дә катнашкан булдым. Шул кичәдә Әмин Зөбәеров Мәжит Гафуриның берничә шигырен гажәп бер мөһәрәт белән сөйләп чыгыш ясады. Кичәдән уенга катнашучылар өчен шактый зур табыш калды. Шуны үзара бүлешкән чагында, Мәжит Гафуриның авыр хәлдә яшәвен күз алдыма китереп, мин түбәндәгә тәкъдимне керттем:

— Үзегезгә билгеле, нинди генә әдәби кичә булмасын, анда иң зур урынны Мәжит Гафури шигырьләре тота. Менә бу кичәдә дә шулай булды. Шунлыктан, мин шушы табыштан аңа да өлеш чыгаруыгызны теләр идем...

Шуннан соң, аның авыр тормышта яшәвен, хәтта әлегә тарихи рәсемне алырлык та акчасы булмаганлыгын әйтеп үттем. Минем бу тәкъдимемне Зөбәеров та хуплады. 25 сум бирергә булдылар. Ләкин, соңыннан бөлүмә караганда, кем кулында калгандыр, Мәжиткә бу акча бирелмәгән.

Искәрмәләр:

¹ Фәрелислам Агиев (1887-1938) — балалар язучысы, педагог, дәрәсләкләр авторы; Казанда чыккан “Ак юл” (1913-1916) исемле балалар журналының нәшире һәм редакторы. Коммунистик репрессия корбаны.

² Гафур Коләхмәтов (1881-1918) — педагог, драматург, “Ике фикер”, “Яшь гомер” пьесаларының авторы.

³ Газиз Гобәйдуллин (Г.Газиз)(1887-1938) — тарих буенча татарлардагы беренче профессор, язучы, әдәбиятчы. Коммунистик репрессия корбаны.

⁴ Сәлимгәрәй Җантурин (1864-1926) Уфа губирнасында иң эре алпавытларның берсе. Мәшһүр химаяче. Заманында Мәскәү университетын тәмамлаган. Мировой судья, земство башлыгы, 1 Дәүләт думасына депутат. 1914 елда Дәүләт Думасы каршында “Милләт” исемле газета чыгара.

⁵ Хәлим Искәндәров (1888-1958) — тәнкийтьче, журналист, педагог. “Белек йорты” исемле хрестоматия һәм берничә дәрәсләк авторы. 1918 елда Уфада “Ил тели” исемле газетаның редакторы була. Соңыннан Арча педагогия училищесында укыта. Коммунистик репрессия корбаны, туксанынчы еллар башында аның турында шәкерт Мөхәммәт Мәһдиев “Остаз” дигән истәлекләр язды (“Ачы тәҗрибәләр”, 1990).

⁶ Сабирҗан Шәмигулов — Уфада иң эре мануфактура кибете тоткан миллионер, мөһажирлектә үлә.

⁷ Мәжит Гафури (1880-1934) — шагыйрь, публицист. Озак еллар Уфада яши, шуңа башкорт поэзиясенең нигез салучыларыннан санала.

⁸ Садри Максуди (1879-1957) — җәмәгать эшлеклесе, сәясәтче, язучы. “Мәселман иттифагы” партиясенең күренекле әгъзасы, II, III Дәүләт Думасы депутаты. Большевик фетнәдән соң Төркиягә күчә, анда Беек Милләт мәҗлесе депутаты була. Төрөк хокук белеменә нигез салучы.

* Материаль көчнең юклыгы аркасында. — З.Б.

КАЛКАНАЛЫ ИДЕА

(Тарихи-хыялый кыйсса)

*Хәмитшәех морза
калыгадан җына*

Уты сүнгән жәһәннәм кебек кап-караңгы төн. Тагын яңгыр коя. Кальгадан урысны аякка бастырмыйча гына чыгып китү өчен уңай форсат булды бу. Ул әле ял итә, ашый, хәмер чөмерә, жылына, кибенә булып.

Ике йөз атлы нөгәре белән урыс чатырларына якынлашкан, Хәмитшәех жүрмә белән акбүзенең савырына сыдырып алды да, кәкре кылычын баш очында уйнатып, оран салды:

— Алга, балакайлар!

Төнге караңгылыкны ярып чапкан жайдаклар, кинәт купкан давыл кебек, урыс чатырларына бәрәп керделәр. Бу хәл шундый көтелмәгән булды ки, учаклар янында биешкән бихисап кара шәүләләр акырабакыра чабыша башладылар:

— Татарва идет!

— Боже!

— Мама родная!

— Спасайся!

Еравылда чапкан Хәмитшәех, юлында очраганнарны пыран-заран китереп, шәрәләнеп калган куе тал-тирәкләр, саргайган камыш таяклары арасында сузылган ләхеттән дә тар сукмакка килеп керде. Караңгыда буталырмын, дип уйлаган иде, ләкин, бәхеткә каршы, буталмады. Барысы да ул теләгәнчә булды. Сукмак аларны урман юлына алып чыгачак. Аннан болын ягына өч-дүрт сәгатьлек юл. Аркавилда торган нөгәрләр, иптәшләре сазлыкка кереп югалганчы, исенә килә башлаган урысны тоткарладылар.

Хәмитшәех юыртып кына чаптыруын белде. Ике якта да тал-тирәкләр, саргаеп калган камышлар белән капланган сазлык, читкәрәк кереп китсәң, чыга алмавың да ихтимал. Ара-тирә ул: "Читкә тайпылмагыз, оланнар, бер-бер артлы, бер-бер артлы!" — дип тәкърарлап барды. Кара төндә урыс сазлыкка керергә базмас. Шулай булгач, кабаланмасаң да ярый. Аның каруы, дошман дарыны кызганмады. Утлы ядрәләр сазлыктан чыгып житкәнчә әле монда, әле тегендә ухылдап ярыла торды.

Урман юлына килеп чыккан, морза Гали дөлделе кебек бии-бии чапкан акбүзен туктатты.

— Барыгыз да исәнме? — дип кычкырды ул арттан чаптырып килгән сайманга.

— Исән, морза, исән, — дип җавап бирде сайман.

Берәү арттан кычкырды:

— Мирсәетне генә яралады.

— Миңа карамагыз, чаптыруыгызны белегез! — Бусы Мирсәет булырга охшаган. Тавышы көр күренә.

— Зыянлы түгел, маңгайны гына сыдырып китте.

— Югалтулар бармы?

— Юк, морза, Аллага шөкер! — Мирсәетнең күңеле хәтта күтәренке иде. — Көтмәгәндә ябырылдык бит, төмам өнсез калдылар.

— Бусы әйбәт, имин чыгып китә алгач, исән-сау барып житәргә дә язсын, — диде Хәмитшәех, алгы тоякларын күтәреп кешнәгән аргамакны көчкә авызлыклап.

Һәр тарафта — күзгә төртсәң күренмәс караңгылык. Ләкин морза юлын дөрөс тотты. Яшәрәк вакытта ул бу тирәгә киек ауларга, хозурга чыгарга ярата иде. Һәрбер сукмак, һәрбер агач таныш аңа монда.

Аһ, бар иде рәхәт чаклар! Хәзер барысы да матур төш кебек кенә. Казан белән Мәскәү арасында ничәмә-ничә елга сузылган бетмәс-төкәнмәс низаглар, канлы сугышлар илне төмам көчсезләндерде. Бәкләр, морзалар арасында бердәмлек булмаудан файдаланды Иван. Хакимнәр патша төхетә өчен сугышып яткан арада, Мәскәү үзенә хәрби куәтен үстерү белән шөгыльләнә. Алай гынамы соң, борын төбендә генә Зөя атавында үз калыгасын булдырды. Казан каласын урыс һөжүмәннән саклап калабыз дип, Сөембикәне дә сатлык Шаһгалигә кияүгә бирделәр. Аннары урыска иманын саткан шыксыз Касыйм тилесен Казанга патша итеп куйдылар. Илне бер басымчак иттерсәң, гел басымчак итәләр инде. Аңа карап кына Иван Казанны басып алу уеннан баш тартмады.

Тупыр-тупыр итеп тыпырдашып чапкан ат кешнәвен, яугирләрнең узара бытыр-бытыр сөйләшкәннәрен, көрсенеп уһылдашканнарын тыңлап бару иллә дә моңсу булды морзага. Күңелдәге сагыш хисен басарга теләп, ул борын астыннан гына җыр сузып җибәрде:

Кара да елан, ай, туз башлы,

Йөридер лә камыш буенча;

Кара да кашым, ялгыз башым,

Йөридер лә язмыш буенча.

Тавышы көчәйгәннән-көчәя барды аның. Караңгы,

шомлы, жансыз шәрә урман терелеп киткәндәй булды. Бертуктаусыз койган яңгыр да, аяк астындагы саз-пычрак та, күңелдәге авыр уйлар да азга гына оны-тылгандай булды.

Нөгәрләр жырны шундук эләктереп алдылар:

Һаваларда йолдыз, һай, ничәдер,

Ничә генә баксаң күчәдер;

Ничә генә айлар, ничә еллар

Гомерләрен заигъ кичәдер.

Һәркем Казан каласында калган туган-тумачасын, якыннарын искә төшерде бу минутта.

Без әле кайтырбыз

...Озак бардылар. Яфраклар белән түшәлгән йомшак урман юлы бер киңәя, бер тарая. Аның очы-кырые юк сыман. Хәмитшәех кенә белә кайчан Идел-Чулман төеренә барып житәселәрен. Ә ара инде ерак түгел, бер-ике сәгатьтән алар шунда булачаклар.

Әбүбәкер бурлысын Хәмитшәехнең акбүзе белән тигезләде.

— Морза, ә морза! Бервакыт син миңа Болгар пәһлеваны турында сөйли башлаган идең. Андый адәм чыннан да булганмыни?

Яшәгән, диләр... Якуб бине Ногман үзе язып калдыргач, ышанмый чара юк. Бала вакытта ук укыган идем мин аның китабын. Бүе жиде зираг кадәр булган ул пәһлеванның. Патша аңа махсус дулга һәм бәрең ясаткан. Тукушка арба белән алып барганнар үзен. Чөнки дә аны йөкләргә төвәнең көче житмәгән. Дошман яугирләрен кулындагы озын таягы белән бәрәп үтерә торган булган.

— Шул гынамы? Сөйләп бетер инде, морза!

— Башкасы хәтердә калмаган бит.

— И-и, — диде сайман, борынын жыерып. Хуҗасының юлда озын-озын риваятьләр сөйләгәннен тыңларга күнеккән Әбүбәкәргә күңелсез булып китте. — Ул пәһлеван белән нәрсә булып беткән соң, морза?

— Белмим, Әбүбәкер, белмим, — дип елмайды Хәмитшәех.

Еракта, бик еракта тонык кына гөрселдәү ишетелде. Аннары “гөрст-гөрст” итеп, туктаусыз туптан ата башладылар. Бу хәлгә сагаеп калган нөгәрләр, атларын туктатып, илтифат белән шул якка колак салдылар. Туп аткан тавышлар көчәйгәннән-көчәя бара.

— Ни булды, морза? — Әбүбәкер бу сүзләргә никтер ярым пышылдап әйтте.

— Бүген таңда урыслар Нугай һәм Аталык капкаларын шартлатырга тиешләр иде, — дип җавап бирде Хәмитшәех. Тавышы бик битараф иде аның. Чөнки бу аның өчен яңалык түгел. — Нөжүмгә күчкән булыр урыс.

— Соң, Ядегәр аларның жир асты юлы казыганнарын белә иде бит!

— Белсә соң?

— Нигә бер-бер чара күрмәделәр, диюем.

Морза дашмәде. Сайман һаман сөйләнүендә булды:

— Алалар инде, болай булгач, Казанны, алалар! Ә анда минем карт әтием, хатыным, бала-чагам калды!

Хәмитшәех түземлеген жуйды:

— Шыңшыма әле син дә! Болай да бәгырь сызлый. Әйе, талыйлар, суялар хәзер безнең каланы! Ә синең белән мин берни дә кыла алмыйбыз! Нәрсә дә булса кылыр өчен куәтле гаскәр кирәк! Бездә бармы андый гаскәр?! Юк бездә андый гаскәр, юк, энем! Урысның туплары гына да йөз илле данә! Дарылары да муеннан! Ә безнекен сатлык Шаһгали юк итте! Аңа соң теге вакытта патша төхетән кем тоттырды? Синең белән мин, ягъни без үзөбез тоттырдык! Шул шул, саглам казыкка баглам кирәк! Бердәм булганда, без моңа юл куймый ала идек! Хак сүз әйтә урыс, татар башын татар ашар, дип!

— Ни сөйлесең син, морза! — диде коты очкан Әбүбәкер. — Илем, Иделем өчен гомеремне дә кызганмаячакмын! Нигә без кире борылмыйбыз? Оят бит, халык ни уйлар безнең турыда?! Качып китү була ич бу!

— Качып китмәдек без, энем, Ядегәр патша әмере белән киттек. Алла бирсә, без әле кайтырбыз!

— Качып китү бу, морза, качып китү!

Әбүбәкернең тавышы шундый мескен яңгырады ки, сабыры төкәнгән Хәмитшәех жүрмә белән чак кына аның чыраена менеп төшмәде.

— Тинтәк син! — диде ул, тешен кысып. — Казанның алынасы күптән мәгълүм иде. Ядегәр безгә аламанчыларны туплау бурычын йөкләде. Аллаһы тәгалә теләсә, без әле яңадан күтәрелербез. Алып ташларбыз әле, исән булсак, урыс өерен! Саескан бүтәкәсен санап утыра торган вакыт түгел, читтән ярдәм булма-чак. Нугай морзасы Исмәгыйль дә урыска сатылган.

Сайманга үзенең хаклы булуын аңлатырга тырышса да, морза күңелдән генә аның белән килешә иде. Без әле кайтырбыз, имеш! Моның өчен зур гаскәр тупларга кирәк әле аңа. Ә ул арада урыс рәхәтләнеп Казан каласын талаячак. Халыкны үтерттерү белән генә канәгать булма-чак Иван. Барча мәчетләргә, борынгы елъязмалар һәм фәнни китаплар сакланган китапханәләргә дә харап итәчәк ул.

Нөгәрләр арасында шау-шу купты. Кире борылырга әйдәүчеләр буза куптара башлагач, талканын коры тотарга күнеккән Мирсәет түземлеген жуйды:

— Әй сез, үрдәк авызлар, бакылдаудан тукта-масагыз, барыгызны да камчы белән суктырам! — дип кычкырды ул. — Морза белмичә эшләмәс. Казанны калдырып киткәнбез икән, монда бер-бер хикмәт бар!

Шушындый хәсрәтле көннәрдә туганнары кебек күрә башлаган иптәшләренә дорфа буласы килмәгән иде аның. Мирсәетнең үзе кебек жылы сүзгә мохтаж аларның барысы да. Ләкин мәми авыз булырга да ярамый, юкса чирүдә тәртипсезлек жиңәчәк.

Унбашлары, әмергә буйсынып, үз карамакларын-дагы нөгәрләргә тиргәргә, буйсындырырга керештеләр. Берничәсен хәтта жиргә сузып салып, камчы-

ларга да туры килде. Камчы алучыларның гына түгел, камчылаучыларның да күзләрендә яшә иде.

... Кайнаш тәмам. Берара вакыт тып-тын калган карурман эчен янә "туп-туп" итеп атлап килгән атлар кешнәве тутырды. Ләкин берәү дә җыр сузмады, берәү дә бытырмады. Алда шушы очсыз-кырыйсыз сукмак кебек күпме шомлы һәм йокысыз төннәр булачак әле!

Бөкрәнең үлеме

Шаһгали карачыдан килгән мәктүпне тәфсилләп укып чыкты. Шатлыктан кулларын уып куйды хәтта. Ниһаять, ул үзенең кан дошманы белән исәп-хисап ясаычак. Шаһгали Казан патшасы булып утырган елны җитмештән артык татар фетнә куптарды. Шулар арасында шактый абруйлы бөкләр, морзалар да булды. Урыс укчылары аларны каланың иң үзәк урынында суеп чыктылар. Хәмитшәех морза гына качып өлгерде. Шаһгали Казаннан чыгып киткәнче качып ятты морза. Хәзер өнә нинди зур чирү тапшырганнар үзенә. Кызганыч, иртәгә таң алдыннан Шаһгали үзенең яугирләре белән калага һөҗүм итәргә тиеш. Бу эшне болын ягын айкак йөргән урыс кыргынчыларына тапшырырга туры киләчәк.

"Бәлки, ул кальгадан чыгып өлгермәгәндер?" — дип уйлады Шаһгали. — Юк, соңгарак калды шул мәктүп. Әле генә чапкын каладан бәрәп чыккан бер туплан сыпайларның урысны тураклап сазлыкка кереп китүләре турында хәбәр җиткерде. Хәмитшәех нөгәрләре бу! Ярар, кыргынчылар башкарып чыгар минем әмәтне! Тиле Иванга тизрәк хәбәр салырга кирәк!"

Шаһгали, Казанга яу белән килүенә үкенә башласа да, үзе кереп чумган баткаклыктан чыгу юлын күрми иде. Чамасы бүрек салыр дәрәжәдә генә дә түгел аның хәзер. Ядегәр аңа ышанмый. Ә яклаучысы Иван аңа үтерүче җибәрә. Казанны урыска бирергә теләмәгән иде ул. Хәзер исә аңа тәхет турында түгел, үз тиресе турында кайгыртырга туры килә. Касыймга исән-сау әйләнеп кайтып, анда хужа булып кала алса, ул шуңа да бик разый. Вәләкин үзен күрәлмәгән казанлылардан үч алу теләге дә көчле иде Шаһгалидә.

Шулай күтәрәнке күңел белән утырганда, чатырга мәхлук кына бер адәмне өстерәп сайман килеп керде. Шәм яктысы җитмәгәнлектән, ул башта бу адәмне таний алмады. Якына килгәч, таныды тагын. Төгәмче бөкрә! Аның күз төпләре кара янып чыккан иде.

— Ни булды, Әхмәт, — диде Шаһгали. — Әллә боткага майны азрак салганмы?

— Ә син аның үзеннән сорап карә, патшам. — Әхмәт кулындагы янчыкны Шаһгалигә сузды. — Сатылган, кабах!

— Кемгә?

— Кемгә булсын инде, Иванга, кәнишне! Казанны алгач, сине агуларга тиеш булган бу мәртәт!

— Агуларга? — Шаһгалинең кысык күзләре бер

мизгелгә зураеп китте. — Минеме? Ни өчен?

— Иванга ярамаганга күрә!

— Үзе әйттеме?

— Юк, берәз типкөләргә туры килде.

— Бу дәресе, Сөнгать? — диде Шаһгали, бөкрәнең якасыннан алып. — Иван үзе куштымы?

— Ие, — диде бөкрә, буылудан көч-хәл белән генә тын алып. — Мин бу турыда сиңа үзем әйтмәкче идем, патшам!

— Әйттең бит инде, рәхмәт, — диде Шаһгали, кылычын кыныннан чыгарып.

Төгәмче, эшнең кая таба барганын аңлап, үкереп еларга, ялварырга тотынды:

— Ышан миңа, патшам! Мин үзем әйтергә теләгән идем сиңа! Мин дә сиңең кебек күрә алмыйм Иванны!

Шаһгали, мыскыллы елмаеп, ыжылдап куйды:

— Ә мин аны яратам! — Аннары сайманга ишарәләде:

— Шулаймы, Әхмәт!

Сайман, ни әйтергә дә белмичә, катып калды. Яратмый иде ул урыс хакимен.

— Яратасыңмы, дим, мин сиңа?! — дип һаман саен ыжгырды хахим.

Әхмәт тотлыга-тотлыга җавап бирде:

— Я...ратам, би-ик яр...атам!

— Ишеттеңме, көянтә йоткан нәрсә?! — Шаһгали кылыч йөзен бөкрәнең бугазына терәде. — Үзең сүеләсеңми, әллә үзем суйыйммы?

— Кичер, патшам, бүтән кабатланмас!

— Әйе, бу хәл бүтән беркайчан да кабатланырга тиеш түгел!

Хахим бөкрәнең бугазынан чыжт итеп сызып җибәрде...

— Төгәмчеләрнең барысын да асарга! — диде ул, канлы кылыч йөзенә телен тидереп.

Бәрелеш

Таң инде беленеп килә. һәр тарафта томан да томан. Ике-өч адымнан берни күренми. Юеш һава инде болай да тир сеңгән киёмнәргә үтеп керә, туңдыра, калтырата. Адәм баласы барча миһнәтләргә дә түзә икән ул. Хәмитшәехнең инде өченче тәүлек юньле йокы күргәнә юк, гел иярдә булды. Башкаларга да ял тимәде инде. Беренче айны ул үзенең сыпайлары белән көн дә төнгә "ауга" чыгып йөрде. Вак-вак төркемнәр белән көтелмәгән һөҗүмнәр ясап, урысның өнен алдылар алар. Ләкин соңрак, кальга тирәли сузылган божра тәмам кысылгач, төнгә сәфәрләр кимеде. Урыс чирүе, яңгырдан соң үскән гөмбәләр кебек, көннән-көн үрчи барды. Иван аларга алафаны юмарт түли. Чөнки белә: төскә-биткә чуар гаскәрдә бер ризасызлык туса, тиз генә тәртип кертәм димә.

Янә өнне алырдай шомлы ябалак тавышы яңгырагач, Хәмитшәех сагаеп куйды. "Бик еш кычкыра

бит әле бу, — дип уйлады ул. — Аннары кычкыруы да чын ябалакныкына охшамаган". Бу кадәресе генә белә морза. Яшь вакытта урманнан кайтып керми иде.

Хәмитшәех янәшәдә юыртып барган Әбүбәкәргә эндәште:

— Нигәдер бик еш кычкыра бит әле бу ябалак...

— Мин дә шуны уйлап бара идем, морза, — дип җавап бирде сайман. — Тозак булмагае.

Морза ялгышмады. Алар бытырдашкан арада, алда берничә атлы адәм шәүләсе күренде. Хәмитшәех, акбүзен туктатып, аттагыларга "Туктагыз!" дигән ишарә ясады. Барысы да туктап калдылар.

— Сөз кемнәр? — дип кычкырды ул, ниһаять.

— Без Шәкүрисламныкылар, — дип җавап бирделәр аргы баштан. — Ә сөз кем?

Морза Әбүбәкәргә сүз катты:

— Бар, барып кил инде. Тик кара аны, абай бул, тозак була күрмәсен!

Әбүбәкер: "Әйдә, малкай!" — дип, кыштуы белән бурлының корсагына төртте. Ат җилдереп шул тарафка элдерде.

Сыпайлар чыннан да Шәкүрислам күзәтчеләре икән. Бу хәлгә барысы да сөенештеләр.

— Без сезне инде ярты чакрым күзәтеп киләбез, — диде күзәтчеләр башы (Кәбир мулла малае Фәннүркамал иде ул). — Читтән берни аерып булмый, томан комачау итә, каһәр. Эндәшер идек, шикләндерә. Нинди телдә сөйләшәләр икән болар, дип колак та салып карадык, юк, ник берсе бер сүз әйтсен! Соңыннан үзәбезнекеләр булуыгызны шәйләдек анысы.

Чирү тар гына сукмак буйлап уңга юл алды. Бер югарыга, бер аска илтә торгач, ул кинәт текәленеп аска төшә башлады. Нык тапталган иде сукмак. Күрәсең, моннан Шәкүрислам сыпайлары йөргән.

— Озакмы әле? — дип сорады Хәмитшәех.

— Ике чакрымлап булыр, — дип җавап бирде Фәннүркамал.

— Тынычмы анда?

— Тыныч түгел, морза. Һәр тарафта атлы кыргынчылар йөри. Кичә көч-хәл аякларны алып качтык. Сазлыкта яшеренеп ятканыбызны беләләр булса кирәк. Зур гына бер чирү шул тирәдә таптанып йөрде. Керергә генә курыктылар. Мондагы сазлыкларны белмиләр ич алар.

— Алайса, анда озак тоткарланырга ярамас, — диде Хәмитшәех. — Иртәме, соңмы, бер-бер сатлык кулавызны яллап, килеп чыгулары да мөмкин.

— Казан торами? — Куркып кына бирде бу сорауны Фәннүркамал. Ул да яман хәбәрләрдән гарык, күрәсең.

— Без чыгып киткәндә тора иде әле, — диде морза. Ләкин бүген таңда урысның соңгы һөҗүмгә күчүе турында ләм-мим. Күңелен сындырасы килмәде егетнең.

— Әти ни хәлдә?

— Исән-сау иде әле, — Хәмитшәех тагын алдашты. Кәбир мулла көч-хәл белән генә йөри иде. Бавыры шешкән, ахрысы.

Моңсу иде морзага. Алай да бүгенге иртә аның өчен сөенечле булырга тиеш. Сөекле Хәбибҗамалын, кечкенә кызларын тизрәк күрергә теләп, күңеле алгысыды.

Аһ, бу мәхәббәт! Күпме яратып та яратып туелмаган! Күпме яратылып та яратылып бетмәгән! Хәзер алар гел морза янында гына булачаклар, Алла боекса! Зурысына унөч, иң кечесенә җиде яшь. Кече кызы Хәмитшәехнең үзенә охшаган. Борыны гына әнисе-неке. Димәк, үсә төшкәч, йөзгә ямьсез булмаячак.

Ниндиерәк булыр икән очрашу?! Турысын гына әйткәндә, морза бикә һәм балалары белән кабат очраша аласына өмет төзгән иде инде.

— Кем чаптырып килә анда? — Фәннүркамал тавышы бу.

— Нәрсә дисең? — диде Хәмитшәех, уйларыннан арынып.

— Берәү монда таба юырта, — диде күзәтчеләр башы, күзләрен чекрәйтеп. Аннары хәвефле генә өстөп куйды:

— Бер-бер хәл булмагае.

Фәннүркамал, морзаны кисәтеп төрмәйча, алга җилдерде.

— Зәки, синме бу?! — дип кычкырды ул.

— Мин, Фәннүр, мин! — дип җавап бирде берәү аргы баштан. Тавышы бик хәлсез иде. — Кыргынчылар килде. Бер сатлык сукмакны күрсәткән. Урман тарафыннан һөҗүм иттеләр. Тукуш бара анда бик каты. Шәкүрислам нык яраланды. Алай да иярәндә иде әле.

Яшен суккандай булды Хәмитшәехкә. Сизгән икән күңеле! Шулай итеп, хатынын да һәм балаларын да исән килеш күрә алмас микәнни?

— Ә син нигә анда түгел?! — дип кычкырды ул, ачуы кабарып. Чала атта утырган сыпайның башы яраланганын абайламаган иде морза.

— Мин... — Яугир, сүзен әйтеп бетермичә, ухылдап атыннан егылып төште.

— Яраланган ул, — диде Фәннүркамал. — Башын ярганнар, бичараның. Болай да ничек килгән инде...

— Ашыгыйк, торжагунга калмагаек, — диде Хәмитшәех, тешен кысып. — Турыйбыз хәзер чучка кавемән!

Чирү, дәррәү кузгалып, сукмак буйлап төшөп китте. Инде яп-якты. Алар куе камышлык эченнән елан гәүдәсе кебек бормаланып сузылган яшерен сукмактан сазлык уртасындагы түгәрәк аланга килеп чыктылар.

Бик каты тукуш булган монда. Кайбер урыс һәм татар яугирләре бугазга-бугаз килеп жан биргәннәр. Хужасыз калган атлар акай-чукай бер баштан бер башка бәргәленеп чабып йөриләр. Ара-тирә бихисап ир-ат мәетләре арасында хатын-кыз һәм бала-чага мәетләре дә күзгә ташлана. Сәнәк, балта белән корланган аламанчыларны да күп тураганнар. Нарат бүрә-нәләрдән салынган ике йортка яңа гына ут төрткәннәр. Алар әле төтөп кенә маташалар. Якын-тирәдә ник бер тере жан иясе булсын!

— Безнекеләр елга ягына чигенгәндер, — диде Фәннүркамал. — Анда без, ул-бу булган очракта,

суның аръягына чыгар өчен саллар ясаган идек.

Янә куге камышлар, тал-тирәкләр арасыннан бара торгач, чирү елга ягындагы болынлыкта пәйда булды. Анда бик каты тукуш бара иде. Һәр тарафта акырыш та бакырыш. Сүгенү, нәләт сүзләреннән арткы тоякларына баскан атларның кешнәвеннән бөтен һава тетрәп тора. Кемнең кем икәннен аеруы кыен. Сафлар төмәм буталышып, катышып беткән. Сулдарак аламанчылар, божра хасил итеп, дошман һөжүмен кире кайтаралар. Алар морзаларның хатыннарын һәм балаларын саклыйлар иде.

Күзләрен кан баскан Хәмитшәех, кылычы белән һаваны кискәләп, илереп кычкырып жиберде:

— Оланнар, минем арттан!

Барысы да: “Тура!” — дип кычкырып, тукуш барган тарафка ташландылар.

Бәрелешнең мондый борылыш аласын уйга да кертмәгән кыргынчылар, табага төшкән мәче шикелле, коралларын ташлап, атларын камчылый-камчылый камышлыкка таба элдертеләр. Атын югалтканнар исә, көбәләрен, шешәкләрен салып, этешә-төртешә суга чума башладылар.

...Көн уртасына кадәр дошманның сыртын игәүләделәр. Бик азлары гына эзен суытты. Берәүне дә әсир алмадылар. Кызган башлар бирелгәннен дә, бирелмәгәннен дә турадылар. Нәфрәт зур иде шул, бик зур иде!

— Хәмит! Хәмитем мине-ем!

Йөрәккә якын тавыш ишетелүгә, морза айнып киткәндәй булды. Әнә, аның каршысына сөөкле хатыны белән Рәсүл тырнагыдай кадерле балалары йөгереп килә. Сигез оҗмах капкасы ачылып киткәндәй булды. Морза, канга буялган кылычын жиргә сөндереп, күбеккә баткан акбүзеннән сикереп төште.

— Сөз исән икән, газизләрем! — дип сөөненчәннән кычкырып жиберде Хәмитшәех.

— Күрешә алмабыз дип курыккан идем! — дип тәкырларлады ул, Хәбибжамалын һәм кызларын үбә-үбә. — Нинди каһәр төште икән безнең башкайларыбызга-а?! Кемгә кирәк бу канлы тукуш, и Ходае-ы-ым?!

Әтиләренең болай мәзюсләнеп калуын гомер бакый күрмәгән бикә дә, балалар да илгә нинди куркыныч афәт килгәннен хәзер генә аңыштылар. Йөзбашы Шәкүрислам да, яугирләр дә аларны, Нугай ханы Йосыф казанлыларга ярдәмгә чирү жиберә, тиздән мәлгунь Иван гаскәре тар-мар булчак, дип юатканнар иде бит. Димәк, хәлләр шәптән түгел. Алар зарыгып көткән сөөнечле хәбәр булмаячак.

Кызлар, сыену эзләгәндәй, шактый озак вакыт әтиләренең кочагыннан чыгарга теләмәделәр. Күк йөзгәндә ашыгып аккан кургаш болытлар да, үзәкләргә үткән яңгыр да, салкын җил дә, тирә-юньдә аунап яткан бихисап мәетләр дә күңелдәге шом һәм өметсезлек хисен көчәйтә иде.

Яугирләр өсте-өстенә өелгән гәүдәләрне араларга керештеләр. Дошман ягыннан җәмгысе өч йөз дә кырык ике кеше һәлак. Казанлыларда да югалтулар күп. Шәкүрислам тупланыннан уника кеше генә исән.

Йөзбашын яшь кенә бер воевода гәүдәсе янында табып алдылар. Сул кулы сөңгерендә генә асылынып тора иде батырның, аркасында — урыс хәнжәре. Воеводаның башы, төмәм киселеп, җилкәсеннән аерылган. Пыялаланган соры күзләре, нәрсәгәдер гажәпләнгән төсле, акаеп торалар. Аламанчылардан һәлак булучылар йөз илледән артып киткән. Хәмитшәех дә ундүрт нөгәрен югалткан булып чыкты.

Болынны бик озак вакыт хатыннарынның “А-а-а-аһ!” дигән үзәк өзгөч иңрәү авазы, балаларның үкере-үкере, “иһиз-иһиз” килеп елавы тетрәтеп торды. Әлегә йөрәк әрнеткөч иңрәү атларга да тәэсир итте. Алар, кешни-кешни, тояклары белән җирне актара башладылар. Үз гомерендә күпме кан күргән ирләр дә елады алар белән бергә. Күнегеп булмый шул канга, күнегү мөмкин түгел!

Ләкин исәннәргә яшәргә кирәк. Тамак ялгап, ял итеп тә алмыйча булмый. Бер төркөм яугирләр мәетләренә җирләү белән шөгыйльләнсә, калганның үләр-үлмәс яткан яралы атларны чалып, тире тунадылар, ит чаптылар. Ә кайгыдан иңсерәп беткән хатыннары: “Утның күңеле көр булсын!” — дигән теләкләр әйтә-әйтә, учак тергезделәр, якында гына аккан чишмәдән су алып, казан астылар. Бала-чагага да эш табылды: чыбык-чабык ташу аларга йөкләнде.

Нурлы зат сер ага

Зур казандагы кайнап торган ашны болгатканда, Хәбибжамал кинәт эченә ябышып, читкә барып утырды. Карынындагы бала инде өченче көннен тынычлык бирми аңа. Кайвакыт шундый итеп тибенә башлый, хәтта күзаллары караңгыланып егылган чаклары да булды.

— Аһ, балакаем, — дип ыңгырашты бикә, яшьле күзләрен йомып, — нигә ашыгасың син шулай? Бик вакытсыз киләсең. Илсез, ватансыз сөргәрдән булып йөрмәгәң, әй, балакае-ым!

Ә бала, аңа җавап итеп, янә шашып тибенә башлады. Эчләре актарылгандай булды Хәбибжамалның. Түзмәдә ана, ухылдап, юеш салкын чирәмгә сузылып ятты. Бөтен дөнья әйләнә иде кебек.

Ул инде ниндидер коточкыч караңгы упкынга оча. Нигә шулай караңгы? Һәр тарафта бер генә яктылык өсәрә дә күренми.

Чү! Алда нидер җемелди түгелме? Йә, Аллам, нинди нурлы зат бу?!

— Саумы, балакаем! — Җанга рәхәтлек бирә торган тавыш. Хатын-кыз да, ир-ат та түгел үзе. Тирә-юньгә яшел, зәңгәр, ал нурлар сибеп, салават күпередәй балкый.

— Кем син? — Хәбибжамалга искиткөч рәхәт. Кулларын алга сузып, аңа кагылырга итә. Ләкин ул якын-да гына кебек тоелса да, бик еракта икән.

— Мин — синең Аллаң! — Нурлы затның тавышы

аталарча назлы яңгырады.

— Алла? — Бикә сөөнеченнән үкереп елап жибәрде.
— Саумы, Илаһым! Сине тояр мизгелләрем дә бар икән! Тик мин әзер түгел әле үләргә. Үстерәсе, кеше итәсе сабылларым бар бит. Кире кайтарып жибәр мине дөньяга!

— Борчылма, вакытың житмәде әле синең, балам.

— Алайса, нигә мин монда?

— Син көннәр буге казанлылар өчен дога кыласың. Догаларым кабул булмады дип, үпкәләгән чакларың да еш иде... Түзегез, иманга хыянәт итмәгез! Жиргә мәлгуньнәр килә башлаган болгавыр заман бу!

— Мәлгуньнәр? Кемнәр алар?

— Алар мин яраткан иксез-чиксез жиһанга үзләре генә хужа булып калырга теләгән Мәлгунь фәрештә оныклары.

— Йә, Раббем! Нигә син аларны җавапка тартмыйсың!

— Мәлгуньнәр мине көчсезләндерү, юк итү ысулларын эзлиләр. Вәләкин мине юк итеп булмый. Мин һәрвакыт бар һәм һәрвакыт булачакмын. Мине юк итәр өчен, жиһанның үзен, андагы һәр нәрсәне, димәк ки, мәлгуньнәрнең үзләрен дә юк итәргә кирәк. Жиһан — мин үзем. Аңадагы һәр нәрсә — мин үзем. Мәлгуньнәр үзләре дә минем кечкенә генә бер кисәкчегем. Миңа каршы баш күтәргән фәрештә, жиһанның күп серләрен белсә дә, үзенең минем бер кисәкчегем икәннән төшенми.

— Юк ит аларны, Ходаем!

— Минем мәрхәмәтем чиксез. Алар да бит, адашкан булсалар да, минем газиз балаларым. Үз балаңны юк итүдән дә газаплырак ни бар тагы? Әлегә түзәм, аларның иманга кайтуларына өметләнәм.

— И, Ходаем, ул мәлгуньнәр гөнаһсыз адәмнәргә хәтсез күп кайгы-хәсрәтләр китерәчәк бит.

— Сөз зур сынау алдында торасыз, балакаем. Сабыр иткәннәргә, иманына тугрылык саклап калганнарга әжеремне бирермен, ә мәлгуньнәргә ияргәннәрне кыямәт көнне коточкыч җәза көтә.

— Урыс Казан каласын җимерә, зинһар, ярдәм ит, Ходаем! Алар хәтта сабылларны да кызганмыйлар.

— Бу сезне сынау, балакаем. Мин сезгә ныклык теләм. Хуш!

Шул мәлне бикә, үзен яңаклаганнарын тоеп, күзләрен ачты. Хәмитшәех икән.

— Аллага шөкер, аңына килде бугай, — диде морза, сөөнөп. — Хәбибҗамал, син мине ишетәсеңме?

— Ишетәм, бәгърем, бик ишетәм, — диде бикә, җәлсез тавыш белән. — Мәлгуньнәр килә жиргә. Зур сынаулар көтә безне.

— И, Аллам, саташасың түгелме син?

— Саташмыйм мин, йөрәк маем. Әле генә Ходай белән сөйләштем.

Алар тирәсенә җыелган ирләр дә, хатыннары да: "Бикәгә җен кагылган", — дип ухылдаша башладылар. Хәсрәт болыты баскан морза сорап куйды:

— Су биримме?

— Бир!

Хәбибҗамал бүтән нурлы зат турында сүз кузгатмады. Үзең күрсәң дә, кеше ышанмаслык нәрсәне сөйләмә, дигәннәр борынгылар. Аның Ходай белән сөйләшкәнәнә берәү дә ышанмас.

Хәмитшәех китереп биргән суну йотып куйгач, бикә торып ук утырды.

— Мин сәләмәт, газизләрем, барыгыз, үз эшегезне карагыз, — диде ул.

Җыелган халык, тынычланып, әлһәмен әйтә-әйтә, таралыша башлады.

Хәйр хәбәр

Тамак ялгап алгач, сират кичеп фирдәвестә утыргандай булып китте, телләр дә чишелә башлады. Яугирләр, бер урынгарақ җыелып, ял итәргә яттылар. Бәхеткә каршы, яңгыр да туктап калды. Аязырга маташа иде: күк йөзен сарып алган кургаш болытлар арасыннан, күңелгә рәхәтлек биреп, ара-тирә кояш күренгәли. Җылысы гына юк. Агач яфрагын соң койса, ел авыр килә, дигәннәр борынгы бабалар. Иген уңмас дигән сүз инде бу. Әллә илгә афәт килә, дигән сүзмә? Ә быел агачлар бик соң яфрақ коя башлады...

Өлкәннәрнең көндәлек мәшәкәтләре белән әвәрә килүе бала-чагага да жан кертте. Алар инде көлешә-көлешә тәпәнле, куышлы уйныйлар, ярыша-ярыша мәтәлчәк аталар. Бер-береңне кыерсыту дигән нәрсә юк. Алар да бик азга гына сузылачак сәгадәтле минутларның кадерен белергә өйрәнгәннәр иде.

Хәмитшәех гел аяк өсте булды. Ул һәр әтрафка берәр чакрым ераклыкка күзәтүчеләр куйды, Шәкүрислам тупларына килеп кушылган аламанчылар башы Галимотыйгы һәм аның егетләре белән әмәл-такыл итеп алды. Ул арада кызларына камыш сабагыннан сыбызгы да ясап бирде. Елга ярындагы камышлыклар арасына качырылган салларны карап кайтырга да өлгерде ул. Ачык болында озак тоткарланырга ярамаганлыгын белсә дә, Хәмитшәех бу юлы тәмам әлсәрәгән чирүне урыныннан кузгатмаса булды. Ял иткәч, алар салларга төялеп, аргы ярга чыгачаклар. Шундагы сазлыкларда яшеренәчәк аның чирүе. Хатын-кыз, бала-чаганы гына менә саклыйсы да, туйдырасы да бар. Үзләре генә дә биш йөздән артык кеше. Чирүнең хәрәкәтчәнлегенә нык кими болай булгач. "Озакка сузылмагае бу мохажирлек, — дип уйлады ул. — Нык таркатты Иван илне, төрлесе төрле якка алып ташланган калдык чирүләренә бер йодрыкка туплау өчен вакыт та, зур үжәтлек тә кирәк булачак".

Ниһаять, Хәмитшәех үзе дә черем итәргә булды. Дулгасы белән бәреңен салып, хатыны җәеп биргән төлке тунга сузылып ятты ул. Арылган, бик нык арылган.

Шулчак янына иң кече кызы Галиябану йөгереп килде.

— Әти, бер табышмак әйтимиң? — диде ул, Хәмитшәехнең колагына пышылдап.

— Әйт, кызым.
— Югары менәр һи-һи, түбән төшәр һи-һи, урта-сында — былбыл кош.
— Бишектәге баладыр ул, кызым.
— Дәрес. Тагын берне әйтимме?
— Әйт.

— Чи-чи итәр, читәнгә кунар, алтын кашлы, алама-башлы, аны белгән йөз яшьле.

— Бусы бал корты инде, кызым.

— Ие. Тагын берне әйтимме?

Атасы бу юлы эндәшмәде. Йоки аралаш кына битендә Хәбибжамалның жылы, назлы кулларын тойды ул. Аннары бикә аны назлы гына итеп иреннәреннән үбеп алды. Нәкъ кыз вакыттагыча үпте. Иреннәре һаман кайнар, һаман татлы...

Сәер төш күрдә морза. Имеш, карурманда адашып йөри икән. Бөтен дөньяны караңгылык баскан. Баш очында бала елаган авазлар чыгарып, мәче башлы ябалак кычыра. Ник бер сукмак әсәре күренсен. Кая барырга да белми Хәмитшәех. Үзе белән жиләк жыярга килгән әнисе дә әллә кая киткән.

— Әни-и! — дип кычыра ул, еларга житешеп. — Әни, дим! Син кайда-а?!

Берәү дә җавап бирми. Ябалак кына үле тынлыкны боза.

Менә ерактан, бик ерактан тонык кына тавыш ишетелде:

— Тор, улым! Тор, тизрәк! Кача күр, харап итәләр үзеңне бу мәлгуньнәр!

Кемнәр соң ул мәлгуннәр? Якин-тирәдә бер генә җан әсәре дә юк бит. Чү! Кем карый аңа әнә теге кара болыт артыннан? Казанга яу белән килгән урыс залиме Иван ич бу!

Кемдер морзаны жилкәсеннән селкетә башлады:

— Хәмит, дим, Хәмит!

Морза күзләрен ачты. Инде яңадан көн булган. Аяк очында гына чарт-чорт итеп учак дөрли... Хатыны икән. Хәмитшәех, исенә килеп, сикереп торды. Ат өстендә утырган Әбүбәкер, түземсезләнеп, аның уянып житкәнән көтә иде.

— Урыс Казанны алган, морза, — диде сайман, кайгылы тавыш белән. Ул атыннан сикереп төште. — Сәед Кол Шәрифне үтергәннәр, шәкертләрен дә кырып салганнар. Ядегәр әсир төшкән.

— Каян белдең?

— Күзәтүчеләр адашып йөргән берничә сыпайны алып кайттылар, шулар сөйләде.

— Китерегез аларны монда! — диде морза, йөрәгенә кан савып. "Их, дөнья, нинди хак өүлияләр, асыл ирләр харап була илдә! Урының оҗмахта булсын, сәед Кол Шәриф! Фикер кояшыбыз идең син безнең. Нык-лык насып әйләсен, Ядегәр патшам!"

Сыпайларның күбесе көч-хәл генә аякта басып тора иде. Хәмитшәех, аларның атларын туарырга кушып, тонык кына тавыш белән сүз башлады:

— Кайсыгыз баш?

— Мин, — сыпайларның алыптай гәүдәләсе алгарак чыгып басты. Йөзе моржадан чыккан кешенеке ши-

келле каралып беткән.

— Атың ничек?

— Сәлимгәрәй булам мин.

— Сөйлә, Сәлимгәрәй, бәйнә-бәйнә сөйлә...

Яугир бик күңелсез генә сөйләп китте:

— Бүген таңда урыслар Нугай һәм Аталык капкаларын шартлаттылар. Урыс калага бәрәп керде. Бик каты тукуш башланды. Форсаттан файдаланып, безнекеләр яңадан һөҗүмгә күчте. Кайнаш! Жиңәм-жиңәм дип торган урыс качарга тотынды. Шактый кысрыклай башлаган идек үзләрен. Шул мәлне Иван Хан капкасыннан яңа гаскәр кертте. Шул тукуш вакытында мөгәбәр сәед Кол Шәрифне дә харап иттеләр.

— Үз күзләрең белән күрдеңме?

— Юк, минем яугирләрем күрде.

Яугирләр, аның сүзләрен җөпләп:

— Күрдек, морза, күрдек! — дип баш кактылар.

— Аннары ни булды?

— Төштән соң Ядегәр патшаны әсир алганнары турында ишеттек. Исән калган ун меңгә якин яугир Хан сараена кереп бикләнде. Берәздән урыслар безгә карачы Сәмигулланы җибәрделәр. Карачы: "Башыгызны бетерәләр, исән чакта бирелгез!" — дип яный башлаган иде, Фәрук атлы бер яугир: "Сиңа инде күптән катарга вакыт, Шаһгали сыңары!" — дип, йөрәгенә хәнҗәр утыртты.

— Минем улым ул, — диде морза, көрсенеп. — Ә карачы... минем киявем. Фәрук дәрәс әйткән аны, Шаһгали тарафдары дип. Исән микән хәзер, балакаем? Кызым Хәдичәнең дә язмышын белмим.

— Тукуш катыга киткәч, хатын-кызларны сарайдан чыгарырга туры килде, — дип дәвам итте сүзен яугир. — Тимәсләр дип уйлаган идек, турадылар барысын да, бик зәһәр турадылар.

— Инна лиллаһи вә иләһи раҗигун, — дип мыгырдады морза.

Читтә басып торган Хәбибжамалның: "Йә Раббым, ничек җир йотмый бу канга туймас мәлгуньнәрне?!" — дип тәкъярарлай-тәкъярарлай елаганы ишетелгәч, ул тешен кысып әйтеп куйды:

— Җиргә хәрәм бу кабахлар!

Авыр тынлык урнашты.

— Ә сез ничек исән кала алдыгыз? — диде Хәмитшәех, тамагына утырган төерне көчкә йотып.

— Сафлар сирәгәя башлагач, төвәккәлләп, үзәбез һөҗүмгә күчтек. Божраны үлә-бетә ерып чыктык чыгуын. Тик Казансу янында кенәз Курбскийның яңа әтрәдләренә килеп тарыдык. Бик азлар гына елганы кичеп, урманга китеп өлгәрә алды.

Хәмитшәех, яугирләренә ашатырга боерып, сәрәдәрләренә киңәшкә җыйды.

— Безнең таркау әтрәдләренә эзәрлекләргә чыккан урыс баскыннары, иртәме-соңмы, монда да килеп житәчәкләр, — диде ул. — Салларга төялә башларга вакыт. Сыймаганнар йөзеп чыгар.

Казансу арларыннан ташын чыкты

Казанлыларның калыгадан чыгып китә алмаган бер өлешен тар-мар итеп, икенче өлешен әсир алгач, урыс чирүе биләрнең, морзаларның, сәүдәгәрләрнең, хәллә кешеләрнең йортларын, келәм-амбарларын таларга, аларны асарга-кисәргә, хатыннарын һәм кызларын көчләргә тотындылар. Барысы да урыс хакиме һәм аның яраннары әмере белән эшләнде. Тик Хан сараендагы байлыкны талау үлем жазасы белән куркытып тыелды. Аны таланудан саклап калу бурычын Курбский үзенең иң ышанычлы воеводаларына тапшырды. Бөек кенәз килешкә, сарайның үзеннән алып Хан капкасына кадәр яткан юлны мәетләрдән чистарту эшен әсирләр башкарып чыгарга тиеш иде. Әмма тау-тау өелгән мәетләргә бер көндә Казансуга агызу, күмеп бетерү генә түгел, юл ачарга да бик күп вакыт кирәк булганлыктан, тар сукмак булдыру белән генә чикләнделәр. Гел кан белән тулган бу сукмакны су белән юдырып, аңа Хан сараеннан алып чыгылган затлы келәмнәргә жәяргә туры килде.

Кенәз Курбский белән Мәскәү митрополиты Митрофан "Бөтенрусия"нең бөек кенәзен Хан капкасыннан култыклап алып керделәр. Бик бетеренгән иде залим. Бөек кенәздән бигрәк, акылдан язган мескен малайны хәтерләтә иде ул. Бүген теге серле шәүлә тагын килде. Хәзер ул үзенең мәлгунь булуына тамчы да шикләнми.

Туралган бихисап мәетләргә, андагы хәтсез күп канны күргәч, хаким зур итеп ачылган күзләрен йомып, укшый башлады. Гәүдәсе эче авырткан кешенекә төсле әле бөкрәя, әле турая. Йөзен яшерергә теләгәндәй, калтыраган куллары белән ара-тирә битен каплап, бармак араларыннан гына чит-читкә күз ташлап ала иде ул.

— Алдык, ниһаять, Казанны! — дип мыгырдады ул, елмайгандай итеп. Ләкин бу елмаюда сәер бер курку сизде Курбский.

Ул хакимнең сүзен жөпләп куйды:

— Алдык, бөек кенәзем, алдык!

Кулына алтын төре тоткан митрополит та салпы астына салам кыстырды:

— Моннан ары син Бөек Болгар һәм Казан кенәзе дә инде!

— Шул шул, — дип мыгырданды Иван, йөзен чытып. Аның тагын күңелә болгана башлаган иде. — Казан ханлыгында бер генә мәселман кешесе дә калырга тиеш түгел, чукуындырабыз барысын да! Без, мәлгуньнәр...

Митрополит, гажәпсенеп, хакимгә карады:

— Ни дидегез, бөек кенәзем?

— Мәлгуньнәрне чукуындырырга кирәк, дим, — дип мыгырданды янә Иван һәм, куркып кына, күк йөзене карап алды. Мәлгуньнәр ишетеп тормагае дип борчылды ул. Ярый, ачулансалар ачуланырлар инде. Алла исемен-

нән эш итсәң, дөресрәк булыр, дигәннәр иде лә...

— Чукуындырабыз, бөек кенәзем, ничиксез чукуындырабыз! — диде Курбский. Ә үзе эчтән генә көлеп куйды: "Чукуындырысың, атаң башы! Талымың тәртә буге, Казанны алып кына жиңүче булмакчы буласың икән. Күрәселәр алда әле, бик озак баракак бу сугыш! Татарны буйсындырам дип, жиде буын картаеп бетәчәк әле!"

Хан сараена житәрәк, бөек кенәзнең исе-акылы китте.

— Әкият бу, чын әкият! — диде ул, мөһабәт бинадан күзләрен ала алмыйча. — Эчәндәге байлыкның да чуты юктыр инде, ә?!

Курбский горур гына җавап бирде:

— Ничек кенә бай әле, бөек кенәзем! Турысын әйткәндә, андагы байлыкны күрәп күзләрем маңгаема менә язды минем. Сарайда гына түгел, башка жирләрдә дә байлык житәрлек. Таза яшәгән Казан халкы. Безнекеләр чабатадан йөри, ә аларның һәркайсында читек тә күнитек.

Иван, әллә кимсенеп, әллә болай гына, теш ара-сыннан сытып чыгарды:

— Хәзер читекле булдык инде! Ә безнең чабатаны татарлар кияр.

Кенәз, берәр ялгыш сүз ычкындырудан куркып, бүтән дәмдә. Ләкин эчтән генә болай дип уйлап алды: "Мондый күнитекләр киеп йөрү өчен эшсәяр булырга кирәк шул. Безнекеләр сугыша гына белә ләбаса. Кайчан карама, гел чит жирләргә басып алуда бит без".

Бөек кенәз, аяк астында яткан келәмнәргә карап, сокланып сорап куйды:

— Карале, минем мондый гажәп матур келәмнәргә бер дә күргәнем юк иде бит. Диңгез арты сәүдәгәрләргә алып килгәндер инде боларны?

— Юк, бөек кенәзем, — диде Курбский, — бу келәмнәргә Ибраһим каласы кешеләре тукуган.

— Алары да безнең өчен келәм тукуырлар. — Иван зәһәр елмаеп куйды.

Яшь залим калада озак тормады, шул ук көнне Зоя атавындагы калыгасына китеп барды. Бер-бер чир ияртеп харап булмагаем, дип курыкты ул. Аннары анда калуы куркыныч та иде. Белмәссең бу татарларны. Каян да булса ярдәмгә чирү жиһазларга да мөмкин. Тик Нугай ханы Йосыфтан ярдәм булмаячак. Кенәз Исмәгыйльгә аны бу уеннан кайтарту өчен бик күп алтын-көмеш түләде ул.

Алтын-көмеш акчалар, зәркан әйберләргә, йорт жиһазлары, савыт-саба, палас-келәмнәр, төргәк-төргәк һәртөрле затлы ефәк, парча тукумалар, тиреләр, киём-салым һәм тагын әллә ниләр төялгән авыр-авыр олаулар Мәскәү тарафына агылып кына торды. Ләкин каладагы байлыкны ташып бетерү өчен көннәр генә түгел, айлар да житмәс кебек. Урыс баскыннары һәм "йомышлы" татарлар, калганы талау белән бергә, әсир төшкән яугирләргә, хатыннары һәм балаларны күпләп юк итү белән дә шөгыльләнделәр. Бу эштә Шаһғали тарафдарлары аеруча күп көч куйды. Үз

куенына бихисап адәм мәетләрен кабул итеп алган Казансу, кып-кызыл төскө кереп, ярларыннан ташып чыкты хәтта.

Үзгә йшерең хәбәр

Арадаш станцияләргә әлегә хәбәрне В-2 дулкынында тапшырырга.

Адрес: Андромеда томанлыгы. Вак йолдызлар спираленең Б ноктасы. Мәлгунь планетасы хакиме Уммер Утыз Икенчегә.

Галижәнап!

Жирне яулау планы уңышлы бара. Андагы дәүләтләрнең күпчелегә белән мәлгуньнәр идарә итә. Казанлылар кабыгына үтеп керү мөмкин түгел. Илаһы иңдергән Корьәндәгә догалар аларның лептондулкын кырларын көчәйтә. 2006 елны атом-төш сугышын башлап жиберәчәк Русия империясенә нигез салынды кебек. 1552 елның 2 октябрәндә Иван Дүртенче Казанны яулап алды. Чиратта — Кырым, Нугай, Себер ханлыклары.

Хәзерге вакытта 2 миллион 214 мең адәм затының ген-иммун системасы тикшерелде. Дөньяга даһилар тудырырга тиешле адәмнәр исемлеген булдырдык. Алар барысы да безнең күзәтү астында.

Сәлам белән Миссия башлыгы Хаим Шофман. Жирле халык исәбендә 1552 ел, 1 октябрь.

Безнең адрес: Киек каз юлы йолдызлыгы. Сары йолдыз системасы, Жир. Урта Идел буе, S станциясе.

Соңгы тукыш

Урман тарафына куелган күзәтчеләрдән башы-күзе акайган чапкын килеп житте. Ияреннән дә төшмичә, шомлы хәбәр житкерде ул:

— Кыргынчылар килә, морза!

Хәмитшәех юшап торган акбүзенә менеп атланды да, боерык бирде:

— Учакларны сүндерергә!

Чапкын кычкыра-кычкыра болын буйлап чабып китте:

— Сүндерергә учакларны!

— Учакларны сүндерергә!

— Сүндерергә!

— Сүндерергә!

Морза аламанчылар башлыгына соңгы өмерен бирде:

— Галимотыйгый, син хатыннары, балаларны салларга төя!

— Морза, анда да урыс бар! — дип җавап бирде Галимотыйгый.

Хәмитшәех шул тарафка күз салды. Әле генә кап-караңгы булган аргы якта бихисап утлар биешә иде.

Кыргынчылар печән кибәннәренә ут төрткәч, анда су буйлап чабышып йөргән ат һәм адәм шәүләләре күренде.

— Хәлләр мөшкел, — диде морза, кара коелып. “Уң һәм сул тарафлардан куркыныч янамый, — дип уйлады ул. — Аргы яктагы дошман бик кыска калган очракта гына суга керәчәк”.

Болынның урман ягындагы камышлыклар арасынан да, утлы пумалалар күтәрәп, төркем-төркем атлы кыргынчылар чыкты. Ук атым гына ара аера иде аларны.

— Вон она, татарва! — дип акырдылар урыслар, ихахайлап.

— У-у, Казанская нечисть!

— Секи гадов!

Урыс күрер күзгә үк куәтле. Димәк, жиңүгә өмет аз. Тукушта борынын салындырган һәрвакыт жиңелә. Шулай булгач, өметне өзәргә кирәкмәс. Акыл белән эш итсәң, әллә нинди зур чирүгә дә каршы торып була.

— Ә-ә, шулаймыни, әтрәкәләмнәр! — дип кычкырды каны кызышкан морза. — Юньле аяк киеме дә кидерә алмый бит сезгә тиле хакимегез!

— Ул Иван үзе дә безнең читекне киеп йөри, морза! — дип хихылдады-жөпләделәр аны чагдавилда торган аламанчылар.

Каршы яктан янаулы гыйбарәләр яуды:

— Сдавайся, татарское отрепье! А не то посадим на кол!

Чәүкә өерәдәй кайнаган дошман да сафлар булдыра башлады. Ләкин һөжүмгә күчәргә әле иртәрәк. Пәри табагачы кебек озын гәүдәле воевода уйнаклап чапкан аты белән дөрләп янган пумалалар яктысында берничә тапкыр сафларны карап-тикшереп чыкты. Аннары ул алгы сафта торган бер яугирне чакырып чыгарды. Кулларын болгый-болгый нидер аңлатты. Икенче бер яугир аңа башына ак чүпрәк бәйләнгән озын таяк тоттырды.

“Кибәк очырырга җыеналар, — дип уйлады Хәмитшәех. — Вакыт кына әрәм итәсез, кабиһләр!”

Менә яугир Хәмитшәех тарафына юыртты.

Ул инде морза каршында басып тора. Салам кибә-недәй сап-сары чәчле, сары сакал-мыеклы урыс иде ул. Карап торышка нык кына бәдәнле үзе. Биеп торган ала айгыры да бик гаярь күренә болай.

— Син Хәмитшәех морзамы? — диде ул галибанә тавыш белән.

— Шуннан нәрсә? — Морза бу хәлгә бик нык гажәпләнде.

— Яраткан киявеңнән һәм Шаһгалидән кайнар сәлам!

— Тагын ни әйтерсең, яланаяк? — Хәмитшәех нәфрәтле елмаеп куйды. Урысның аягында чыннан да берни дә юк. Яланаяк йөрәп, аяклары чебиләнәп беткән баскынның. “Менә кем саткан икән безне! — дип уйлады ул. — Кияү, имеш. Тьфу!”

— Воевода әйтте, әгәр бирелсәгез, ул сезнең хатыннарыгызга һәм балаларыгызга тимәячәк. Каршылык күрсәтсәгез, аларның барысын да күз алдыгызда

казыкка утыртачак! Ә үзләренә башка төрле үлем уйлап табачакмын диде.

— Үз юлыңда бул, яланаяк! — диде морза, кулын дагы жүрмәсен кысып. — Казанлылар бирелми, воеводага шулай дип тапшыр!

— Ашыкма, морза, синең кызың безнең кулда бит әле.

— Булмас!

— Икенең берсе, морза: йә биреләсең, йә кызыңның башын кистерәбез!

— Кис, кабих, кис! — дип ыжылдады морза, һәм каны кайнап чыгып, жүрмә белән урысның битенә кундырды. — Бөтен башларны да кисеп бетерә алмассың! Татар иле зур ул!

Битеннән буй-буй кан саркыган урыс, телләрен кысып, үз тарафына жылдерде. Моңа кадәр тешен кысып түзгән морзаның тыны кысылып куйды. Ул иләрәп кычкырып жибәрде:

— Кыз-з-зым!

Чапкын үз тарафына барып житүгә, воеводага барысын да бәйнә-бәйнә сөйләп бирде. Ике яугир кара яулыгы жиргә кадәр шуып төшкән хатын-кыз затын өстерәп алга чыгардылар. Бу — Хәдичә иде.

— Ну что делать будем, бек?! — дип акырды воевода. Төле билтекленгән, димәк, исерек. — Решай, последнее слово за тобой!

Жәллад тырнагыннан ычкынырга теләп чәбәләнгән Хәдичә үрсәләнеп кычкыра бирде:

— Әт-ти-и!.. Әт-ти-е-ем!

— Кыз-з-ым! — Морзаның күзләреннән яшь төгәрәп төште. Ләкин ул бүтән бер сүз дә әйтә алмады.

— Что решил, бек?! — Воевода тантана итә.

— Ышанма урыска, әтием! Сөзнә кырып салып, Идел-суга агызырга кушылга-ан! Ыһ, жибәрегез мине, төрә жаннар! Бәхил бул, әт-ти-е-ем!

— Последний раз спрашиваю, сдаешься, татарин?!

— Пошел вон, мразь московская! — Хәмитшәех бу юлы үзе дә сизмәстән урысчалатып жибәрде.

— Ах, так?! — Воевода, атыннан сикереп төшеп, Хәдичәнең озын чәч толымнарын урап алды. Иярдә булганда исереклегә әлләни сизелмәсә дә, жиргә аяк баскач, ул ара-тирә чайкалгалап куя иде. — Сдаешься?!

— ...

Хаин кылыч белән селтәнеп алды. Чышт-чышт итеп кискән тавыш казанлылар тарафына кадәр ишетелде... Исерек воевода, шаркылдап көлә-көлә, аягы белән Хәдичәнең башын төгәрәтеп йөри башлады. Озын чәч толымнары аякларына уралырга тотынган, ул сискәнеп читкә сикерде.

Бу жан өшеткеч тамашага түзеп тора алмаган казанлылар, морзаның оран салганын да көтеп тормыйча, иләрәп кычкыра-кычкыра, нәфрәт илә дошман өстенә ташландылар. Берәүдә дә икеләнү, курку хисе юк иде. Аларның барысы да бер генә теләк — дошман белән тизрәк кылычка-кылыч килү, аны булдыра алганча күбрәк кыру теләгә белән яна иде.

Матар тезләнми

Тукуш таңга кадәр дәвам итте. Ул шундый рәхимсез булды ки, казанлылар да, сан ягыннан берничә тапкыр күбрәк урыслар да төмам хәлдән тайды. Сыйлар инде дошман белән маңгайга-маңгай килмиләр. Аны кайта-кайта, сул һәм уң кулдан гына турылар. Төп авырлык аламанчылар жылкәсенә төшә.

Көч һаман саен азая бара. Акрын-акрын елгага таба чигенә торган, казанлылар сафы тагын да сирәгәйде. Шулай да каршылык күрсәтерлек кенә мөмкинлекләре бар иде әле. Тик камышлык арасында яшеренеп торган атлы укчылар килеп чыккан, эшләр жиңелүгә таба китте. Казанлылар өстенә сәрпи уклар яуды. Алар да, адәмнәр дә бер-бер артлы кырыла барды.

...Көн уртасы житкәндә, Хәмитшәех исән калган илле-алтмыш яугире белән, һичбер ышкысыз калган хатын-кызларны һәм балаларны уртага алып, калканлы божра хасил итте. Хатыннар һәм балалар, бер-берсенең исемнәрен атап, исән калган туганнарын, якыннарын барладылар.

Ниһаять, дошман кара болыт кебек яуган ук яңгырын туктатты. Алы тарафта атка атланган баягы нәфрәтле воевода күренде.

— Ну что, сдаешься бек?! — дип акырды ул, галибанә тавыш белән. Казанлыларның шундый рәхимсез каршылык күрсәтүенә исе китте аның. — На колени!

Морза, башын югары тотып, кычкырып җавап бирде:

— Татар тезләнми, Мәскәү көчеге!

Тукуш төмам. Моңы ирләр генә түгел, хатын-кызлар да яхшы аңлады.

— Газизләрем! — Бу Хәбибҗамал тавышы иде. — Мәлгуньнәр тырнагыннан һәлак булганчы, Иделсу кочагында жан бирүең мең тапкыр артык. Әйдәгез, минем белән! Курыкмагыз, туганнарым, тиздән барысы да бетәр! Алла безнең белән!

Яугирләр бикәнең бу сүзләрен ишетеп, имәнәп калдылар. Кычкырыш, елаш башланды. Балаларын житекләгән хатыннар да, әле яңа гына яши башлаган сылу кызлар да акрын гына суга кереп барган бикә артыннан иярделәр.

Бөтен дөньяны үлем тырнагы биләп алды. Ирләр, мышык-мышык елап, аларны күз карашлары белән соңгы юлга озаттылар. Күрәләтә һичбер гөнаһы булмаган хатыннарын һәм балаларын салкын су төбенә жибәрү, ай-һай, авыр иде шул. Ләкин нишләмәк кирәк, алар өчен бу үлем күпкә жиңелрәк.

— Морза, нишлиләр анда? — диде сукурайган Әбүбәкер. Тукушта кылыч белән аның ике күзен чыгарганнар иде. Алар бик каты сызлаганга, ул әледән-әле ыңгырашып торуда булды.

— Әбүбәкер, — морза, жиңе белән күз яшьләрен сөртеп, кулын аның жылкәсенә куйды. — Моңайма, мин сине ташламам.

— Морза!

— Нәрсә?

— Болай ғына, — Әбүбәкернең тавышы калтырап куйды. — Тавышыңны тагын бер ишетәсем килгән иде.

Ул шулай дигәч, Хәмитшәехнең йөрәге өзәлөп төшкәндәй булды. Акылдан язган кешедәй, илереп-илереп кычкырып жибәрде ул:

— Бәхил булыгыз, балакайларым! Саклап кала алмады сезне карт морзагыз! Ходай каршына килеп баскач та акламам үземне! Кичерегез мине, зинһар!

Су инде аларның билләренә житте. Нинди сәер тынлык! Берәү дә еламый. Нигә еламыйлар? Еласыннар иде ичмасам! Еласалар, болай ук авыр булмас иде Хәмитшәехкә. Бүтән жиргә килмәс өчен, бер-берсен күрмәс өчен китеп барышлары бит. Шулай бөтенләйгә үк аерылышалар микәнни? Булмас, алай була алмый ул! Алай булырга тиеш түгел! Яшә-яшә дә һәм кинәт...

— Хәбибжама-ал! — Үзенә нинди коточкыч югалту ясаячагын аңлады морза. Ул инде башка берни дә күрми һәм белми иде. Соңгы мизгелләр узып бара, ә ул аңа, үзенә сөекле хатынына, соңгы хушлашу сүзләрен дә әйтергә оныта язган. Исән калган йөздән артык хатын-кыз һәм бала-чага арасыннан бикәне дә, кызларын да абайлый алмады ул.

— Хәм-ми-ит! — Аның тавышы бу. — Хәми...

Бетте, барысы да бетте. Хәбибжамал инде юк.

Яугирләр дә, артка чигә-чигә, суга керә башладылар. Куырып-өтеп ала торган көзгә салкын су инде аларның иякләренә житеп бара. Барысы да бер-берсенә соңгы хушлашу сүзләре әйтәләр:

— Хуш, морза!

— Хуш, Әбүбәкер!

— Хуш, Солтангали!

— Хуш, Мирсәет!

— Хуш, Габделкәрим!

— ...

Бу хәлләрдән исе-акылы киткән воевода һаман кычкыруында булды.

— Все кончено! — дип мыгырдады аннары воевода. — Глупцы!

Берара вакыт узгач, су өстенә бөрмә бизәкле жиңел калканнар йөзеп чыкты. Алар артыннан ук хатын-кызларның һәм балаларның кызыл, ал, сары, зәңгәр яулыклары, кәләпүшләре, уенчыклары йөзеп чыга башлады. Аларның һәркайсы, явыз дошман күзеннән яшеренергә теләгән сыман, калканнар янынарак елыша иде.

Шул мәлне су өстендә сәер балкыш барлыкка килде. Жемелдәп очкан кечкенә генә йолдызчыклар, һаман саен һавага күтәрелеп, күз яуларын алырдай матур, гүзәл, мөхәббәтле, нурлы зат сурәтен хасил иткәч, кыргынчылар, мәз китеп, чагылган күзләрен бер куллары белән капладылар да, ухылдаша-ухылдаша чукуна башладылар:

— О, боже, прости нас, грешных!

Аннары гади адәм баласы башына сыймаслык гайре табигый хәл булды. Әле яңа ғына су төбенә киткән хатын-кызлар, бала-чага һәм батырлар акрын ғына су өстенә күтәрелеп, нурлы зат кочагында югала башладылар. Алар барысы да йокыга киткән кеше-

Н.Хәҗиһмәт рәсеме.

ларне хәтерләтәләр иде.

Менә бөтен болынга күңелгә рәхәтлек бирә торган илаһи тавыш яңгырады:

— Ва иләһи торжагун!

Урыслар, тезләнеп, башларын җиргә төрттеләр.

— Прости нас, прости, грешных, господи!

Әлеге тамашаны күзәтеп торган воевода, моңсу гына әйтеп куйды:

— Нету нам прощения, братцы! Хватит, ухожу в монастырь!

Җиргә — ашыгыч фәрман

Арадашчы станцияләргә бу фәрманны В-2 дулкынында тапшырырга.

Адрес: Киек каз юлы йолдызлыгы, Сары йолдыз системасы, Җир, Урта Идел буе, S станциясенә.

Мөхтәрәм мәлгуньнәр!

Гаҗәеп ачыш ясалды. Мәлгунь фәрештә мәсләге — чынга ашмаслык буш хыял. Илаһыга каршы көрәшү һәм аны юк итү мөмкин түгел. Ул һәркайда һәм һәм-мәбездә. Ул һәрвакыт булган һәм булчак. Казан калыгасын саклап һәлак булган әрвахлар күкнең җиденче катына күтәрелгәндә аларга киртә куймаска! Кичекмәстән иманга килегез.

Сәлам белән, Мәлгунь планетасы хакиме Уммер Утыз Икенче.

20000015 ел, Кызыл елан аеның 63 нче көне.

Иланга үлем юк

Нурлы зат кочагында югалган әрвахлар инде ямь-яшел тау итәгендә басып торалар. Күк йөзә зәп-зәңгәр. Нәкъ баш очында кояш нур сибә. Монда җәй урталары икән. Талгын гына искән җылы җил йөзгә иркәли. Тау өстендә күз яуларын алырдай җиде баганалы алтын капка җемелди. Каяндыр ерактан, бик ерактан моңлы мөнәҗәт ишетелә:

Пәйгамбәрләр сабыр иткән,

Сабыр итеп әжер алган.

Кабул ит син пакь рухымны,

һәм ярлыка үзең, Аллам!

Әрвахлар барысы да яшәргән, һәркайсының йөзеннән нур сирпелә. Хатынын һәм балаларын җитәкләгән Хәмитшәех тә, сайман Әбүбәкер дә, нөгәрләр башлыгы Мирсәет тә бар алар арасында. Берәү дә сөйләшми, һәркем сихерләнгән кебек бәхетле елмаеп, тирә-юңдәге матурлыктан, җиде баганалы серле алтын капкадан күзләрен ала алмыйча, үргә атлавын белә. Догалары барып ирешкән Ходай капкасы бу. Димәк, Илаһи аларны ташламаган! Димәк, үлем — бөек яшәешнең давамгына. Ә бу давамга аларның барысы да лаек. Корьәнле халыкка үлем юк. Аның киләчәге якты һәм бөек!

Мәхәббәт дәфтәреннән

Көчле мәхәббәт юләрдән — акыллы, акыллы кешедән юләр ясарга мөмкин.

Сенека

Дуслыкка һәм мәхәббәткә омтылмаган кеше шуларны югалткан кешедән мең тапкыр бәхетсезрәк.

Жан Поль

Тормышта иң зур бәхет — сине яраталар дигән нәрсәгә ихластан ышану.

В.Гюго

Гашыйк бәндә генә кеше дигән исемне йөртәргә лаек.

А.Блок

Мәхәббәт ул — яшисе килү дигән сүз.

М.Горький

Сөю — кешелеккә хас кызыклы һәм йомшак сыйфатларның берсе.

Ч.Диккенс

Сөю бакчасында байтак кына дарулар бар, әмма аларның берсе дә ышанычлы түгел.

Ф.Ларошфуко

Мәхәббәт көтмәгәндә килә. Йөрәкне буйсындыру һәм язмышыңны хәл итүдә кешенең күркәм бер сыйфаты хәлиткеч роль башкара.

Ж.Лабрюйер

Ирләрнең үз-үзенә нык ышануына караганда хатын-кыздагы сизгерлек бик күпкә төгәлрәк һәм тормышчанрак була.

Р.Киплинг

Һәр хатын-кызда диярлек батырлыкка тиң мәхәббәт мөмкинлекләре бар.

А.Куприн

Сөю дигән нәрсәнең кешене танымаслык итеп үзгәртүе бик ихтимал.

Теренций

Мәхәббәт — иң көчле һәм тирән омтылышларның берсе, чөнки ул башыңны да, тәнеңне дә, йөрәгеңне дә берьюлы эләктереп ала.

Ф.Вольтер

Туплаучы — Рашат НИЗАМИ

Шулай дин журылар Азат авылында мишарлар. Бу халык утти-
зыгы еларда Аксубай аяларына Унган өлкәсе белән Чирәле төвә-
геннән килеп урнашкан да, авыл булып, оешып яши башлаган.
Аларга такмаклар да "иңгән".
Журылар та күрсәтә соң азатлылар!
Без дә журылар карыйк әле, жәмәгәт.
Бераз күңеләр күңәлеләснә...

"Журыны эртасы булса — Такмак белән ямарбыз..."

Уф, уф алла, уф та димим
Болай булуларыма.
Бер хәсрәтем ике була
Иртән торуларыма.

Минем иркәм армиядә,
Атлар эчертәм дигән,
Пока гулай, закун шулай,
Кайткач кичерәм дигән.

Синең иркәң армиядә,
Акбүз атлар эчерер.
Синең гуләйт иткәнәңне,
Жүләр булса, кичерер.

Стенадагы сәгатьнең
Кемнәр тартыр гирләрен.
Үлсәм дә сезне эзләрем,
Тар булмаса гүрләрем.

Эч тә куй, эч тә куй,
Нужа күрмә никакуй,
Ызба башың тишек булса —
Салам белән яп та куй.

Сикереп төштем бакчага,
Бастым биш тиен акчага,
Без — калхузник балалары —
Саталмыйлар акчага.

Таң әтәчләре кычыра,
Әллә таң ата микән?
Киткән чакта гөл дә карый,
Әллә ярата микән.

Күк чуарлы күлмәккәем —
Быелга чыдар әле,
Әтигә дә әни чыккан,
Миңа да чыгар әле.

Аерылабыз, якин дустым,
Аерылабыз, сау яшә.
Синең белән каберем дә
Булмас инде янәшә.

Аерылабыз, аерылабыз,
Аерылганчы бер күрим,
Син аерыл да, рәхәт яшә,
Мин аерылым да үлим.

Жиделе лампа якты яна
Биек нарат ызбада,
Сагынмаса да саргая
Чит илләрдә кыз бала.

Кульяулыгым ике иде,
Берсе төште күбеккә.
Сак белән Сок диләр инде
Менә безнең кебеккә.

Алма сатучылар килгән
Иртәгә базар диеп,
Күтәрелеп карамадым
Күңеләм азар диеп.

Әй, дускаем, син бит үзең —
Матурларның матуры.
Синең күз карашларыңда
Секрет бар ахыры.

Их, дускаем, буең зифа,
Син бит матур атлайсың.
Син бит минем роза гөлем,
Чәчәк кенә атмыйсың.

Агыйдел буйлары кебек
Булмасын буйларыгыз,
Напраснога булмасын
Уйлаган уйларыгыз.

И. Нәфиев рәсеме.

Ике метр лента алдым,
Аны бүлдем уртала.
Кояш чыккан диеп торам,
Син икәнсең уртада.

Марусяның күлмәгендә
Тимгел-тимгел ағы бар;
Марусяга сүз әйтмәгез —
Аның сөйгән яры бар.

Китәм дисең, китәм дисең,
Китәм дисең, кит инде,
“Ятлар белән заниматься
Итәм”, — дисең, ит инде.

Аллар алындыралар,
Гөлләр салындыралар,
Катык сөртсәң — эт яламый,
Шулар ялындыралар.

Ал булсак иде бергә,
Гөл булсак иде бергә,
Бер гүрләргә сыяр идек,
Куймаслар инде бергә.

Әйдә, дустаным, алып барам
Кабартма пешерергә,
Күтәрәңке борыныгыңны
Сыптырып төшерергә.

Жырның ертыклары булса,
Такмак белән ямарбыз.
Без кеше күк матур түгел,
Бәхет булса, ярарбыз.

Минем иркәм армиядә,
Шинель килешер микән?
Армиядән кайттым, диеп
Килеп күрешер микән?

Әй авызың зур, авызың —
Белмим шул нишләтергә.
Бер ягына пич чыгартып,
Көнүшни эшләтергә.

Агыйделдән агып килә
Канәфер тартмалары
Ничек үткәрим айларын,
Бик авыр атналары.

Беләзегем бөгелмидер
Беләгем бөгелсә дә,
Аерылырга туры килер
Үзәгем өзәлсә дә.

Беләзек-йөзек киюче
Беләзекне тар итә.
Ике араның ераклыгы
Бер күрергә зар итә.

Биек тауның башларында
Аерым-аерым түтәлләр.
Без аерылдык та, авыр булды,
Аерылмасын бүтәннәр.

Такмакларны
Нәбирә ГҮЙМАТДИНОВА
жыйды

КЕРӘШЕН КАНТУРЫ

Фәйзелхак ИСЛАЕВ

Чукунырга теләмәгән һәрбер мөселман икенче авылга күчәрелгә тиеш була һәм бу шулай жшләп дә. Чукунырга теләмәгәннәрне күчәрәп утырту Идел буенда гына түгел, башка төбәкләрдә дә киң — кулланылган 1745 елны Тубыл митрополиты Антоний Тубыл шәһәрәннән 62 йортта торучы татарларны шәһәрдән читкә күчәрәргә тели. Ул вакытта себер татарлары шәһәр уртасында, урыслар арасында яшәгән була. Митрополит татарлар яшәгән урында кунакханә төзүне кулайрак күрә. Аның фикеренчә, Тубыл шәһәрәндә татарларның урыслар белән бергә яшәве христиан диненә зур зыян китерә; кайбер урыслар татар хатыннары белән бергә яшәгәнлектән урыслар белән "өшәкә" татарлар арасында кушылып кан бозылу очраклары була; шәһәрдә мәчет булу керәшеннәргә яңадан мөселманлыкка кайту мөмкинлеген тудыра. Шуңа күрә татарларны Тубыл шәһәрәннән күчәрәп утырту турында карар кабул ителә. (Полное собрание... Сер.П.Т.2.-С.432-434)

Сенат карары буенча 1744 елда Казан губернасына 1119 әстерхан татары күчәрелә башлый. Аларның балалары солдат итеп хәзерләү өчен Архангельск һәм Рига гарнизоннары озатыла. Бу татарлар Казан губернасына күчеп килгәч та шулай ук чукунырга мәжбүр ителә. Алат юлындагы Орбор авылы әстерхан татары Кудай Алеев чукунгач Степан Афанасьев булып китә һәм биредә үзен мәңгегә калдыруны сорый. (Полное собрание... Сер.П.Т.3.-С.92-93)

Дини эзәрлекләү, корал һәм камчы ярдәмендә алып барылган миссионерлык эшенә түзә алмаган татарлар Идел

буеннан Урал, Себер якларына күчеп күчеп утыра башлыйлар. Дамир Исхаков мәгълүматларына караганда, 1719-1744 елларда Урал якларына 50 мең татар күчеп китә, аларның 30 меңе Казан өязеннән була. 1744-1762 елларда Уфа өязенә тагын 18 мең тавтар күчеп килә. (Исхаков Д.М.Введение в историческую демографию Волго-Уральских татар. — Казань, 1993.-С.29-30) Газиз Гобәйдуллин 1760 елда Уфа өязендә 13857 ир-мишәр, ә 1777 елда 28937 ир-типтер булганлыгын күрсәтә. (Газиз Г.История татар.-С.162)

Көчләп чукундыруда миссионерлар һәм Русия хакимияте икътисади ирек-сезлекне яхшы файдаланалар, чукунганнар салымын тулысынча чукунмаган мөселман-мәжүсиләргә түләтеләр. Берсенә льготта биреп, икенчесен чиксез салым салып талау өчен алар йортларын, мал-туарын сатарга мәжбүр булалар; чиктән тыш зур салымнан алжып, налогны керәшеннәр өчен түгел, үзләре өчен дә түли алмый башлыйлар, йортларын калдырып төрле якка таралалар. (Полное собрание...-Сер.П.Т.3.-С.83)

Ул чорда мөселманнарда салымның чиктән тыш зур булуын тарихчы Н.А.Фирсов яхшы күрсәтә: 1749 елда чукунмаган татар һәм мәжүсиләр 53 тиен урынына 3 сум 10 тиен түләргә тиеш булалар, ягъни салым 6 мәртәбә арта. (Фирсов Н.А.Инородческое население...-С.40-43)

Татар, чирмеш, чуаш һәм башка халыклар өчен миссионер командаларын авылларда жирле халык өчен туйдырып тору шулкадәр авыр була ки, алар чукундыру кантуры юллаган миссионерларны ашатып торудан баш тарталар. Бу нисбәттән чуаш Охадер Тамеев белән булган хәл бик күп нәрсә турында

сөйли. Чабаксар өязендә Киндеш авылында яшәгән бу кеше Маскәүгә килеп нәсари диненә күчә, чуашларны чукундыру кантурыннан башка чукундыру, урыс диненә күчкән чуашларны саклау өчен махсус кеше билгеләү, миссионерлык эшен Казан кенәләрендә эшләүче Илья Бельскийга тапшыруны, чукунган чуашлар өчен чиркәүләр төзүне һәм аларга монах булу мөмкинлеген үтенә.

Охадер Тамеевны бу мөрәжәгатен тикшергәннән соң синод чукундыру кантурын яклап чыга, чукундыру өчен махсус ясалган кантурда бик мәртәбәле миссионер-руханилар эшләгәннән, чуашларны чукундыру кантуры аша гына башкарыла алуын белдерә. (Полное собрание...Сер.П.Т.2.-С.189-190)

Мөселманнарны дини эзәрлекләү, кысу, жәберләү киң колач жәйгән вакытта да кайбер очракларда ислам диненә күчкән мисаллар бар. Әстерхан губернаторы В.Н.Татищев мәгълүматларына караганда, калмыклардан 221 ир, 413 хатын-кыз ислам диненә күчә. Ибрай, Кара, Жамагул атлы мулалар калмыкларны ислам диненә күчүне хәзерләгәндер, мөгаен. Калмыкларның ислам диненә күчүе хакимият даирәләрендә зур борчулык тудыра һәм алар казак Ибрай Заитов, казак Сөләфман Байметов, мулла Добикай Тамбердинны кулга алалар, жентекләп сорау алалар. Калмык кызлары татарларга кияүгә чыккан очракта мәчеттә ислам динен кабул иткән булып чыга. Шуңа күрә сенат татарларга калмыклардан хатын алуны кискен тыя, ә ислам диненә күчкән калмыкларны Ставрополь шәһәрәне, чукунган калмыклар арасында яшәү өчен жиберә. (Полное собрание...Сер.П.Т.3.-С.247-252)

Россия хөкүмәте башка халыкларны ислам диненә күчү очрагында бик кискен чаралар күрә, гаепле кешеләрне үтерүгә кадәр хөкем итә алган.

Керәшеннәр яңадан исламга әйләнеп кайткан очракта да шундый ук авыр жөзә кулланылган. Әхмәт Мусманов, ә чукынгач Павел Яковлев 1741 елда "үзе теләп" урыс диненә күчә. Аны Казандагы Богородицки соборы протопопы Иван Филиппов сукындыра. Чукынганнан соң ул Кирмән авылына күчеп урыслар арасында яши, аннары Уфа өязенә күчеп китә, анда үзен татар кешесе дип атый, татар исеме йөртә, урысларның пост (ураза) вакытында христиан дине кануннарын бозып ит ашый, сөт эчә. Бу кешенәң элек керәшен булганлыгы миссионерларга билгеле була; алар аны тотып Казан тирәсендәге Раиф монастыренә ябалар, ул биредә 6 атна буена тәүбә-истигъфар кылырга тиеш була. Бу очракта да миссионерлар чукынган татарны монастырьга ябу белән чикләнәләр.

Күп очракларда миссионерлар халыкны куркыту өчен кискен чаралар күрәләр. Бу хакта тагын бер мисал китерәбез. 1743 елда 33 чуаш ирләре, 26 чуаш хатын-кызлары ислам диненә күчәләр. Казан губерна кансәләре юу хәл турында хәбәр алгач та сөннәткә утырган чуашларны чукынырга өндәргә, ә чукынырга теләмәсәләр аларны камчы белән рәхимсез ярырга боера. Чукындыру кантуры миссионерлары чуашларны исламга күчүдә гаепле дип табылган 16 татар-мөселман мәңгелеккә Себергә сөрелә, татарлардан туган бала-чагалар әти-әнисеннән тартып алынып чукынган чуашларга "тәрбиягә" таратыла, урыс диненә күчкән чуашлар гына гаепле дип танылмый. (Полное собрание...-Сер.П.Т.З. -200-202)

Мәжүсиләрнең ислам диненә күчү очракларын юкка чыгару ммаксатыннан 1752 елның 13 маенда синод махсус указ кабул итә. Тик указлар нигезендә генә башка халыкларны мөселман диненә күчү очракларын тоткарлап булмый. Андый хәлләр соңыннан, чукындыру кантуры эше туктатылгач та булгалаган. Шулардан бер мисал китерәбез.

Малмыж өязе, Маскара авылы мәжүси арлардан 30 кеше 1832 елда ислам диненә күчә. Бу хәлне тикшерү өчен бирегә Алабуга өязе Алнаш авылыннан Красноперов фамилияле рухани килә һәм җентекләп тикшерә. Авылда яшәгән арлар ул вакытта чын татар булып беткән булалар: алар барысы да татарча сөйләшә, татар киёмнәрен кия, татарча йорт төзә, татар гореф-гадәтләрен саклай, мөселманча гыйбадәт кыла, кыз-

ларын татарларга гына кияүгә бирә, бөтен тормышларын татарча алып баралар. (Луппов П.Христианство у вотяков в первой половине XIX века. — Вятка, 1911.-С.485-486)

Урыс руханилары нәсари динен тарату, көчләп чукындыру сәясәтен тормышка ашырып, барлык халыкларны бер динле итү нисбәтеннән татар, башкорт, чирмеш, чуаш, ар, мордва балаларын махсус мәктәпләрдә дингә укуга башлыйлар. Жирле халыклардан урыс дине өчен руханилар хәзерләү монастырьларда XVIII гасыр башында ук оештырыла башлай. 1734 елда сенат Казанда, Алабугада, Цивильскида, Царево-Кокшайскида керәшен балалры өчен 4 мәктәп төзү турында карар кабул итә. Тик ул мәктәпләрне озак вакыт эшкә җибәрә алмый газәпланалар, карарда каралган бер мәктәп Цивильск шәһәрәндә бөтенләй ачылмый, ә Зөя шәһәрәндә 1745 елда төзелә һәм эшли башлай. Башка урыннарда да мәктәп биналары өзер булгач та жирле халык каршы булганлыктан, тел белүче укытучылар булмаганлыктан мәктәпләр эшли алмый, аларда уку 1750 елда гына башлана. Ул елда Казандагы Федоров монастыренда 21 татар, 9 ар, 19 чирмеш, 1 чуаш баласы укый; Зөядә 18 татар, 27 чуаш, 2 чирмеш, 3 мордва баласы; Царево-Кокшайскида 50 чирмеш; Алабугада 23 татар, 15 чуаш, 3 ар, 9 мордва балалары укый башлай.

Бу мәктәпләрдә санитар-гигиена таләпләрәнә туры килерлек элементар шартлар булмаганлыктан, 1751 елның гыйнвар аенда 7 бала авырып үлеп китә; май аенда тагын 15 бала авырып вафат була; апрель аенда бик күп укучылар сукуыра, 37 кеше каты авырый. Алабуга мәктәбе бер ел эшләгәннән соң янгын чыгып янып китә, бәлки ул мәктәпкә янарга "ярдәм" дә иткәннәрдер. 1755 елда төрле төбәкләрдә булган керәшен мәктәпләрен епископ Лука Канашевич Казанга, Захарий-Елизавета чиркәвенә күчәрә. Мәктәп биредә 1800 елга кадәр эшли, урыс динен татарлар арасында тарату өчен руханилар хәзерләүдә зур өлеш кертә.

Керәшен мәктәпләрәндә укыган төрле халыкларның санын анализласаң, мондый нәтиҗәгә киләсең: укучылар арасында иң күбә чуашлар, аннан кала татар, өченче урында чирмешләр тора; иң азы — башкорт һәм мордвалар арасынан.

Итәтисади. сәяси, хокукий эзәрлекләү, көчләп чукындыру турында татарлардан хакимият даирәләренә җибәрелгән бихисап шикәятләр сөйләп тора. Сукынган кешеләрнең безне куркытып, көчләп сукындырдылар, шуңа

күрә без яңадан үз динебезгә кайтабыз, дигән очракларны юкка чыгару өчен синод һәрбер чукынган кеше ризалыгын белдереп имза куя торган язу уйлап чыгара. Бу ризалыкның стандарт тексты да бирелә. Ул мөселманнар һәм мәжүсиләр өчен ике төрле итеп языла. Ислам динен, мөхәммәт пәйгамбәрден көлөп, аларны мәсхәрәләп язылган стандарт гариза текстын урысчадан үзгәртмичә бирәбез: "Посланник Божия Глаголемый Магомет не есть и никогда не был от бога посланный, но самый студный и лживый пророк и предтеча антихристов тако же закон его (Коран или Алкоран названный) есть самый же лживый богомерзкий ж и богопротивный и по таковому моему всесовершенному чрез проповедь узнанию, онного лже-пророка Магомета и его Алкорана отрицаюся и проклинаяю". (Полное собрание...-Сер.П.Т.З.-С.312)

Татарлардан көчләп чукындыру турында алынган шикәятләрне тикшереп торырга мәжбүр булган синод 1750 елның 15 октябрәндә махсус карар кабул итә. Ул "О обращении иноверцев насилем к православной церкви" — дип атала. Ферман нәсари урыс диненә көчләп, куркытып күчүгә тыя, миссионерлар өчен Гайса пәйгамбәр шәкертләре шикелле тыйнак, тыныч, сабыр, масаймыйча, янамыйча, куркытмыйча өндәү яхшы дип карый. Әлбәттә, без мондый карар чыгу белән чукындыру шушы изге юл белән давам ителгән дип әйтә алмыйбыз. Киресенчә, миссионерлар чукындыру "эшен" тизрәк тәмамлау өчен көчләүгә давам иткәннәр. Шушы хакта берничә мисал да китерик.

Тамбов провинциясе Верхлом өязе Решетино авылында 1744 елның 13 июлендә була бу хәл. Авылга тирә-як авыллардан мөселман татарларны җыялар. Аларның саны 150 ләп була. Жыелган халыкка чукыну кирәклегә турында патшабикәнәң 1740 елгы 11 сентябрь указы укыла.

Указын тыңлаганнан соң миссионер командасы җитәкчесе Борис Ярцев татарларга: "Кайсыгыз чукынырга тели?" — дип мөрәҗғәт итә. Татарлар бердәм булып "Безнең арада чукынырга теләүчеләр юк!" — дип җавап бирәләр. Мондый җавапны ишеткәч, миссионерлар жыелган халыкны камчы белән кыйный башыйлар. Татарлар да бу вакытта бил бөгеп кенә тормаган, каршылык күрсәтә башыйлар, кара-каршы сугыш китә. "Үтергәнче кыйныйбыз!", "Бернинди указга буйсынмыйбыз!" — дип миссионерларны кыйный-кыйный авылдан куып чыгаралар. Бу вакыттан соң сенат, миссионерлар-

ны чукунырга теләмәгән халык һөжү-
меннән саклау өчен, аларга бер майор,
бер офицер, бер капрал һәм 12 солдат
бирә. (Полное собрание... Сер.П.Т.2.-
С.86-88)

Миссионерларны ачуы кабарган ха-
лыктан саклау өчен оештырылган бу
хәрби командалар монастырьларга ур-
наштырыла. Зөя шәһәрәндәге Бого-
родицки монастырьдә бер майор, бер
капитан, дүрт поручик, бер сержант һәм
алты солдат, Казандагы Спас-Преоб-
ражение монастырьдә — бер майор,
бер капитан, каптенармус, капрал һәм
6 солдат торган. (Т Р М А, ф.10, тасв.5,
д.511.-Л.25,42)

1744 елның көзәндә тагын бер шун-
дый гыйбрәтле вакыйга була. Цивильск
шәһәре побы житәкчелегендәге мис-
сионерлар Казан өязенең Атлашкин
авылына килеп, мондагы чуашларның
ислам диненә күчү сәбәпләрен тикшер-
мәкче булалар. Миссионерлар авылга
якынаюга халык урманга кача, тик шу-
лай да Тарабаев, Аднагул Атлашев,
Якуп Артюшкин, староста Мөхәммәд
Ерофеев кулга алына. Сорау алганда
миссионерлар боларны камчы белән
кыйный башлыйлар, ә Якуп Артюшкин-
ны кыйнап үтерәләр. Документта бу
хакта "сечен плетьюми слегка", "умер от
отравления его чувашами", дип язылган.
Димәк бе кешене миссионерлар кый-
нап түгел, ә чуашлар үзләре агулап
үтергәннәр булып чыга.

Күз алдында авылдашларын чуку-
нырга теләмәгән өчен кыйнап үтерүне
күреп, Тарабаев һәм Аднагул Атлашев
чукунабыз дигән "теләк" белдерәләр.
Аларны Зөя шәһәрәне алып кайтып,
жыйналган халык алдында Зөя суына
кертеп чукундыралар, христиан исем-
нәре куялар.

Русия патшалары, хакимият даи-
рәләре һәм урыс руханилары тарафын-
нан ислам диненә каршы корал һәм
камчы ярдәмендә үткәрелгән миссио-
нерлык эшеннән, көчләп чукундырудан
ачуы чыккан халык миссионерлардан
Георгий Давидов һәм Вениамин Пуцек-
Григорович тукталып ял иткән чолгап
алалар, кулларына тукмаклар тотып,
усал итеп каты кычкыра-кычкыра йорт-
ны салам салып яндырырга, миссио-
нерларны кыйнап үтерергә хәзерләнә-
ләр. Урыс руханилары ачуланган ха-
лыктан гаскәри солдатлар гына кот-
карып калалар. (Описание докумен-
тов...-Т.26.-С.419-424)

Көчләүдән түзә алмыйча нәсари ди-
ненә күчкән керәшеннәрнең хәле да бик
яхшыдан булмый. Мөселманнар аларга
ислам динен сатучылар дип нәфрәт бе-
лән карыйлар, мөмкин булган кадәр
кыерсытырга тырышалар. Бу хакта да

берничә мисал китерәбез.

Зөя өязе, Хозесян вулысы, Мөлки
авылыннан Әлки Иземиткин, Көнәс
Баюков, Байык Аклычев, Әбиркәй Ерем-
кин, Сабанчы Левентьев, Әлмикәй За-
мяткин, Оханкай Токенеев яңа чукунган
керәшен Алексей Ивановны тотып кы-
ныйлар, муенына элгән төресен өзеп
алалар, син нәсари дине түгел, ә эт
динен тотасың дип өләклиләр. (Малов
Е. О Новокрещенской конторе. -С.79)

1748 елның 4 ноябрендә шул ук Зөя
өязе Ивановский (татарча Бөйөш) авы-
лы рухани Иван Семеновка татар ха-
тыны Хәлимә (урысча документта Кал-
лима дип күрсәтелә) килә дә үзе теләп
чукундыруны сорый. Татар хатынын үзе
теләп чукуну сәбәбен документ аңлат-
мый, бәлки биредә дә үзе теләп дигән
сүз ялган сүз генәдер, анысын алла
белә. Бу рухани Хәлимәне икенче көнне
чиркәүдә чукундыра, аңарга Матрена
Петровна дигән исем куша. Хатыны
чукунганын ишетеп, поп янына ире Гае
(урысча Аитка) килә, хатынын үзенә
кире бирүен үтенә. Тик поп аның сүзен
тыңламый, хатынын иренә бирми. Бу
хәлне күреп авылның йөзбашы Андрей
Алкин поп янына ике драгунны жи-
бәрәп, чукунган хатынны өенә кайтара.
Гае йорты тирәсенә һыелган татарлар
яңа чукунган хатынны халык алдында
каты кыйныйлар, ә Андрей Алкин, әгәр
дә тагын берәр кеше чукунса, шулай
ук каты итеп кыйналып, дип кисәтә.

Кыйнаудан һәм мәсхәрәләүдән түзә
алмаган Хәлимә-МАТрена Петровна бал-
та табып үзен-үзе суя (Полное соб-
рание законов Российской империи.-
Т.12.-С.)

Татар халкын көчләп чукундыру
сәясәте халыкның холкын, эрозиягә ки-
терүгә дә сәбәп була, чөнки жинаять
кылган адәмнәр бик тиз чукунып бөтен
жаваплылыктан азат ителгән. Шушы
хакта да бер мисал китереп китәбез.
Студенты авылында яшәгән Усман Бай-
чурин, чукунгач Петр Иванов, ат урлап
гомер итә. 1750 елда качкын рекрутны
үз өендә яшереп тотканы беленгәч,
кулга алына. Кылган "эшләре" өчен суд
алдында жавап бирүдән куркып үзе
теләп чукуна, һәм жаваплылыктан
азат ителә. Шуннан соң ул Казан гу-
берна канселәренә каен өтисе өстен-
нән шикаять яза. Яңа Тинчәле авылы
йомышлы татары Субханкол Масеев,
яңасе, хатынына һәм кызына урыс ди-
ненә күчәргә мөмкинлек бирмәгән, өй-
ләнгәндә кызы өчен 40 тәңкә калым
түләткән, өенә поручик жибәрәп ур-
ланган әйберләр дип, берничә батман
ашлык һәм жирән бияне алдырган.

Усман Байчуринны кысыкклауда
гаепләнгән кешеләрне Казанга чакыр-

тып сорау алалар. Башта дәрәс итеп
бу керәшенне ат карагы дип сөйләсәләр
дә, соңыннан алар бертавыштан, элек
ялганладык, Усман Байчуринга каршы
бу сүзләргә чукунган өчен үч алу нис-
бәтеннән эшләнде дип күрсәтергә мәж-
бүр булалар. Әлбәттә, Усман Байчурин-
Петр Иванов жаваплылыкка тартылмый.

Көчләп чукундыру елларында татар
халкының иң авыр жәбер-золымнар
кичерүе, халыкның бөтенләй белген-
леккә төшүе турында тагын бер мисал.
Дамир Исхаковның мәгълүматларына
караганда, татар халкының үсү темпы
1762 елда 0,62 процентка кадәр кими.
Чагыштыру өчен тагын ике сан бирәбез:
1744 елда бу күрсәткеч 1,1 процент
була, ә 1782 елда 1,39 процентка житә.
(Материалы по истории татарского на-
рода.-С.261) Зур афәтләр вакытында
гына була торган мондый хәл халкыбыз
өчен көчләп чукундыру чоры нинди
авыр икәнлеген дәрәс күрсәтә торган
гомуми мәгълүмат булып тора.

III. Миссионерлар

Чукундыру кантуры тарихын төрле
елларда аны житәкләгән урыс руха-
нилары хезмәтләреннән башка күрсәтеп
тә булмый. Шуңа күрә, махсус көчләү
аппараты житәкчеләре турында кайбер
мәгълүматларны биреп китәргә уйладык.
Укучылар арасында, бәлки, аерым ру-
хани "хезмәтләре" хакында жентекләп
язу да кирәк түгелдер, дигән сорау да
туарга мөмкин. Без андый фикер белән
киләшә алмыйбыз. Татар-мөселман хал-
кы үз "геройларын" белергә, аларның
кылган "батырлыкларына" тиешле бая
бирергә тиеш.

Дмитрий Сеченов

XVIII гасырның 40 нчы елларында
корал һәм камчы ярдәмендә көчләп чу-
кундырып татарларны урыслагыту
сәясәте иң беренче булып Дмитрий
Сеченов исемә белән бәйлә. Русиянең
чиркәү тарихында зур бая бирелгән
шушы рухани керәшен кантурын жи-
тәкләгәндә, Идел буй халыкларын күп-
ләп көчләп чукундыру, дини эзәрлек-
ләүләр башлана да инде.

Ул Мәскәү тирәсендә туа, туганда
Даниил исемә кушыла. Мәскәүдәге
Славян-грек-латин академиясен (Ду-
ховная академия) уңышлы тәмамлай,
шунда 1730 елны оста тел укытучысы
(учитель красноречия) итеп билгеләнә.
Ике елдан соң, 1732 елны ул монах
була һәм Дмитрий исемә ала.

Дмитрий Сеченов 1739 елның де-
кабрь аенда Зөядәге Богородицки мо-
настыре архимандриты, миссионерлар
башлыгы итеп жибәрелә. 1740 елның
5 маенда ул синодка Казан губерна

администрациясе керәшеннәргә тиешле льготалар бирми дигән хәбәр юллы. Тиздән, шул ук елның 11 сентябрендә чукундыру эшен җәелдерү өчен махсус указга имза куела. Бу указы өзерләүдә Дмитрий Сеченов һәм Лука Канашевичларның өлеше зур булырга тиеш.

Патшабикәдән мондый зур указлар алганнан соң, Дмитрий Сеченов житәкчеләгендәге миссионерлар христиан диненә күчүчеләр санын арттыру өчен көне-төне тырышалар. 1741 ел көчләп чукундыру тарихында кискен борылыш елы булып исәпләнә; нәкъ менә шушы бер елда чукуынучылар саны 30 мәртәбә арта һәм бу сан 9159 кешегә җитә. Алдагы елларда да чукуынучылар саны шактый ишәйсә дә, елына 30 тапкыр күбәю башкача булмый.

1740 елның 11 сентябрендә кабул ителгән указ-фәрман чукундыру "эшендә" нигез булып торса да, яңа проблемалар туа, чөнки биредә кайбер сорауларга җавап табып булмый. Шуңа күрә, Дмитрий Сеченов 1741 елның 16 ноябрендә синодқа кайбер четерекле мәсьәләләр буенча аңлатма сорап хат язса. Синод биргән ике аңлатманы китерәбез: "Солдат чукуынган очракта, аңарга киём-салым, акча бирергәме?" дигән сөальгә, "Бирмәскә кирәк!" дип аңлата синод. Үлемгә хөкем ителгән татар, чирмеш, чуаш чукуынса, аларны азат итәргә, киём-салым белән бүләкләргә, тик акчалата бүләкне бирмәскә, дигән аңлатма бирелә. (Полное собрание... Сер.П.Т.1.-С.103-105.)

Дмитрий Сеченов, беренчеләрдән булып, керәшен авылларында күпләп чиркәү төзү мәсьәләсен хәл итә, аның күрсәтүе буенча керәшен авылларындагына түгел, хәтта мөселманнар гына яшәгән авылларда да агачтан 30 чиркәү төзелә башлый. Беренчеләрдән булып Казан епархиясендә 16 чиркәүгә нигез салына: Казан өязе Жәри юлында Түбән Акташ, Ямаш; Ногай юлында Кутыш; Сембер өязендә Куроедовка; Царево-Кокшайски өязендәге Нурма авылларында. Бу вакытта инде Казан епархиясендә 30 — ирләр, 15 хатын-кыз монастырьләре, 699 чиркәү булган. (Описание документов...Т.21.-С.378, 469-471.)

Чукуынрга теләмәгән мөселманнарны керәшеннәрдән аерып икенче урынга күчереп утырту да бу танылган миссионер исеме белән бәйле. Патшабикә фәрманы нигезендә икенче урынга күчүчеләргә сылтау итеп, мөселманнарны борын заманнан ата-бабалар яшәгән, бай туфраклы, җайлы урыннарда кысырыклап чыгару, яхшы эшкәртелгән, уңдырышлы җирдән мәхрүм итү башлана. Татарлар арасында керәшеннәр күп

булмаганлыктан, алар бигрәк тә аз жирле халык булып калалар һәм бу хәл Октябрь инкыйлабына кадәр давам итә. Халыкның беренче байлыгы булган жир мөселманнар кулыннан баскыннар, христиан динен тотучылар кулына элгә.

Чукундыру кантуры тарафыннан корал һәм камчы ярдәмендә башкарылган миссионерлык "эше" ел саен үз нәтижәсен бирә. 1741-1742 елларда 17362 кеше чукуындырыла. (Православный собеседник. 1858. Ч.Ш.-248-249.)

Шунысы гыйбрәтле: 1741 елда урыс диненә күчүчеләр арасында мөселман-татар юк. Димәк, ул елны әле безнең халык миссионерларга каршылык күрсәтә алган, ислам диненә тугры булып калган, динен сатмаган. Биредә, әлбәттә, мөселман руханиларының, аксакалларның роле зур булган. Бу каршылыкны юкка чыгару нисбәтеннән, изге мәчетләргә җимерү башлана.

Казан губирнасы күләмендә чукуынмаган татарлар һәм мәжүсиләр өчен салым түләү тәртибе дә шушы архимандрит Дмитрий Сеченов тәкъдире белән тормышка ашырыла. 1743 елда инде мәжүсиләр яшәгән кайбер авыл, вулыслар тулаем чукуындырылган була. Вулыс, өяз эчендә христиан диненә күчмәгән кешеләр бу вакытта инде бөтен чукуынганнар өчен салым түли алмаганнар. Өстәмә салым түләү дә күбесенчә татарлар җилкәсенә төшә, чөнки бу вакытта алар арасында чукуынучылар күп булмый.

Миссионерлык "эшен" киң җәелдереп җибәрү өчен Дмитрий Сеченов чукуындыру кантурына яңа руханилар җәлеп итә. Миссионер булып Киев академиясендә укуган, ә хәзер Казан семинариясендә укучы булган Василий Пуцек-Григорович, шунда ук укучы булган Стефан Гловацкий, Мәскәүдән җибәрелгән Георгий Давидов нәтижәле эш алып баралар.

1742 елның 1 сентябрендә, Русия патшабикәсе фәрманы нигезендә, Зөя-дәге Богородицки монастыре архимандриты, чукуындыру кантуры житәкчесе Дмитрий Сеченов Нижгар епархиясенә епископ итеп билгеләнә. Биредә дә ул иң беренче булып урыс булмаган халыкларны чукуындыру белән шөгыльләнәргә тиеш була. (Полное собрание... — Сер.П.Т.1.-С.195.)

Архимандрит Дмитрий Сеченовның "эш" җимешләрен күрсәтү өчен, үзбездә төзегән таблицаны укучыга тәкъдим итәбез. Бу таблицадагы саннар төрле чыганаقلардан алынды.

Халыклар	1739-1742 чукуындыру		елларда нәтижәсе		Барысы
	1739	1740	1741	1742	
1. Мөселман (татар)	39	39	—	88	166
2. Мордва	46	58	3808	7101	11013
3. Чуаш	43	65	617	1025	1750
4. Чирмеш	71	110	3785	4136	8102
5. Ар	4	29	806	8	847
6. Башкорт	3	7	143	—	153
Нәтижә	206	308	9159	12359	22031

Зөя-Казаннан Нижгарга архимандрит бик канәгать булып киткәндер, могаен; аның тырышлыгы белән Идел буендагы урыс булмаган халыкларны күпләп чукуындыру, аның нигезендә урыслаштыру башлана. Таблицада китерелгән саннарға караганда, урыс диненә күчүчеләр арасында беренче урынны мордвалар, аннары чирмеш, чуаш, ар ала. Татар белән башкортны гына бу елларда күпләп чукуындырып булмый.

Дмитрий Сеченовны Нижгарга билгеләгәндә чукуындыру кантурын да шунда күчерү турында сүз булган, күрәсен; ул миссионерлык эшен камилләштерү буенча үз фикерен синодқа язып тапшыра. Биредә ул чукуындыру кантурының Казан губирнасында урнашырга тиешлеген төрле яктан дәлилли; керәшен мәктәбен Алатор шәһәренә күчергә тәкъдим итә. Чукуындыру кантуры житәкчесе булырга, аның фикеренчә, иеромонах Сильвестр Гловацкий һәм иеромонах Вениамин Пуцек-Григорович хаклы, чөнки алар тиерн белемле, тормышта гадел, чукуындыру эшендә күп хезмәт куйган адәмнәр. (Описание документов... — Т.22. — С.679-681)

Урыс халкының күренекле тарихчысы С.М.Соловьев Дмитрий Сеченовның Нижгар якларында корал һәм камчы ярдәмендә көчләп чукуындыруыннан бер эпизод китерә. Епископ житәкләгән миссионерлар командасы 1743 елда Нижгар губирнасында мордвалар яшәгән Сарлей авылына килә. Иң башта алар мәжүси мордваларның изге урыны булган зиратын туздырып ташлылар, янәсе, бу зират урыс чиркәвенә артык якын урнашкан. Изге урыннарын тузгытуга ачуы чыккан мордвалар миссионерларны кыйный башлылар. Урыс миссионерлары башта чиркәүгә кереп качарга мәжбүр булалар, ә Дмитрий Сеченов куркудан бу авыл побының бәрәңге базына төшөп яшеренергә мәжбүр була.

Бу бәла-казадан котылу белән, әлегә авылга Дмитрий Сеченов үтенече буенча премьер-майор Юнгер житәкчеләгендә гаскәриләр җибәрелә. Солдатлар командасын халык җыелып каршылый,

мордваларның кайберләре кулына мылтык, ук, аю сөңгесе тотып килә. Солдатлар жыелган халыкка мылтыктан ут ачалар: 35 кеше үтерелә, 31 яралана, 136 кеше кулга алына. Соңрак 130 кешене тикшерү өчен Нижгарга озаталар. Несмеянко Кривой исемле мордва урысларга каршы котыртычы итеп таныла һәм ул тере килеш утта яндырыла. (Соловьев С.М. Соч. В 18 кн. Кн. XI. Т. 21-22. - С. 199-200.)

Нижгар губирнасының башка төбәкләрендә “эш” йөртүче миссионерлар да нәкъ шулай мәжүсиләрне урыс диненә димлиләр. Дудин монастыре протопобы Каприан атакай, башка руханилар һәм монастырь крәстияннары белән төнлә чуаш авылларына килеп, йортларына рөхсәтсез керәләр, бала-чагасын, хатын-кызын камчы белән кыйныйлар һәм көчләп чукуындыралар. (Никольский Н.В. Распространение христианства среди нижегородских чуваш до 1764 г. - С. 127-128.)

Нижгар төбәгендә Дмитрий Сеченов һәм башка миссионерларның “тырышлыгы” нәтижәсендә христиан диненә күчүчеләр саны шактый арта, кайбер вулыслар тулаем урыс диненә күчә. Беренчеләрдән булып 1744 елның октябрь аенда 84 авыл кергән Ардатов вулысы мордвалары урыс диненә тулаем күчә. 1746 елда Нижгар епархиясендә 50430 кеше чукуынган итеп исәпләнә һәм алар өчен 74 чиркәү дә төзелә. (Малов Е. О Новокрещенской конторе. - С. 61)

Дини эзәрлекләү, халыкны христиан диненә тарту иң көчәйгән дәвердә, 1748 елда Дмитрий Сеченов, барча эшен калдырып, гади монах булып Казан тирәсендәге Раифа монастырына килә, һәм биредә ул 1752 елга кадәр яши. Бу елны ул Русия православие чиркәвенең иң дәрәжәле югары органы — Синод әгъзасы итеп билгеләнә. Ул 1757 елдан Новгород епархиясенең житәкчесе була.

Әби патша елларында Дмитрий Сеченов патшабикәгә иң якин торган руханиларның берсенә әверелә, Екатерина II не төхеткә бәхилли. Патшабикә дә аның хезмәтләрен онытмый, аны митрополит дәрәжәсенә күтәрә, бер мең крепостной крәстиянны бүләк итә, француз Вольтерга, урыс руханилары арасында үрнәк рухани итеп, күркәм характеристика бирә.

Чукуындыру кантуры ябылгач та Дмитрий Сеченов миссионерлык эшен дәвам итә, аны камилләштерү өчен төзелгән махсус комиссия житәкчесе була, Әби патша тарафыннан яңа законнар чыгару өчен чакырылган комиссия әгъзасы итеп сайлана, тик анда озак эшли алмый, 1767 елда вафат була.

(Дәвам ы киләсе санда.)

Группабызда бик төмөсу карашлы бер егет укый. Аз сүзлә, сөйләшми, кеше белән дә бик аралашмый. Хәтта көлүе дә сирәк ишетелә. Без аның бу кадәр йомыклыгын, үз эченә бикләнгәнлеген үзен бездән өстен куюыдыр, чибәрлегә белән масаюыдыр дип уйлыйм идек. Кызлардан гына түгел, үз ишләреннән — группа егетләреннән дә читләшкән Айдарны соңгылары бик үз итеп бетермәделәр. Ничек кенә булса да төрттерергә яраталар иде аңа. Бигрәк тө Марат дигәнә каныкты Айдарга. Йә төнәфесләрдә китап-дәфтәрән жыеп куя, йә кызларга аның исемнән мәхәббәт хатлары язган була.

Бервакыт аудиториягә килеп керсәм — әлегә дә баягы шул Марат Айдарның парта өстен актарып маташа. Ачуым килде. Егеттән күпме шулай көлөргә була инде?

— Житте сиңа, Марат! — дип аның кулына килеп ябыштым. Ул арада Марат, ниндидер дәфтәр табып алып, кычкырып укырга да кереште:

“Бүген 16 нчы март. Әти тагын исерек иде. Аның эчүдән чалшайган йөзен күрмәс өчен бүлмәгә кереп, Гөлнуримның карточкасына карап утырдым. Аның кара күзләре минем йөрәг...”

Маратка укып бетерергә ирек бирмәдем, дәфтәрне йолкып алдым. Юк, анда үз исемемне ишеткәнгә түгел, өзмени дөньяда Гөлнур исемле кызлар?! Маратның шулай кеше хисләреннән көлүенә түзә алмадым.

— Ха-ха-ха, Айдаретдин сиңа гашыйк булганмы суң әллә? Әллә ничә жирдә “Гөлнурим” дип язып бетергән.

Марат Дөбязз якларыннан, “соң” дими, “суң” дип сөйләшә.

Дәфтәрне кулыма тоткан килеш ишеккә юнәлдем. Айдар кереп килә иде. Мин аны үзем белән ияртеп алып чыгып киттем. Без бер кат түбән төштөк һәм шуннан соң гына мин аңа көндәлеген кулына тоттырдым:

— Менә, Маратта иде.

Айдар дәфтәрне йолкып диярлек тартып алды да, аска томырылды. Мин дәрәскә кереп киттем. Мин кергәндә Маратның колаклары уттай яна, йөзә, ничектер, мескенләнәп калган иде. Ихтимал, мин чыгып киткәч тө оялтучылар табылгандыр аны.

...Кышкы сессия вакытында әлегә шул Айдар имтиханын тапшыра алмады. Тарихтан иде бугай. Кабинеттан янып-пешеп чыкты ул. Чыкты да өкрән генә лифта таба атлады. Түзмәдем, янына бардым да, Айдарның кулына бер өем “бомбалар” төрттем.

— Менә, Айдар, монда бөтен сорауларга да җаваплар бар. Ал шуларны, — дидем.

Егет, минем чын күңелемнән ярдәм итәргә теләмемне күргәч, бөтен йөзен тутырып елмаеп куйды. Ярты ел бергә укып та, аның шулай матур итеп елмаеп бөлүен мин әле бүген генә күрдем. Коридорда караңгылыкны ярып кояш чыктымени — Айдар янәшәсендә миңа шундый күңелле, рәхәт булып китте.

— Әйдә, Гөлнур, безгә киттек. Бергәләп әзерләнербез! — дип көтелмәгән төкәдим ясады ул. Иптәшемне авыр хәлдә калдырмаса теләп, мин аның бу төкәдименә риза булдым.

Айдарларга бер сөгәтлөп троллейбуста бардык. Ишекне кечкенә генә бер кызчык ачты.

— Бу минем сеңелем Алсу, ә бу — Гөлнур апаң, — дип таныштырды ул безне. Эчкә уздык. Шундый пөхтә, жыйнак кына жыештырылган дүрт бүлмәле шәһәр квартирасы. Айдарның бүлмәсе дә матур гына төзсир калдыра торган иде. Бер диварга жәй чөчкәләре төшерелгән затлы келәм эленгән, икенчесендә китаплар киштәсе тора... Кинәт бүлмәләрнең кайсыннандыр, башта чырыллап кычкырган хатын-кыз тавышы, аннан ир-атныкы ишетелде:

— Кая куйдың? Әйт, хәзер үк эчкә пычак белән кереп чыгам!

Айдар шундук тавыш килгән якка томырылды. Мин бүлмәдә ялгызым калдым. Аның артыннан ук чыгып нидер ватылды, елаган тавышлар ишетелде. Түзмәдем, Айдар артыннан мин дә атладым һәм шундый күренешкә тап булдым: диванда бер апа елап утыра

ӨРӘК

(Айдарның әнісе икән), аны Алсу кочаклаган, дөресрәге, куркудан сыенып утырган. Ө идән уртасында шушы жән-жалның гаепчесе — Айдарның әтисе басып тора. Йа хода, нинди куркыныч кыяфәтле кеше иде ул! Йөзе, бите, муены, дәү куллары — бөтенесе кояшта янып каралган шикелле кап-кара! Зур күзләрендә күптән инде иман нуры сүнгән, ул соры күзләр кемгәдер үч-нәфрәт белән карыйлар. Калын иренле зур авызыннан әллә нинди пычрак, әшәке сүзләр явып кына тора. “Өрәк, чып-чынлап өрәк!” — дип уйлап куйдым мин әлегә кеше турында. Айдар атасын икенче якка алып чыгып китте. Ул аны бая ике кулыннан артка каерып тотып торган иде. “Шулкадәр дәү гәүдәле кеше ничек итеп малаена буйсынып тора алды икән?” — дип уйлап куйдым мин эчемнән генә. Айдарның әнісе, уемны сизгәндәй, әйтеп куйды:

— Бер кулы белән бер аягы йөрми аның, кызым. Урманда өстенә агач ауган. Утын кискәндә.

Кешеләр белән бик тиз аралашып китә торган гадәтем бар минем. Шуңа күрә дә бу апа белән бик тиз уртақ тел таптык. Дөресрәге, беренче булып ул сүз башлады инде.

— Кайдадыр күргәнем бар сыман сине, кызым...

— Апа, без Айдар белән бергә укыйбыз. Менә, имтиханга әзерләнешергә килгән идем дә...

— Ө-ә, тукта әле, — апа, нидер исенә төшергәндәй жәлт кенә өстөл тартмасын ачып, аннан альбом алды да, актары-нырга тотынды.

— Менә, кызым, бу син түгелме соң? — ул кулында кара чәчәклә, кара күзле, елмайган бер кыз сурәте тотып тора иде. Никтер ул сурәтнең үзем икәнлегенә ышанасы килмәде. Аптырагач, кулыма ук алдым. Әйе, бу мин идем. Көз көне группа белән фотога төшкәндә үк ясалган карточка иде ул. Укырга барышлы “Космос” сурәтханәсеннән кереп алган идем мин аны. Шул көнне үк беренче пардан соң юкка чыкты ул. Димәк, аны Айдар “чәлдергән” булып чыга. Димәк... Күптән түгел генә булып узган көндәлек вакыйгасы исемә төште дә, колак очларыма тикле яна башлады. Карточка вакыйгасын тизрәк йомарга тырышып, сүзне икенчегә борып жибәрдем:

— Гафу итегез, апа, бу кадәрле дә әшәке кеше белән ничек торасыз сез?

— И-и, кызым. Үзең күрдең инде. Көн туды исә — кара талаш. Айдар өйдә юк чакта яудыра ул миңа жыен пычрак сүзләргә. Әле бүген сез кайтканмы абайламый калгандыр инде, әнә ничек тотынды. Ө Айдарымнан шүрли үзе... Йөргәндә үк эчә иде инде. Менә ташлар, менә ташлар дип ышанып яшәдем. Кая ул?! Балалар тугач та туктамады. Киресенчә, кулында акчасы булмаса — ни туры килсә, шуны сатып эчте! Алсуыма тун тектерергә дип әти авылдан 4 сарык тиресе жибәргән иде. Яхшылап иләп. Шуның дүртесен тиң бер ярты аракыга алмаштырган бит. Жир бит, ничек жир күтәрәдер. Аннан соң, Айдар ничәнчедер класста укыганда велосипедка дип акча жыя башлады. Байтак жыйган иде шул кабахәт чырай, капилкасын бөрөп ватып, акчаларын урлап чыгып киткән. И елады улым шул чагында, и елады, мескенем! “Шул баланың бөртекләп жыйган акчасын алган кулларың белән тартышып ятачаксың әле бер!” дип шулкадәр үзәгем өзгәленеп еладым үзем дә. Кечерәк чакта, Айдар белән Алсуым, мине кыйнаганда

куркып, чыгып йөгәрешә торганнар иде. Хәзер алай итмиләр, бергә минем белән кыйналып, минем газапланганнарымны, исерек ата белән жәфа чиккәннәремне күрәп үстеләр. Бер-көнне шулай эчте-эчте дә бу — агуланды. Ята инде идәндә агарып, ыңгырашып. Ул чаклы сөйкемсез, күңелсез кеше юк та, булалмас та! Шулкадәр жирәнгеч инде менә. Су сорый. Эчәргә. Миңа дәшә — мин ләм-мим, үз эшләрем белән кухняда йөрәм. Миннән рәт чыкмагач, балаларга әйтеп карый бу. Ө тегеләрнең исләре дә китми. Алсуымның күзе телевизорда, Айдарым тренировкага дип әйберләрен жыя. Берзаман тынды бу. Шунда Алсуым яныма килде дә, кечкенә башын куеныма тыгып, болай диде:

— Әни, әти гел шулай тыныч кына ятса, нинди рәхәт булыр иде, әйеме?!

Сабыемны, узган гомеремне жәлләп, бер утырып еладым ул көнне. Өйдә үлә күрмәсен дип, скорый чакыртып, хаста-ханәгә жибәрдем моны. Атна-ун көн ятып кайтты. И күрсәң иде шул чактагы рәхәтлекләргә. Балаларымның йөзләреннән елмаю китмәде. Ашасалар — ашап, уйнасалар — уйнап туялмадылар. Ө элек бит тамакларыннан аш үтмәде. Бер почмакта тегенең оятсыз, әшәке сүзләрен ишетмәскә теләп, елап, иңрәп утырырлар иде. Менә шулай, кызым. Тагын кайтты бу. Тагын көн-төн эчеш, талаш, сугулар. Ө иң хәтерә — кечкенә сабий йөрәге генә түгел, дөнья күргән олы кешеләр дә күтәрә алмый торган жыен кабахәт, шакшы, пычрак, әшәке сүзләр әйтүне ашаган ашы урынына күрә иде. Аның әйткән сүзләре берәр кара сихер көченә ия булсалар — өебез күптән кара күмергә әйләнгән булыр иде инде! Аллам сакласын! Аның сугулары, кул күтәрүләренә дә түзәргә булыр иде, ә менә жаныңны яраласалар?!

Минем дә, балаларымның да түгелгән күз яшьләре бик тиз төштеләр моңа: авылга кайткач агач кискәндә бер юангына имән ауган моның өстенә. Менә шуннан бер кулы белән аягы йөрми башлады. Әле шул гарипләге өстенә үз хәлен үзе белмичә барыбер эчеп ята бит, әнә терә!

Апа сөйләвеннән туктады. Каршындагы ягымлы йөзле, әмма искиткеч моңсу карашлы, вакытсыз агарган чәчле бу апаны кочып үбәсем килеп китте. Әниемә ошаттым мин аны. Уйларымны бүлеп, ул тагын дәште:

— Өйдә, кызым, чәй эчеп алыык. Кәефең дә бетеп китте, ахрысы...

Без кухняга узганда, мин Айдарның тавышын ишетеп туктап калдым. Ул ваннада атасын “акылга утыртып” ята иде. Суга бер тыга, бер ала әлегә бәндәнең башын. Үзе һаман кабатлай:

— Дөмектерәм бит мин сине хәзер шушы суда!

Әни кеше игътибар итмичә генә ары китте. Ө мин, нишләптер, баскан урынымнан кузгала алмадым. Йөзенә көгәз агы керә башлаган исерекне жәллисе итем.

— Үтерәсең, житте инде, Айдар, — дип туктаттым мин аны. Егет, атасын саксыз гына идәнгә атты да, безгә иярде. Ул арада кечкенә Алсу да килеп керде. Юк, кечкенә түгел иде инде ул. Сабий чагы исерек ата кулы белән өзәлгән, зурлар акылы кергән житди бер кыз баланы хәтерләтә иде ул миңа...

Азатлык соран алып кына бирелми: азатлык —
аллалар булгә түрел. Ул — халыкның керәш
казанлары аша түрәи баласы, ул кан белән юыган
һәм аңардан дары исләренә, аңсын торы бер җә
иңгән түрел.

Борһе Норрис,
америка язучысы.
(1870-1902)

Миргазиян ЮНЫС

Мостай Кәримнең Үзгә горурлыгы

Рәсәй сәясәтчеләре өчен бүгенге көндә милли проблемалардан да мөһим, аннан да кайнар, катлаулы проблема бармы икән? Юктыр, чөнки икътисад, житештерү, эш хақына акча юклык ничек кенә катлаулы булмасыннар, алар инде дөнья базарына, мафиоз көчләргә барып тоташкан. Хөкүмәт аларга тәэсир итә алмый диярлек. Милли мәсьәлә исә соңгы елларда дары тутырган мичкә шикелле мәнә-мәнә шартларга, Рәсәйнең көлен күккә очырырга кыжрап тора. Чәчән мәсьәләсен генә алыгыз. Ичкерия үзеннән мең тапкырга зуррак, танклар, самолетлар, "Град" туплары белән коралланган Рәсәй гаскәрләрен чигенергә мәжбүр итте. Рәсәй әле һаман үзенең жиңелүен танырга теләми. Күнегә алмый ул империянең череп таркалып ятуына. Жиңелүенә дә күнегә алмый. Шунлыктан, хәйлә, мәкер, яисә турыдан-туры янау, куркыту юлы белән Чечняга үз шартларын көчләп тагып, төрмә эчендә азатлык төкәдим итә. Без алдык аны, төрмә эчендәгә азатлыкны, риза булдык шуңа, батырлыгыбыз белән шапырынсак та, ахыр чиктә Рәсәйнең дагалы итеге астындагы иреккә, шундый "суверенлык"ка риза булдык. Чечня исә кабат богау кияргә теләми.

Рәсәй, Татарстан белән Шартнамә төзеп, аңа мөстәкыйльлек бирде. Төрмә эчендәгә бер камерага ябылган тоткын килеш үзеңне ирекле дип игълан

итү бит инде бу... Без ышандык шундый иреккә. Хәзер инде Мәскәү, үзенең барлык өлкәләре белән Шартнамә төзеп, аларны Татарстанга тигезли. Гаҗәп шомә, оста ысул: Татарстан кабат үзенең элеккегә статусына, өлкә хокукында яшәвенә кайта. Ә без сабылларча шатланабыз: "аның каравы сугыш юк..."

Яңа Рәсәй паспорты белән дә шул ук хәл. Телебез исән, гореф-гадәтләребез, милли үзенчәлекләребез бар чакта паспортта, анкеталарыбызда "бишенче пункт" тамгасы безнең кол икәнлегемизне, манкортлашырга теләмәсәк, шул утлы тимер белән баскан тугра безнең икенче сортлы икәнлегемизне яктыртып торырга тиеш иде. Телебез юкка чыгып, гореф-гадәтләребез онытылып, манкортлашу соңгы чиккә килеп житкәч, безне өлкән абзыйкайларыбыздан аеруның кирәге дә калмаячак. Горурланып, кесәбездә ике башлы сәмруг кошы төшкән паспорт булачак киләчәктә. Дәрәс, исем-фамилия берәз аерылып торган сыман, әмма, ярытлаш кына, урысчылаштырып язылган.

Бәлки, кирәк тө түгелдер россияныктан баш тарту? Нинди аерма? Сугыш кына була күрмәсен! "Мижнәтсионәльни кәһфликтә" кенә чыга күрмәсен! Өлкән абзыйкайлар ачыннан да нәкъ безнеңчә "мижнәтсионәльни кәһфликтән" курыксалар иде кәна... Без

аларның телләрен өйрәнәбез. Алар? Без, алар өнәп бетермәсләр дип, "татар" сүзе урынына "татарстанец" сүзен генә кулланабыз. Ә алар? Без, инде барлык гореф-гадәтләребездән диярлек баш тартып, аларныкын кабул иттек. Ә алар?

Юк, капма-каршылыкка, йодрыклашуга, конфронтациягә чакырмыйм мин. Тынычлыкның иң начары, хәтта әле без кичергән үтергеч тынычлыкта сугыштан йөз тапкыр яхшырак. Чыннан да, минем иң курыкканым — сугыш, чөнки без чәчәннәр түгел, без инде милли горурлыгыбызны югалткан, милли йөзәбезне жуеп бетерә язган урысчыл халык. Сугышны безнең күпләрдә искиткеч мескенлек, куркаклык тудырып дип ут йотып йөрү мин. Безнең ялагайлык, безнең чиктән тыш ярашу куштанлашу тудырып дип куркып йөрү. Аңлатып торасы юк. Хәтта балалар арасында да иң әүвәл куркакны тотып кыйныйлар. Бер жирдә дә ялагайны яратмыйлар, андыйлар белән чутлашмыйлар. Ә без ялагайлык белән жиңә алырбыз дип өметләнәбез шикелле. Көндәлек матбугатны дүртенче хакимият дип атап йөртәләр. Бармы соң бездә үзен хакыйкәт саклау хакиме итеп күрсәтүче журналистларыбыз? Әдәбият — тоташ телеагулау чорында иман сакчысы, рухиятның таянычы булырга тиеш. Ә милләтнең киләчәге өчен көрәшүчеләр нинди хәлдә? Без аларны

типкәләп йөртәбез.

Мөстәкыйльлеккә омтылу "татар экстремистлары" уйлап чыгарган хәрәкәт кенә түгел ул. Италиянең төньяк өлкәләре көньяктан аерылып чыгарга омтыла. Испаниянең Каталониясе суверенитет даулы, Канаданың Квебек өлкәсе. Көрдәр инде ничәмә еллар Төркиядән аерылып чыгып, үз дәүләтләрен төзү юлында кан коялар. Төньяк Ирландиянең Британиядән аерылып чыгу өчен алып барган көрәшен сөйләп торасы да юк. Ә менә Бельгиядә яшәүче валлоннар Нидерландиянең фламандлары суверенитет даулаулары турында безгә ишеттермәскә тырышалар. Ә күптән түгел генә ирек алган Африкадагы бүленешләр? Ә безгә, татарларга, Аурупа илләренәң үзара берләшүен колониаль унитарлыкка тиңләп, күзәбезгә төтен жибәрәләр. Нигә берләшмәскә? Аларның һәркайсы мөстәкыйль, һәркайсының көчле дәүләт-чеге, милли үзенчәлеге, ниһаять, үз теле, культурасы, үз кыйбласы бар. Берләшкәннән соң аларның берсе дә колбиләүче кулындагы кол булып яшәмәячәк. Ә без? Без әле һаман жимерелә башлаган империянең диварлары астына кереп посарга чамалыйбыз. Автомобиль уты яктысына эләккән куян шулай бәргәлә. Хәрәбәләр астында калып сытылып үлү нишләптер куркытмый безне...

Икенче Бөтендөнья Татар конгрессында күзәтеп йөрдәм. Президентыбызны төрле яктан кичәге манкортлашу хәрәкәтен житкәлүчеләр чорнап алган. Милләт язмышы турында ихлас кайгыртучылар безнең бүгенге юлбашчыбызга якын да килә алмыйлар. Конгресстың иң түрәдә Мостай Кәрим утыра. Ә бит бездәге ялагайлыкны, тез чүгүне, өлкән абзыйкаларга карата куштаныкны ул да төрбияләште. Инде ярты гасыр бисмилла урынына кулланылган шигырен күздән кичерик.

*Рус түгелмен, ләкин россиянин мин,
Россиянең суын эчкәнмен,
Чагылларда имән ничек үссә,
Үз жиремдә шулай үскәнмен.*

Зөвекълы укучының хәтерәе калса да аңлатык: бу очракта шагыйрьнең "мин"е аның халкы, милләте бит инде. Ул укучыга үзенең халкы исемнән мөрәҗәгать итә. Коръәннең бер сүрәсендә пәйгамбәребез гарәпләрнең аны шагыйрь рәвешендә кабул итүләреннән зарлана. Димәк, шагыйрьнең һәр сүзе изге һәм хакыйкый булырга тиеш һәм халыкның аны үз сүзе, үз фикере итеп кабул итүе зарур.

Берничә гасыр Алтын урда чорында татарлар урыслар урынында, урыслар исә татарлар урынында булганнар. Әйттик, шул чакта урыс шагыйре "Татар түгелмен, ләкин алтынурдалы мин" дип урыс халкына мөрәҗәгать иткән булса, бу сүзләрен урыслар ничек кабул иткән булырлар иде икән? Әгәр урыс халкын алтынурдалы булуларына инандырган булсалар, алар иреккә мөстәкыйль дәүләт булып оеша алырлар идеме икән? Юк, урысларда гына түгел, колониаль шартларда гомер кичергән һәр халыкта нәкъ шушындый логика, шушындый күзаллау һәм инану яши. Әгәр Британ колониясе чагында һинд шагыйре, әйттик, Рабиндранат Тагор (дөрөсрәге — бенгалныкы) "Инглиз түгелмен, ләкин британлы мин" дип халкына мөрәҗәгать итсә, бенгаллылар икенче көнне үк аның битенә төкерерләр иде. Баш-

Юк, капма-каршылыкка, йодрыклашуға, конфронтациягә чакырмыйм мин. Тынычлыкның иң начары, хәтта әле без кичергән үтергеч тынычлык та сугыштан йөз тапкыр яхшырак.

кача мөмкин дә түгел. Безне "россиян итү"не башлап жибәрүче Явыз Иван, аның эшен дәвам итүче Аксак Каратуннар, бүгенге көндә татарларны Монголиягә куып, сифилис белән черетергә чакыручы Владимир Вольфовичлар — шуларның берсе генә дә татарның үз иреннән "мин россиянин" дип әйтүен көтмәгәннәр. Алар бу чын-чыннан ирек сөюче халыкның соңгы сулышына кадәр татарлыгы өчен көрәшеп үлчәгән белгәннәр. Аларның аяусызлыгы нәкъ шуннан килеп чыккан.

"Россиянең суын эчкәнмен..." Бу сүзләренәң ялган икәнлеген дәлилләп торасы юк. Башкортстанда яшәүче шагыйрьнең сусаган саен чүмеч тотып Валдай калкулыгына йөгерүен күз алдына китереп карагыз әле. Дөрөс, Мостай Кәрим гомер буге диярлек депутатлыкта утырды. Поезд да, самолет та аңа бар иде. Шуңа карамастан, су эчәсе килгән саен самолетка утырып Урта урыс калкулыгына очуны аңлый алмыйм мин.

Бәлки, безнең туган жирләребезне, шул исәптән башкорт жирләрен басып алганда урыслар үзләре белән чышмә алып килгәннәрдер? Бәлки, Мостай Кәрим, башкорт чышмәләреннән борын чөереп, шул Мәскәү кенәзлегеннән ки-

терелгән чышмәләрдән генә эчеп яшәгәндер? Юк, басып алучылар үзләре белән чышмәләр алып килмәделәр. Алар безгә коллык алып килделәр. Күз яше, золым, кан коюлар, безне түп итеп яңа яулап алуларында куллану — менә нәрсәләр алып килде алар. Тагын бер мөмкинлекне тикшереп карыйк. Жир астынан нефтьне куып чыгару өчен колонизаторлар чышмәләребезне жир астына куып кертә башладылар. Чышмәләребез кара күз яше белән елый башлады, суларыбыз фенол белән агуланды. Бәлки, агуланганнан соң башкорт суы Рәсәй суына әверелгәндер? Бусында, чыннан да, дөрөслек юк түгел. Ниһаять, соңгы вариант. Бәлки "су" дигәнә теге "урис зәмзәмә"дер? Чыннан да, бу ашәкә "су" басып алучыларга ияреп килде һәм сәрхүшләшү сәясәте урыслашу белән бергә барды. Бусын, чыннан да, эчәргә өйрәндәк. Мәсәлән, төньяк халыклары, шушы урыс алып килгән "су"ны эчәргә күнегүләре аркасында, инде бөтенләйгә юкка чыгып киләләр. Алар да шулай горуруланамы икән россиянин булулары белән?

"Чагылларда имән ничек үссә, үз жиремдә шулай үскәнмен", — ди шагыйрь россиянин булуның нинди шифалы, нинди файдалы икәнлеген аңлату өчен. Чынбарлык исә колониаль шартларда яшәүнең тәэсире берәз икенчерәк икәнлеген күрсәтә. Зөлфәт Хәкимнең "Идел"дә басылган бер мәкаләсе "Диагноз: хроническая несвобода" дип атала. Шул мәкаләдә татарларның дүрт гасырдан артык иң авыр, иң каһәрле эштә эшләп имгәнүләре, йөк аты хезмәтен үтәү аларның атлап йөрүләренә, кыяфәтләренә бәрәп чыкканлыгы турында язылган иде. Чыннан да, күп гасырга сузылган азатлык көрәшендә татарларның иң батырлары һәм матурлары туктаусыз кырылып торы, бары тик куркаклар, ялагайлар, коллык шартларына яраша белгәннәр генә кала килү безнең генофондыбызга тәэсир итмичә калмаган, билгеле. Лашманчылык. Патша заманыннан безнең көнәргә кадәр килеп житкән шахта карынында, агулы цехларда, котып шартларында татарларны эшләтү һәм өкрәнләп безнең шуңа күнегү, эшкә билгеләүчеләрнең өкрәнләп шуңа күнектерүе генофондыбызга гариплекләр өстәп торган. Сугышта да бит иң куркыныч жиргә, ут астына беренче чиратта гел татарны куып һәм "сез батыр" дип мактаган булып кертә килгәннәр. Менә шушындый шартларда, белгәннән, шигырь авторы (асылда халык) ничек "чагыл имәнә" шикелле колач житмәслек, болытларга тия язарлык булып үсә ал-

яклаучы, дошман — иреккә, хакыйкәткә өндәүче. Шулкәдәр җиңел булды безгә Галимҗан Ибраһимовларны, Николай Гумилевларны атып үтерүе, Исхакыйларны, Ахматоваларны дошман итүе...

Соңгы сугышка багышланган әсәрләр әле һаман языла торалар. Мәсәлән, Григорий Померанцевның соңгы әсәрендә, Германия жиренә бәрәп керүнең иң беренче күренеше итеп, бер взвод солдатның көчләвен күтәрә алмыйча үлгән унбиш-уналты яшьлек нимес кызының чүплек башына ыргытылган мәете сурәтләнә. Бүгенге ветеран яшендәгеләр хәтерли торгандарды: сугыш бетеп, солдатлар өйләренә кайта башлагач, ярты Рәсәй ди-ярлек нимесләрдән талап алынган киём киеп, нимес сәгатьләре тагып йөри башлады. Хәзер инде Германия жиренә кергәннән соң башланган мародерлык турында язалар. Талха Гыйнәтуллинның "УР" исемле хикәясендә гасырлар буге урыс яулап алуларының төп стимулы булган мародерлык гажәп төгәл тасвирланган һәм талау, көчләү илбасар солдатның канына сеңгән даими сыйфат икәнлеген дәлилләп рәвештә расланган. Мостай Кәрим дәрәс яза, без Герман сугышында гына түгел, Әфган сугышында да, Чечняны канга батырганда да империя гаскәрләренә яудаш булдук, ләкин вөжданы, әхлагы булган кеше андый "яудашлык" белән горурлана аламы икән?

"Яуда яудаш, дандаш һәм кабердәш изге сугыш үткән майданда". Рәсәй империясенең кайсы сугышы изге булды икән? Бәлки, Казан ханлыгын яулап алгандагысыдыр? Ул сугыш, чыннан да, басурманнарга каршы "Изге Русь"ны "Өченче Рим" итәр өчен башланган сугыш бит...

"Россиянмын" шигыре язылганда без әле күпчелек туган телебездә сөйләшә идек. Әз булса да мәктәпләребездә, хәтта гореф-гадәтләребездә бар иде. Ә менә "кабердәш"лек? "Үлгәч, мине урыс зиратына илтеп җирләгез", дип васыять әйткән татарны да, башкортны да хәтерләмим мин. Дәрәс, фин сугышында, Смоленск, Могилев тирәсендәгә урманнарда, Әфган тауларында һәм Чечня җирендә җир куенына керүдән мәхрүм мәетләр өелеп калды. Чечняда ятып калган мәетләрне ач этләр ашый, дип яздылар газеталарда. Фаҗигале, ачы язмышлар... Колонизаторлар белән кабердәш булырга теләмәү — бәлки бу безнең барыбызга да хас соңгы горурлыгыбыздыр?

*Җирдә ничек мин нык басып торам,
Нинди иркен алам сулышны!*

*Шуларның бит мин һәммәсе өчен,
Рус туганым, сиңа бурычлы.*

Әйе, Мостай Кәрим урысларга бурычлыдыр шул. Жай чыкканда бурычны исә түләү кирәк. Татар зыялылары аның Польшада биргән интервьюын хәтерли торгандардыр әле? "Әгәр урыслар килеп коткармаган булса, башкортларны татарлар ассимиляцияләп бетергән булырлар иде", янәсе. Малеевқада ул безгә болай аңлатты: "Мин ул интервьюымда милләт турында әйтмәдем, тел турында сөйләдем". Соң бит телнең милләттән өч тапкыр кичрәк һәм мөһимрәк икәнлеген һәркемгә мәгълүм. Тел милләтнең бөтен тарихын, бүгенгесен һәм киләчәккә үзгәртә сыйдыра. Аннан соң урыс теле бит татар теле белән башкорт телен икесен бергә юкка чыгарды. Карагүрүләр башкортны татардан, татарны башкорттан аерып тормадылар, икесен бергә юкка чыгара килделәр. Дәрәс, сәясәт өлкәсендә бу ике милләтне бер-берсеннән аерып, бер-берсенә каршы котыртып, өстөрөп, "бүлгәләр һәм хакимлек ит" ысулында да эш алып барылды. Асылда, без барыбыз да алар өчен "инородец"лар, чүчмәкләр булып кала килдек.

1989 елда "Литературная газета"да басылып чыккан зур мақаләсен укып карагыз. Балтыйк диңгезе буге дәүләтләре, союздаш республикада яшәүчеләр һәм без, татарлар, ирек даулап империя золымына каршы күтәрелә башлагач, Мәскәү безгә каршы Мостай Кәримне чыгарды. "СССРдагы халыклар дуслыгы, — дип аңлатты ул безгә, — төрле төстәгә бизәкләрдән торган затлы келәмгә охшаган. Кисеп ал шуның бер бизәген, келәм юкка чыга. СССРдагы халыклар дуслыгы — думбра шикелле. Әгәр шуның бер кылын өзсәң, музыка коралы эштән чыга". Әгәр чынбарлыкка игътибарлырак караса, ул күрергә тиеш иде "СССР" дип аталган зур келәмнең күп кенә бизәкләре кан, күз яше белән ясалганын. Ул мисал итеп китергән метафорик думбраның да кайбер кылларыннан, мәсәлән, кырым татарлары, чәчәннәр, үлеп бетеп барган төньяк халыкларының кылларыннан ыңгырашу, аһ-зар гына ишетелә торган иде.

"Россиянмын" шигырендә унбер дүртюллык, димәк, кырык дүрт юл. Шуларны җентекләп тикшерә башласаң, мөгаен, совет чорындагы яманлыктар теркәлгән энциклопедия барлыкка килер иде. Уйлап карасаң, шигырьдәгә ялган золым империясенең дагалы итеге астында тапталган халыкларны гына рәнҗетми. Шагыйрьнең "халыклар төрмәсе" (Ленин сүзе) белән горур-

лануы — "Рәсәй дәүләт булып оешканнан соң күрше халыкларга да, үз халкына да гел әшәкелек, гел кара эш эшләп килде", дип язып калдырган бөек хакыйкәт күрәшчесе Чаадаевка да, Рәсәйнең бар әшәкелегә аның дәүләтчелегендә, аның эчке һәм тышкы сәясәтендә икәнлеген фаш иткән Бердяевкә дә, Кавказ сугышындагы кабахәтлекләренә фаш итүче Лев Толстойга да, ниһаять, "Прощай, немытая Россия, страна господ, страна рабов" авторы Лермонтовка да ямьсез күлгә төшерү, аларның якты истәлекләрен солдат итеге белән таптау булып яңгырый. һәм, кыскасы, бу мақаләдә тикшерелгән шигырь коллыкка турыдан-туры мәдхия булып яңгырый.

1997 ел, Хәтер көне.
Әлмәт.

РЕДАКЦИЯДӘН. Без, әлеге язманы басаргамы, юкмы дип, байтак уйландык. Мостай Кәримнең талантлы шагыйрь, күренекле шәхес икәнлеген — бәхәссез нәрсә. Ул да, бик күпләр кебек, үз заманының баласы. Илленче елларда, ягъни совет чорында язылган бер шигырьне хәзер генә "калкытып" кую урынлымы? Икенче яктан, әдипләр һәр язган юлы өчен җаваплы булып та тора түгелме? Болар — шактый четреккә, бәхәсле сораулар.

Язма авторының нибары бер шигырьгә игътибар итүе сәбәп кенә, билгеле: асылда ул колонизм, милләт һәм халыклар язмышының үтә актуаль катламнарына үтеп керә, чаң кага. Менә шуңа да язманы басарга булдук. Вакыт, язмышлар, сәясәт жәһәттеннән бәхәсләшер урыннар да бар биредә. Әгәр Мостай Кәрим җавап язучы кирәк таба икән, без аңа да, журнал битләрендә, һичшиксез, урын бирерәкбез.

Булат ХӘМИДУЛЛИН

Русиянең

Көнчыгыш саясәте

(Уйласаң — уйланырлык!..)

Шушы чорда Олуг Мөхәммәт хан үзенең ике улын, — Касыйм белән Якубны, — солых төзү өчен сәфәргә Мәскәүгә юллый. Килешүгә кул куела. Ләкин алар кире әйләнеп кайтмыйлар, байлыкка кызыгып, Василий II үгетенә биреләп, шунда хезмәткә калалар. Дөрес, татар морзаларын Мәскәү тәхетенә якын җибәрү элегрәк тә кулланылган. Гадәттә аның нигезендә нәсел һәм ил күләмендәге ызгышлар яткан. Кенәзләр, соңрак патшалар да, андый татарларга җир биләмәләре һәм шәһәрләр бүлеп биргәннәр. Бу хәл, аңлашыла ки, урыс кенәзләренә татар ханнарының эчке эшчәнлегенә тыкшынырга мөмкинлек биргән. Әйттик, Василий II Касыймга Ука елгасы буенда төрки-татар һәм фин-угыр кабиләләре гомер кичергән шәһәр бүлек итә (дөрес, XIII гасыр ахырыннан башлап бу тирәләрдә — Урда, Рәзән, Мәскәү кенәзлекләре чикләрендә — башында Урдадан чыккан морзалар торган ярымирикле Мишәр ханлыгы яшәп килгән). Шулай итеп, Василий II, урыс дәүләте мәнфәгатеннән чыгып, тыштан караганда үзидарәле, эчтән караганда тулысынча Мәскәүгә буйсынган Касыйм ханлыгын оештыра.

Н.А.Фирсов фикеренчә, “шушы ысул ярдәмендә урыс дәүләте татарларны үз кавемдәшләре кулы белән үк бугазларга омтыла, чөнки төхеткә күз тоткан хан улларының Казанда үзара ызгыш-талаш тудыруга сәбәпче булулары һәм Казан хөкүмәтенең алар таләбенә колак салулары мөмкин ич”. “Нәтижәдә, — дип яза А.Рорлих, — Касыйм ханлыгы Мәскәү идарәчеләренә мәнфәгатьләреннән чыгып оештырыла һәм ул качкын Казан ханнарының жыелу, Казан тәхетенә яңа варис сайлау урынына өверелә”.

1449 — нугайларның Рәсәйгә яу чабуы Касыйм татарлары тарафыннан кире кагыла (күренгәнчә, алар Киев кенәзлегендәге каракалпаклар вазифа-

сын үти башлыйлар).

1453 — Олы Урда ханы Крымлы Хажи Гәрәй тарафыннан тар-мар ителә. Ә Мәскәүнең бу чорда Көнчыгыштагы тышкы саясәте татар ханнарын (Олы Урда, Крым, Казан) үзара ызгыштырудан (ә аларның мөнәсәбәтләре болай да киеренке була), гыйбарәт иде. Моңа ачыктан-ачык тыкшыну аша да, хәйлә-мәкер юлы белән дә ирешелә.

XV гасырның илленче елларынан башлап — гәрчә казанлылар 1445 елда төзелгән солых нигезендә үзара тыныч яшәүне алга сөрсәләр дә, Мәскәү Көнчыгышка тагын да ныграк үтеп керү саясәтен үткәрә, Мәскәү белән казанлылар арасында бәрелешләр булып ала. Мәхмүт, Хәлил, Ибраһим ханнар, мәсәлән, мәскәүләргә каршы саклану сугышлары гына алып барганнар.

1459 — Алтын (Олы) Урдадан Әстерхан Урдасы аерылып чыга.

1460 — Олы Урда ханы Әхмәд белән үзара мөнәсәбәте начарлану сәбәпле, Мәскәү кенәзе Казан ханлыгы белән солых төзергә мәжбүр була. Нәтижәдә урысларның чикләре ныгый һәм алар Урда ханнарына туктаусыз яу йөри башлыйлар. Бу яулар исә Әхмәд ханның җиңелүе һәм качуы белән төгәлләнә.

1462 — Мәскәү тәхетенә Иван III күтәрелә. Рәсәйнең тышкы саясәте тагын да көчәя һәм ул максатчан төсмер ала.

1465 — Иван III белән Хажи Гәрәй хан Сәид Әхмәд ханга каршы яу чабалар. Урда ханының Рәсәйгә яу чабуын Крым ханнары кире кайтаралар. Шулай итеп, В.Д.Смирнов фикеренчә, Хажи Гәрәй хан “рәсәйлеләргә ярдәм күрсәтә”, чөнки Олы Урда татарларының һөҗүме Хажи Гәрәйгә һәм аның җир биләмәләренә каршы юнәлтелмәгән була. “Ләкин бу хәл ватандашларына юлны кисә, җиңелүгә китерә, һәм элек нинди мөнәсәбәттә торуларына карамастан, аларны урыс ягына йөз тотарга мәжбүр итә”. “Татарлар арасында барган эчке ызгыш, әлбәттә, урысларга кулай була”. Әйе, бу очракта да Крым ханлыгы белән

Олы Урда арасындагы низагны мәскәүләр оста файдаланалар. Олы Урдага каршы көрәштә Крым ханлыгы белән хәрби-сәясәти дустанә мөнәсәбәтләрдә торган хәлдә, Мәскәү бу ике дәүләтне, каракаршы чәкәштереп, икесен дә көчсезләндерүгә ирешә; чөнки Урда җимерелү нәтижәсендә яңа көрәштәшнә тудыру Мәскәү планына керми.

1466 — Хажи Гәрәй вафатыннан соң, Крым тәхете аның улы Нур Дәүләт кулына күчә. Мәңгә Гәрәй аңа каршы баш күтәрә. Катлы һәм озак бәрелештән соң, Нур Дәүләт башта Литвага, соңрак Рәсәйгә качып китәргә мәжбүр була. Ул, Иван III ягынан торып, берничә мәртәбә Урда һәм Крым ханнарына каршы яу йөри. Ә 1486 елда аңа, калҗа рәвешендә, Касыйм ханлыгын тәкдим ителә.

1467 — Иван III татарлар белән татарлар арасындагы бәрелешләрне һәрвакыт шатланып каршы ала. Әйттик, 1467 елда патша Касыймны — Мәскәү куштанын — Казан тәхетенә утыртуны хуплый. М.Худяков әйтүенчә, “урыс хөкүмәтенең аз-аз гына нәселдәшлек җепләрен югалтмаудан чыгып кына Казан ханлыгының эчке эшчәнлегенә тыкшынуы “бүлгәлә һәм хахим ит” саясәте белән шулкадәрле туры килә ки, нәтижәдә өлгә ике дәүләт арасында җитди сугыш башланып китә”. Иван III үзара яуга хәзерләп һәм Касыйм ханга ярдәмгә Оболенский кенәз җитәкчелегендә гаскәр бүлеп бирә. Яу уңышлы булмый. Шуннан соң, Ибраһим ханны көчсезләндерү ниятеннән чыгып, Казан ханлыгының тоньяк чикләренә яңа һөҗүм оештырыла. Касыйм хан үлү сәбәпле бу яу да туктала. Иван кенәз ханның тол калган хатынына, аның улы Ибраһим ханга карата каршы яу чапмаска вәгъдә бирә. Ләкин вәгъдәсен боза һәм Казанга яңа гаскәр җибәрә. 1469 елның маенда хәвәф-хәтәр көтмәгән Казанны яулап алалар, йокыдагы кешеләргә канга батыралар, шәһәрне ваталар-җимерәләр, хәрәбә хәленә китерәләр.

(Дәвамны киләсе саннарда)

Мәхәббәт — канатым

Мәхәббәтнең аз сүлешен сизелү белән кеше дә үзгәре синал. Мамырларда кан да үйнагач, күз карашы да бүтән, җандагы тибрәнешләр дә башкагачрак... Мәңге мәхәббәт дигән илаһи бүләкне дә күбрәк аз көннәрдә бүләк итә. Азны, беректе бәйрәме хайи-кизларны дин аталы да отраклы түгелдер. Гай, ул мәңгелек аңа да, мәңгелек серле дә мәхәббәт хисләре. Микмәгә генә Макташ: "Мәхәббәт ул үзе иске нәрсә, ләкин нәрбәр йөрәк аны аңарта", — дин язмагаңдыр. Мәхәббәт дүңгезендә нәркел үзегә йөзә. Мәхәббәт гәҗрән көкә ия. Чыңнан да, нигә без — ир-атлар — җайлы гына дөңгә куланда бер сымнык, күз карашыннан кинәт абынабыз, бер кайнар ниниңдау бәрабәрәкә акылыбызны гына түгел, кайтакта башыбызны да югалтыбыз. Без гади члемдәләр генәме, президентлар, ил язмышын оңыткан, хайи-кыз колагында тәхеттәреннән баз киткәнәр.

Әлбәттең, бу илаһи хиснең сере беркайтан да ачылып бетмәгәк. Шуңа ук вакытта без аны аңларга, аңлатарга да тырышабыз. Шуңа күрә, без кайбер эшләрне, шәһәрләрне мәңгелек иттек. Аларны, тормышында, иҗаатында мәхәббәт кинди урын топта икән? Магыйрәкә, бер канат — мәхәббәт, бер канат — нәфрәт, диләр бит. Ә сизәр канат белән навиктыргыч киткәкләргә талынып булмый...

Гариф АХУНОВ:

— Мәскәүдәге халыкара коммерция берлегендә эшләүче улыбыз бер мәлне Русия язучылары съездына килгән татар язучыларын кунакка чакырды. Берлекне карап, тел шартлатып йөргән язучылар, табын янында утырып, жылынып алгач, мине мактарга тотындылар:

— Гариф Ахунов 57 китап бастырып чыгармаса да, кырык биш ел буена көндәлек алып бармаса да, уң ел буе Татарстан язучылар берлеге идарәсенә рәисе булмаса да, без аны Рәшит Ахуновны тәрбияләп үстергәнә өчен генә дә ихтирам итәр идек...

Шунда Әмирхан ага Еники телгә килде:

— Пнимае ли, значит, Рәшит бит ул әтисе кебек күп сүзле түгел, ул бит әнисенә охшаган...

Мин аягыра басып кул чаптым.

Улыбыз Рәшитне дә, кызыбыз Наиләне дә әниләре Шәһидә карап-багып үстерде. Минем өстә 17 төрле жәмәгәт эше бар иде. Мин Мәскәүдән, ил буйлап әдәби атналыктарда йөрүдән, татар язучыларын берлегенә алдырудан, аларның китапларын башкалабызда урысча чыгарудан бушамадым.

Безнең икебездә ике төрле холык. Әмирхан абый дәрәс әйтә: Шәһидә аз сүзле, ә мин күп сөйләргә яратам. Шунсыз булачак әсәрнең геройларын сөйләтеп булмый.

Аллага шөкер, 47 ел яшибез инде, тиздән — исән-сау яшәсәк, — алтын туебыз булыр. Бер-беребезне яратабыз, ихтирам итәбез. Тормыш булгач, табак-савыт шалтырамы итәрмәй. Андый чакта бер-беребезгә юл куябыз. Ике төрле холыкның булуы менә кайчан ярап куя!

Балаларыбызны татар жанлы итеп, кешеләрне ихтирам итүче, ярдәмчел итеп тәрбияли алдык. Шунның нәтижәләрен күреп, сөенеп яшибез.

Байлык артыннан кумыйбыз — бөтен бәхетебез шунда.

Безнең гаиләне рухылык яшәтә.

Рашат НИЗАМИЕВ:

Мәхәббәт бармы, юкми?

— Шушы мәңгелек сорау кешелекне һәрвакыт борчыган, борчий һәм алга таба да борчып торачак. Берәүләр, бар, дип күкрәк кага, икенчеләр, юк, дип кистереп каршы килә.

Бу җавапларның кайсысына ныграк ышанырга соң? Никадәр сәер тоелмасын, асылда аларның һәркайсы үзенчә хаклы. Мәхәббәт бар ул, дисең икән — моны исбатлап була. Юк, дисең икән — монысын раслау да кыен түгел.

Мәхәббәт — үзенә күрә сәнгать, илаһи бер хезмәт ул. Һәр эшнең, һәр һөнәрнең үз талантлары бар. Берәүләр агачтан гөлләр коя ала, икенчеләр кызган тимерне сандалга салып чүки дә, аңардан чәчәк ясый. Хәтта печән чабу кебек гап-гади хезмәтнең дә үз осталары була.

Кыскасы, мәхәббәт — шулай ук ТАЛАНТка бәйле күренеш. Аны яулап алыр һәм үзеңнеке итәр өчен күңел хәзинәсендәге әллә ничаклы байлыklar, хисләр, кичерешләр, хыял яктысы, сафлык, пакылек белән түләрگә кирәк.

Мәхәббәт ул — чын мәгънәсендә хезмәт, илһам, иҗтиһат. Ул күпмедер дәрәжәдә корбанга баруыңны да сорый: вакыт, көч, тырышлык, әхлак, киеренкелек таләп итә.

Кешедә шушы сыйфатлар бар икән, димәк, мәхәббәт бар дигән сүз.

Әлегә сыйфатлар юк икән, бигайбә, андыйлар өчен көчле мәхәббәт була алмый.

Минем яшьләргә, хәтта ки үземнең яшьлегемә — “яшел” чагыма карап, тәҗрибә уртаклашасы килеп, болай дип әйтәсем килә:

— Кызлар, сез рыцарь эзләмәгез! Егетләр, ә сез бар яктан камил булган кыз эзләп өзгәләnmәгез! Үзең тиң булырдай кешенә йөрәк белән таба белергә, сайлап алырга гына кирәк, минемчә.

Рәдиф ГАТАШ:

Март җыйнары — Нәүрүз хисләре

— Март ахырында туганмын; димәк ки, Нәүрүздә, борынгыча, яңа ел башында. Яз башында, дисәк тә була. Ә борынгы Иранда нәүрүз вакыты, әлбәттә безнең эссе җәй вакыты, кебек булгандыр... Ә безнең күңелдә калган ул эсселек — иң кайнар хисләр белән канатлану... Туфан шикелле:

Тагын бер яз сабуллашып үтте...

— дип кабатларбыз быел да, ходай кушса. Язга чыктыңмы — яшәү жыры инде ул, шигырь һәм мәхәббәт чоры. Гүзәлләр һәм... газәлләр чоры. Әйе, әйе, нәкъ менә күңелнең шигъри кыялары өзелергә җитеп сузылалар, нәфис куллар кагылганны көтәләр. Гөлләр дә, нәкъ әүвәлгечә — алар су сорыйлар. Яңа моңнары, шигъри кабынулары, хисләр бәхете. Шахсән, минем үзем өчен, язганнарым өчен ул гел шулай. “Егерме дүрт йолдыз һәм унҗиде диңгез” — яз шәлкеме. “Күңелдә ике яз” — язда туган яңа хисләр... “Утызынчы яз” — дигәне дә бар. Аннары — “Җәй бәхете”. Гомернең җәе җиткәнән сизеп, тетрәнүләр. Хатлар... Узганнарга, киләчәккә мөрәҗәгатьләр... Яшәгән саен күбрәк әйтеп каласы, мәхәббәт турында язасы, аңлатасы килә. Ә аңларлармы соң? Мәнә соңгы ике елда язганым — “Гөлбалага хатлар”... Исеме үк сәер, мәңгелек һәм йөрәк турында. Ә Мәхәббәт? Яңамы ул, шул ук бер йөрәкнең яшәү, эзләнү, яну, тетрәнүләр белән яшәү даваммы? Юк-юк, бу һич кенә дә хистә “донжуанлык”, жан чуарлыгы белән бәйләнмәгән. Бер генә яну, тоштан яну турында бара сүз. Димәк, гомер эченә сыйган сөю — шигырь, озын, давамлы шигырь... Ә аны, һаман да ут-ялкын өстәп, кабындырып, илһамландырып торучы — Яз, март ае, алиһәләр һәм матурлык ае...

Ходаем, каян ул шул кадерле хушаф булып, гөлләр исе килә әле?

Күңелдәге ничәнчә яз, дияргә — быелгы бу мәхәббәт — язны, дусларым?

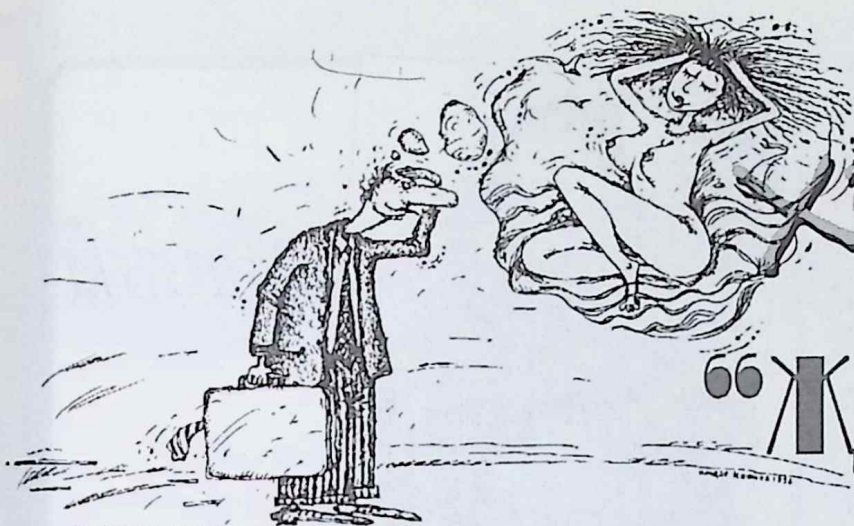
Гәрәй РӘХИМ:

— Мәхәббәт... Сөю... Гашыйк булу... Татлы, назлы, рәхәт, сүз белән генә аңлатып бирә алмаслык хис. Табигатьнең кешегә биргән даһи бүләге!

Ә без күп вакытта шул биниһая бүләкне бик кечерәйтеп, бәләкәйләтеп аңлатабыз. Имеш, чын мәхәббәт сан ягыннан бер генә була, ул гомергә бер генә бирелә, бердән артса, инде ул чын мәхәббәт булмый. Без чын мәхәббәтне мәсьәләсендә берни дә аңламаган адәм, йә, булмаса, үз күңелендә бердән артык мәхәббәт сыйдыра алмаган рухи ярлы кеше уйлап тапкан. Чыннан да, дөньясында шулкадәр күп гүзәл кызлар, чибәр хатыннар була торып, ничек инде эчендә жаны булган ир-ат күңелендә бер сыңар мәхәббәт кенә була алсын?! Ничек инде гашыйк булмый калмак кирәк ул гүзәлләргә, ул чибәрләргә, ул назлыларга! Илаһи табигать бит аларны без яратсын, без гашыйк булсын, без мәхәббәттән янсын өчен бар иткән! Күңеленә мәхәббәт хисен күбрәк сыйдыра алган кеше генә рухи яктан башкаларга караганда баерак, киң күңеллерәк була ала. Гашыйк булудан кеше начараймый, киресенчә, һаман яхшыра, сафлана, чистара гына бара. Минем моңа мисаллар китереп торасым да килми — мин аны үземнән беләм.

Шул ук вакытта мәхәббәтләр төрле-төрле була — бар озакка сузылган биниһая зур мәхәббәтләр, бар кечкенә, бер күрүгә гашыйк була торган кыска вакытлы мәхәббәтләр. Караңгы төндә ялтыраган яшен кебек бер мизгелдә йөрәгеңне яндырып ала торганы... Гомумән, чын мәхәббәт сан ягыннан бер генә, күләм ягыннан зур гына булырга тиеш дип раслау бу иксез-чиксез хисне бик нык тарайта, аны кысаларга куып кертә һәм мәхәббәтнең бер кызыгын да калдырмый.

Тәрвакыйт йөрәк тү-
рендә йөргән мәхәббәт
хатирәләре була.
Аларның кайсысы елар
үткәгә тә йөрәкне
сызлайтын куя, үсепчеләр,
сагынулар жанны билли.
Кайсыларын искә тө-
шергәгә, елмаеп куясын,
мәхәббәткә бәйлә кызык
вакыйгалар күңелгә килә.
Хөрмәтле укучылар!
Сезнең хәтер биш-
тәрендә дә андый
истәлекләр бардыр.
Дәгдәгез, без бер-беребезгә
күңелне бушатыйк.
Азгыгыз безгә! Хат-
ларның кызыкчылларына,
гыйбрәтлеләренә сәхи-
фәләребездә урын би-
рербез.

И.Нафиев рәсеме

Хәрәм йорты “ЖӘҮНӘРЛӘР”

Гамбургтагы бер фәхешханә хезмәткәрләре бөтен жир шарыннан генетика корбаннары — мутант хатын-кызларны җыялар. Алар гадәттән тыш җенси дәртләр ирләр өчен кирәк икән. Мәсәлән, 40 яшьлек Джессики Данга (Яңа Орлеаннан) гел чират була. 1994 елда аның гәүдә авырлыгы 309 килограммга җитә. Ә Кейт Джоанга 23 яшь. Ак тәнле бу фахешәнең гариплеге — әйләнәсе 230 сантиметрдан гыйбарәт зур күкрәкләр. Әмма әлеге “хәзинә” хужасы зарланмый, чөнки аңа ир кемсәләре бер сеанс өчен генә дә 1500 немец маркасы түли.

“Тәти кызлар йорты”ның иң бәләкәй буйлы түти — 68 сантиметрлы поляк кызы Ядвига. Франциядән кайтарылган Хеленаның исә тумыштан ук аяк-куллары юк. Ләкин ирләргә мөхәббәт уены өчен бу бер дә комачауламый имеш. Шулай да фәхешханәнең горурлыгы дип ике башлы хатынны саныйлар. Аның кочагында бер төн уздыру 2500 марка тора! Ай-һай, бәясе дә көттә шул.

Алтын төрләр мөхәббәт.

Психологлар мөхәббәт әллә ничә төргә бүленә, диләр. Санап карыйк. Эрос. Сизгер мөхәббәт. Көчле. Хисләр шашкын булса да, кыска гомерле. Эротик мавыгуга кайтып кала. Көнләшүләр һәм изгеләштерүләр хас.

Людус. Хисләр сай. Мөхәббәт уен, хобби, спорт дәрәжәсендә.

Сторге. Хиссез тартылу. Мөнәсәбәтләр гадәти. Мөхәббәт — дуслык, мөхәббәт — гадәт.

Прагме. Исәп-хисапка корылган

ярату. Бер-берсенә гашыйк булганда, сөйгән ярының матди һәм иҗтимагый хәле беренче урынга куела.

Мания. Иррациональ мөхәббәт — мавыгу. Кешенең ямьсез сыйфатларын күрә торып, аңа аңсыз рәвештә тартылу. Ир-ат белән хатын-кыз тигез түгел: берсе аучы, икенчесе үз ихтыяры белән — корбан.

Агапе. Көчле эротик мавыгу, якин итү, шәхескә һәм аның сәләтенә карата хөрмәт. Бу — иң төплә, иң бәхетле мөхәббәт. Ул вакыт сынавына бирешми. Мондый төр мөхәббәткә ия затлар бер-берсе өчен корбан булырга да риза.

Тагын шунысын да онытмагыз: гашыйкларның мөнәсәбәте түбәндәге схема буенча төзәлә.

1 чор — көчле гыйшык уты кабыну, 2 чор — мөхәббәт + якинлык, 3 — көчле гыйшык + якинлык + күңел баглану, 4 — якинлык + чын күңелдән бирелгәнлек, 5 — якин күрү, 6 чор — мөнәсәбәтләрнең пыран-заран килүе.

Тайре дәртләр кавем

Дөньякүләм җенси тәҗрибә һәм аның “эш” нәтиҗәсеннән тулыланган генофонд шуны күрсәтә: йокы бүлмәләрендә артым-үрчем белән күп шөгыйльләне дип аерым шәхесләргә генә күккә чөяргә түгел, ә бәлки “дәрманлы кавем” дигән мактаулы исемне җенси мәсьәләдә рекорд куючы теге яки бу милләткә бирергә кирәк икән. Инглизләр К.Форд белән

Ф.Бич тикшергәннәр дә, аеруча дәртләр халыкларның кемнәр икәннән исәпләп чыгарганнар.

Милләт	Яшәү урыны	Җенси мөнәсәбәтләр саны
Кераки	Яңа Гвинея	атнага 1 мәртәбә
Лесу	Яңа Ирландия	атнага 1-2 тапкыр
Гопи	Америка	атнага 3-4 мәртәбә
Кроу	Төньяк Америка	көн саен
Сирионо	Боливия	көнгә 1 тапкыр
Аранда	Австралия	көнгә 3-5 мәртәбә
Ифугао	Филиппин	көнөнә берничә тапкыр
Чагга	Көнчыгыш Африка	тәүлегенә 10 мәртәбә

Дәртләрә чамасыз ташыган ханым-әфәндәләр! Чемоданнарыгызны тутырыгыз да, Африка, Уганда, Танзания, Мозамбик кебек жегәрлеләр иленә очыгыз. Хәерле сәфәрләр!

Электрон “бәби”

Калифорнияда яшүсмер кызларның балага узуына каршы кызык ысул уйлап тапканнар. Авиация заводы эшчесе электрон “бәби” ясый. “Бәби” холыксыз, көне-төне акыруын гына “белә”. Аны бары тик тамагын туйдырып, ягъни ашатып кына туктатып була. Моның өчен “яшь әни” аның аркасына ачкыч тыгарга һәм селкетми-нитми 20-30 минут тотып торырга тиеш.

Бер мәктәптә кызларга 3 тәүлеккә “бәби”не өйләренә биреп жиһәргәннәр. 3 көннән соң, елакны үтерергә

житеп ярсыган, арыган-талчыккан “әниләр” мәктәпкә килеп егылганнар.

Берсе алай, Берсе болай...

Тән төзелешеннән битәр ирләр белән хатын-кызларның үз-үзләрен тотышларында да аерма бар. Мәсәлән:

— Фатир ишегенең ачкычын хужабикә бусага төбенә килеп житкәч кенә ала, ә ир кеше аны юлда яки подъездда ук барлап куя.

— Хатын-кыз шырпыны алга табан, ә ир-ат үзенә табан каратып сыза.

— Теш пастасын төптән хатын-кызның 38 проценты, ә ирләрнең нибарысы 18 проценты гына сытып чыгара.

— Хатын-кыз чирдән ныграк курка, ләкин авыртуны ирләргә караганда жиңелрәк уздыра.

— Күпчелек ирләр уң аяктан, ә хатын-кызлар сул аяктан киенә башлый.

— 68 процент ир женесе, анадан тума чишенгәч, үз-үзенә сокланып туялмый, ә хатын-кызларда бу күрсәткеч 22 процент кына.

— Ир-ат тәмәкесен бөтенләй суырып бетерә, ә хатын-кыз ахыргача тартмый, сүндерә.

— Ир-ат халкы хатынының читтәге мәхәббәтен белми, ә нәфис зат хыянәтне бик тиз сизенә.

— Хатын-кыз төшендә дусларын, туганнарын, ә ирләр чит кешеләрне күрә.

— Ике женескә дә уртақ сыйфат: 67 процент ир-ат һәм хатын-кыз жан кисәкләренең ваннада яки мунчада үзләренә караганда озаграк юынуыннан зарлана.

Карабыл, ирләр Бетә!

Тирә-як мохитның пычрануы, су-туфракның пестицидлар белән агулануы нәтижәсендә чынлап та ирләрнең берзаман бетеп китүе дә ихтимал. Йөзәрләгән-меңәрләгән фармацевтик оешмалар гормональ препаратлар ясый һәм шуларның калдыгын елга-күлләргә, диңгез-океаннарда ташлый. Ә эстрогеннар (хатын-кыз женси гормоннары) үз чиратында үсемлекләргә, кош-кортларга, киек-жанварга элгә, су һәм азык белән кеше организмына үтеп керә. 1948 елдан алып 1971 елга кадәр Америкада 10 млн. йөкле хатынны синтетик женси гормон — DES белән дәвалыйлар. Еллар үткәч, моның нәтижәсе дә беләнә: кыз балаларның да, ир балаларның да женси өгъзаларында яман шеш авыруы табыла. Шуннан бирле Америка табиблары эстроген куллануны чиклиләр.

Еш кына эстроген бөтен кәртләрне “бутый” — сау-сәламәт малай урынына килеш-килбәте белән хатын-кызга тартым ир бәндәсе туа. (Ә без ни ир, ни хатын булмаган мутантлар каян килә дибез. Менә бит!)

Ирләрне юк итү өчен гормональ препаратлар гына түгел, көндәлек тормышта кулланылган химик матдәләр, кер порошоклары, хлор һ.б. да “тырыша”. Алар ир баланы ана карынында чакта ук агулый. Имеш, әлегә агуларга каршы көрәшерлек берәр өйбәр уйлап табу өчен 50 ел эзләнәргә кирәк икән. Ә ярты гасырдан ирләр, биологик төр буларак, жир йөзеннән юкка чыкмас дип кем ышандыра ала?!

Илдар ЮЗИ

Егетләрнең кызларга киңәше

Кызлар, язны каршылайсыз
Елмаеп һәм көлеп сез.
Кар астыннан калкып чыккан
Умырзая кебек сез.
Тәмам акылдан шаштыра
Сихерле сүзләрегез
Һәм...шәрә тезләрегез.
Һәр егетне әсир итә
Ап-ак муеннарыгыз,
Бер чакрымнан тәэсир итә
Кайнар куеннарыгыз.
Кызлар, сез шундый сөйкемле,
Чибәр, мөлаем, нәфис.
Кайчак сезне шәрә килеш
Күрергә тели нәфес.
Чишенергә ашыкмагыз,
Тукта, туктап калыгыз,
Егетләрнең киңәшен дә
Бераз искә алыгыз.
Бөтенләй шәрә калсагыз:
“Бу түгел гөнаһ!” диеп.
Бар егетләр катып калып,
Өйтерләр бер: “Ах!” диеп.
Озатсын сезне сокланып
Бар карашлар бер булып,
Ә күлмәк... күлмәк аслары
Калсын бөөк сер булып.
Биш кат күлмәк кисәгез дә,
Сез мөлаем, сез матур.
Бер генә тапкыр әйтмәбез,
“Ах!” диярбез мең тапкыр!
Кызлар, сезне күрсәк әгәр,
Уйлый ярты баш кына.
Үтенәбез, чишенегез
Бары яртылаш кына!

БИЕК ТАУНЫҢ БАШЛАРЫНДА...

(Дәвам. Башы 6 биттә.)

Бу хәбәрне укып, язуны алу турында йомышчы кулындагы кенәгәгә кул куйгач, Гасыйм сүзсез титаклый-титаклый өстәл тирәсендә йөрөнә башлады. Хәкимә мышыклап елап жибәрде, яшь аралаш:

— Авылда булса соң... — дип иңрәде. — Кайдан авылга кайтып керсен ди ул. Бу язуны жибәргән командир жүләрдер, үз солдатаның кайда икәннән дә белмәгәч. Балакаем, кай төшләрә яралангандыр инде. Исән микән, юкмы, — дип Хәкимә үкси башлады.

Гасыймның аны юатырлык сүзе юк иде. Хәлдән тайган кыяфәттә мич кашагасына таянып, уйга калды. Нәрсә эшләргә, ниндирәк чара кылырга? — Аның миен шушы сораулар бораулай иде.

Шулай аптырашып утырганда Тәкый агай килеп керде.

— Язу килгән дип ишеттем, — диде ул ишекне нык кына ябып куйгач. — Түзмәдем, барыйм әле мин әйтәм. Файдам тимәсә дә, зыяным булмас. Кая ни-нәрсә язганнар? — диде дә җавап көтеп тормастан, аяк киемен салып, диванга барып утырды һәм тиз генә дога укып, битен сыпырып алды.

— Менә монда бөтен әдрисе дә бар малай хезмәт иткән чәстһең, — диде, ниһаять Гасыйм һушына килеп. — Килен кайда барганын да белми юлга чыгып китте бит. Кайларда каңгырап йөрідер инде, балакай.

— Икесе дә инде... — дип тавышына ризасызлык чыгарды Хәкимә. — Икесе өчен дә ут йотабыз диген. Килен генә түгел... әнә малаеңны хәбәрсез югалды дип язганнар.

— Ялгышып та языла инде сугыш вакытында... — диде Тәкый, бүреген салып, кулында әйләндерә башлады.

— Әйләндермә бүрегеңне, болай да башың авырытып, исәңгерәп тик йөрисең, — дип кисәтәсе итте аны Хәкимә. — Без аның үз частендә булмавын бик яхшы беләбез. Менә командиры нишләп белми икән. Шуңа аптырыйм, — диде ул гасабиланып.

— Алтыраган, йөдәгән артын мичкә төрәгән... — Гасыйм авыр адымнар белән Тәкый янына килеп утырды. — Нишләргә дә белгән юк, менә Тәкый агай. Районга ничә мәртәбә бардым. Ничә барсаң — бер сүз: без синең малайны Чәчән иленә жибәрмәдек, кем жибәргән, шуның янына барыгыз, — дип, чәчрәп торалар имансызлар. Кемнән барып сорыйсың инде аны, йә?

Хәкимә тагын мышкылдый башлады.

— Картаеп барган көннәрдә күрәселәр бар икән... — дип көйләп алды ул.

— Ни сезгә картаерга әле, — диде Тәкый, муенын боргалап. — Картаю турында түгел, яшәү турында уйларга кирәк, Хәкимә. Мин әйтәм, әллә шул чәстенә барып кайтабызмы? — дип Гасыймга борылды ул. — Мин пенсионер кеше, юлга ярты хак кына алалар миннән. Сиңа гына табарбыз инде юллык акча. Бурычка жыйнарыбыз, кирәк булса.

— Миңа пенсиягә ел ярым бар шул әле, — диде Гасыйм. Тәкыйның сүзләреннән аның йөзәндә өмет чаткылары уйнашып алды. — Бик мәслихәт булып иде, барып кайталсак. Түлке син бик олы кеше бит инде, Тәкый абзый.

— Син дөнья күргән кеше түгел, шуңа бергәләп барыйк дим, — Тәкый үжәтләнә төшөп сүзен дәвам итте. — Әйт, кем белән юлга чыгасың инде? Мин вчүтеки фронтовик, кулда язу бар. Урысчага да, Аллага шөкер...

Хәкимә ашыгып урыныннан кузгалды.

— Тәкый абзый, әйтүгез өчен рәхмәт, Гасыйм да беркая да чыкмый, син дә! — диде ул кырт кисеп. — Тагын сезнең өчен кайгырып ятасы гына калган монда. Әнә телевизор сөйләп тора — хәзер ул якка баручыларны жыеп алалар да, утыртып кына куялар икән... Кеше котыртып йөрисез дип имеш.

— Шулай дисеңме? — дип сорагандай итте Тәкый күндәм тавыш белән. — Сабыр итик алайса берәз, — диде ул теләмичәрәк. — Түлке миннән дә төпләрәк сүз әйтүче булмас, кулда Шәфкатһең частеннән килгән язу бар. Барып кайту зыян булмас ие...

Әңгәмәгә шушы урында нокта куелды. Әй алды баскычыннан дөп-дөп итеп кемнәндер күтәрелгәнә ишетелде. Ишек шақыдылар, өйдәгеләр бер-берсенә аптыраулы караш ташлап өлгергәнче, ишек ачылып та китте. Үз артыннан салкын ияртеп иңсәләренә ялтыр погон таккан бер кеше килеп керде.

— Исәнлекләрме?! — диде ул ясалма көр тавыш белән. — Шәмсетдинов Гасыйм абзыйлар өеме?

Керүченең участковый инспектор капитан Плохин икәннән белгәч, исәңгереп киткән башларга уйлау сәләте кайткандай булды.

— Әйе, — дип сикереп торды урыныннан Гасыйм. — Без инде ул Шәмсетдинов Гасыйм дигән кеше. — Бу керәшен егетенең аларда ким дигәндә дистә мәртәбә булып, кәргән саен мәңге "авыш" башын "төзә-

теп" чыгып киткәне булса да, шулай рәсми тавыш белән сөйләшә башлавы күңелне өшетә, җанны сискендерә иде. — Әйдә, түргә уз, иптәш Плухин, чишен.

— Юк, чишенеп тормабыз, — диде капитан Плохин кыяфәтенә тәкәбберлек төсмере чыгарып. — Эш белән керү. Ашыгыч эш белән дисәк тә була. Кая, утырып язарга жайлырак урыныгыз бармы? — диде ул Хәкимәгә төбәп. Аның тавышы тагын да җитдиләнә төшкән иде.

Тәкый, әле Плохинның өченче көн генә үзләрендә шәпләп төшереп утырып та, бүген аны бөтенләй күрмәмешкә салынуына каефе китеп, авыз эченнән генә сөйләненеп алды.

— Милициягә, кем, Гасыймҗан, сәлам бирмә, ул бирсә дә син алма. Исерек кешегә шулай ди торганнарые элек, хәзер милициягә, — дип диван почмагынарак шуышты.

Плохин түр якка үтте. Түр яктан Гасыймның калтыраулы тавыш ишетелде.

— Әнисе, монда кер әле...

Хәкимә каударланып түр якка ташланды. Аның артыннан Тәкый дә керәсе итте.

— Менә, — диде Гасыйм тавышындагы калтырауны басарга тырышып. — Киленне эзләп килгән иптәш Плухин.

Хәкимәнең аңы томаланды.

— Киленне? — дип кайтарып сорады ул. — Эшеннән эзләтәләрме әллә Ходаем?... — ул нәүмизләнеп капитанга текәлде.

Плохин сүз башларга ашыкмады. Өйдә чит кеше булуына ризасызлык белдереп, Тәкыйгә карап алды.

— Тәкый абзый үзебезнең кеше инде ул, — диде ашыгып Гасыйм. — Аннан яшерен сүзебез юк...

Плохин тамак кырып куйды.

— Тәк, — диде ул ниһаять. — Монда ишеткәннәр моннан чыгарга тиеш түгел. Эш җитди. — Хәкимәгә төбәп сорау бирде — Әйт әле, апа, Раушания Сабитова белән бергә эшләдегезме сез? Аны яхшы беләсезме?

— Яхшы дип... — көтелмәгән сораудан аптырап калды Хәкимә. — Ул бит безнең килең дә әле.

— Ансы мөһим түгел. Ул медпункт мөдире бит, әйеме. Сиз санитарка...

— Әйе, — дип җөпләде аны Хәкимә. — Бик килешеп эшли башлаган идек. Шәфкать бит... Килең аны юллап китеп барган иде дә. Озаклады шул. Башлар катты, аны көтеп үзебезнең дә.

— Тәк, тәк. Кайчаннан бирле юк инде ул?

— Унҗиденче декабрьдә чыгып киткән иде балакаем. Шуннан бирле хәбәре юк. Үзе дә кайтып керәлми менә. Кайларда гына йөри торганнардыр инде, наныйкайларым, — дип, үксеп елап җибәрдә Хәкимә.

— Ничек чыгып китте соң ул? Берәрсе алып киттеме, илтәп куйдыгызмы берәр станциягә-мазарга. Янына шикле кешеләр килеп йөрмәдеме соңгы вакытларда, — диде ул серле тавыш белән.

— Ни сөйләсез син, иптәш Плухин! — диде алар өчен Тәкый. — Нинди шикле кешеләр йөрсен безнең авылда. Аны Чаллыга кадәр кияү утыртып алып китте.

Мин дә бар идем анда.

— Тәк, тәк, — дип, җанланып китте Плохин. — Шуннан ни булды? — Ул күзләрен ялтыратып Тәкыйга текәлде. — Кайдарак аерылыштыгыз инде сез Чаллыга барып җиткәч.

— Кем белсен инде аны, — диде Тәкый битараф кына. Үзеннән сорау алып маташуына бер дә разый түгел иде бугай ул. — Бер тукталышта төшереп калдырды аны кияү. Гадилә янына барам дигәч. Ансын кияү белә инде...

Плохин ачулангандай итте.

— Белергә кирәк шул. Менә монда нәрсә дип язып куям инде мин, ә? Истә калдырырга кирәк булган, абзый кеше. Менә бит, кирәге чыкты!

Хәкимә участковыйга эндәште:

— Иптәш Плухин, килең белән... Раушания белән бер-бер хәл булмагандыр бит. Берәр хәбәре юктыр, ә? — диде ул күзләрен җиңе белән сөртеп.

— Шуның өчен дә килдем бит менә, — диде Плохин папкасын ябып куеп. — Раушания Сабитова хакында белешергә дигән кагәзь килде өстән. Ул бит чәчәннәр ягына чыккан икән. Снайпер булып ялланган дигән шик бар. Ишеткәнегез бардыр, анда "ак колготки"лар дип аталган мәргәннәр төркеме оешкан. Хатын-кызлар төзегән оешма ул. Вәт, шул төркемгә Рәсәйдән дә, башка илләрдән дә килеп ялланалар икән ди, Рәсәй солдатларын чүкеп кенә алалар ди алар. Сабитова шундый төркемнәрнең берсендә инде, значит. Акча эшли, — дип елмайган булды Плохин. — Сөзгә шул, Гасыйм абзый, Хәкимә апа, безнең рөхсәттән башка районны ташлап чыкмаска, алай-болай Раушания Сабитова кайтып төшсә, шундук безгә хәбәр итәргә.

— Каян белгәннәр соң аны? — дип тәмам калып төште Хәкимә. — Ничек чәчәннәр ягында йөрсен ди иде ул. Шәфкәтне эзләп киткән иде бит... Табыштылар микән әллә? — аның тавышында янә өмет чаткысы сизелде.

— Белмичә сөйләмибез, — диде Плохин эре генә. — Безгә килгән кагәзьдә Сабитова турында барсы да язылган. Паспорт номерлары да туры килә. Авыл советына кереп белештем. — Инде эше беткәнгә санап, урыныннан кузгала башлаган Плохин өстәп куйды — Шулай ул дөнья. Акча өчен әллә нәрсәләр дә кыла кеше. Хатын-кызга акча кирәкми мени? Ә сез, малайны эзли дип, көтеп ятасыз аны.

XIV

Олы саз ягыннан, офык читеннән үк һаваны болытлар томалап килә. Аларны болыт диңгезеннән кемдер чумырып ала да офык аръягына табан чөеп җибәргән кебек. Болыт йомарламы бер ара көч ихтиярына буйсынып күк түрә буйлап тәкмәрләп бара, аннан башка иптәшләрен этә-төртә кургаш төсендәге тоташ агымда үзенә урын җайлый башлый, сыгырак болытларны мәкерле кочагына эләктерә, үзе һаман биләмә киңәйтә, як-якка бүселә. Инде урын тапты, һаваны иңләп җай гына агып ятар сыман тоелганда, аның артыннан янә бер түтәрәм болыт чөелә. Болыт күәсе

ташый да ташый. Якындагы көннәрдә кояш нурларын күрү насыйп түгелдер, ахрысы.

— Илаһым, мәдәт бир, — дип эченнән белгән догаларын укыштырды Гасыйм. Әле кичә генә тынган бураннан ишек алларын көрәп, абзар түбәсенә менеп баскан иде ул. Инде шактый кимегән печән чүмәләсен көрт күмгән, шуны көрәп маташкан жирдән күзе Олы саз урманы ягына төшкәч, эшеннән бүленеп бер тын уйга чумып торды. Тирә-як — кар дәрәясы. Бакча башыннан себереп куылган кар көртләре лапас түбәләренә кадәр басып киткән. Урамнан иртүк кар эттергеч таккан трактор үтеп киткән иде, шул эздән балачага чыр-чу килеп мәктәп ягына ашыккан була. Бер хафасыз балаларны күрәп Гасыймның йөрәге өзәләп төшкәндәй булды. Аһ, бу бала хәсрәте. Дөньяда күпме шатлык-куаныч китерә балалар ата-анасына. Инде язмышның кырыс жиле газиз балага кагылып үтә икән, күпме хәсрәт, борчулар эчендә үтә көннәрең.

Болытлар тыгыз агым булып, офыкларны иңләп Имәнле тау ягына ябырылып киләләр иде. “Тагын буран кубар, ахрысы,” — дип көрәген көрткә чумдырды Гасыйм. Кар көрәү көндәлек мәшәкаткә әйләнде. Гасыйм кулларының ни эшләвен тоймый да, алар кар көриләр, үзе исә өзми-куймый Шәфкать белән Раушания турында гына уйлый. Инде алар Тәкый белән жилкенеп янә юлга жыенмакчы булганнар иде, Хәкимә тагын каршы төште:

— Гадилә кызыма телеграмм суктым. Ул кайтсын инде, киңәшләшербез... — диде ул саргаеп кипкән иреннәрен авыр кыймылдатып. Ул инде төмам авыруга сабышты, йорт эшләре тулысы белән Гасыйм өстенә өелде, шуңа Гадиләне кайтарырга дигән карарга килгәннәр иде.

Тәкый ашыктыруын белде.

— Көннәр бозылып, юлларны көрт басканчы кузгалырга кирәк, — ди ул, аларга килеп керүгә. — Кулда, юк дисәң дә, бер язу бар бит. Егетнең кай тирәдән сугышка кергәннән беләбез. Бәлки Раушания килең дә шунда тилмереп йөри торгандыр. Әле кичә генә телевизордан карап утырдым, малайларын юллап хатыннары өчәр ай йөриләр икән Чәчән ягында. Тимиләр ди чәчәннәр андый йомыш белән йөрүчегә. Әле булышалар икән. Рәсәй ягы гына бер дә ыркым бирми икән аларга.

Гасыйм урамнан үтүче жиңел машинага карап, тын калды. Кем күренсә, кем үтсә аларга кагылырга тиеш сыман аңа. Әмма көн дә сугылып чыккан Тәкыйдан башка, авыруга сабышкан Хәкимәнең хәлен белешүче күрше-күләннән башка бу якка аяк оручы юк иде.

Жиңел машина Гасыйм өеннән ерак түгел кукыраеп утырган Касыймжан капка төбенә туктады. Трактор эттерүдән капка төбенә өелеп калган кар көртендә батып, тавышланып азапланганнан соң, машина олы капкага борып төртеп үк туктап калды. Касыймжанның күрше авылда мәктәп директоры булып эшләүче улы кайткан икән. Эш көнендә иртән иртүк нишләп йөри дисә, кабинадан шактый азапланып аю гәүдәле участковый Плохин мәрәләп килеп чыкты. “Һе, Чи-чи-

ми икән әле”, — диде эченнән Гасыйм. Директор малае бик үткер булып чыкты Касыймжанның. Әллә каян арзан хакка арагы табып кайта да, әтиләренә китереп бушата. Үзеннән дә үткенрәк әнисе астангына авыл халкына арагы сатып ята, шул рәвешле акча эшләп, малай шактый бөтәйде, инде авылдашларына, шул исәптән Гасыймга да жүнлөп сәлам бирми башлады. Әлерәк кенә алар өеннән Термос белән Мендельнең чыгып килүләрен күрәп, эче ачытып куйган иде. “Их, егетләр, сау-сәләмәт көе, якты дөньяның бар рәхәтлеген шушы иблис суына алыштырып бетереп барасыз”, — дип аларның артларыннан да озак кына карап торган иде.

Плохин машинага сөялөп тәмәке кабызып жиңелдә. Әле теге чорда, иң беренче мәртәбә, юк йомышны бар итеп үзләренә кергәч, ярты таптырып алган иде участковый. Бераз кәгеп тә жиңелгәч, Плохин теленә салынып, үзенең бөтен нәсел тарихын сөйләп ташлаган иде.

— Без бит, — дигән иде ул, Гасыймның жилкәсенә кулын салып, — бертуганнар, абзый кеше.

*Татар белән керәшен,
Арага ят кәрмәсен,*

— дип, көйләп тә жиңелгән булды, күзен жөп сыярылык кына ачып, сүзен дәвам итте. — Бу яклар патша вакытында бер дә тыныч тормаган бит. Гел хөкүмәткә каршы чыгулар булып торган. Шуңа патша Минзәлә крепостен салган, халыкны буйсындырып торырга. Юк, болганыш тукталмаган. Ык буенда Минзәлә яклап бер татар авылын да калдырмый арыякка куып бетергән гаскәр килеп. Ә ике арада калган татарларны чукундыра башлаганнар. Безнең бабайлар шул чорда чукунганнар. Муенга хач тагылган, өр-яңадан метрикага теркәү башланган. Фамилия дигән нәрсә булмаган бит ул заманнарда. Кемдә нинди кушамат, шуны фамилия иткәннәр. Бабайның кушаматы “борча” булган безнең. Үзе дә тынгысыз карт булган, башкага да тынгылык бирмәгән. Нәселдән килгән холык ул безнең, — дип Плохин мактангандай итеп алды. — Менә бит үзем дә бик тынгысыз эштә йөрөм. Көн юк, төн юк... Вәт шул борчадан фамилия әвәләмәкче булалар икән. Писер “Борчин” дип карый, килештерми бабай, “Борчанин” дигәнне писер никтер үзе өнәми: “Артык важный була”, — ди. Шуннан кемдер Блохин дип кычкыра. Моңа риза булалар, тик, гомере кыска булгыры, писер Плохин дип язып куйган метрикага. Авылда безне Плукхин дип йөрттеләр инде, армиягә барганда, хәрби билет алган чакта гына үземнең Плохин икәнлегемне белдем. — Сөйләгән саен Плохинның теле көрмәкләнә барды, теле көрмәкләнгән саен, “чи-чи-ми” дигән сәер сүзне ешрак кабатлый башлады. Гасыйм аны һич аңламады ул чакта. Вакытлар үткәч кенә Тәкый ачыклык кертте әлегә хикмәтле сүзгә.

— Кичә “Чи-чи-ми” белән утырылды, — дип башын угалап утырды ул бер чакны. — Озак утырылган аның бетмәс-төкәнмәс тарихларын тыңлап.

— Гел шул сүзне кабатлый бу Плукхин, — диде

Гасыйм жай чыкканга сөөнөп. — Ул “Чи-чи-ми” дигән сүзө нәрсә була соң аның?

Тәкый көлөп жибәрде.

— Ул бит, Гасыймжан, военный кеше. Милиция булса да... Сөйлөшүе дә шуңа тартым. Ике сүзңөң берендө “Честь имею” дигән була да, теле көрмөклөңгөч, “Чи-чи-ми” килеп чыга.

Касыймжанның малае Плохинны житөклөп диярлек үзлөрөнө алып кереп китте. Гасыймга әрнүлө уйлар янә кайтты. “Беркая да китмәскө, читкә-миткә чыкмаска, дип, кисәтү ясаган булды бит бу участковый. Йә, без Хәкимә белән берәр жинаять кылган кешеләр мени? Су сөлөгедәй малай үстөрөп, армиягә жибәр. Ул юкка чыксын, гөнаһсыз сабий баладай килен аның артыннан китеп гаип булды. Инде безгә килеп, чыкмаска дигән имза алып йөри, адәм тәганәсе. Нинди ил бу, нинди закуннар?”

Гасыймны сискендереп, жыл капканы шақыдылар. Шакучының тавышы да колакка чалынды. Гасыйм, көрөгөн бер читкә ташлап, ашыгып лапас түбәсеннән төшә башлады. “Әллә, Ходаем, Гадилә кайтып төшкәнме?” Шул уй кабаландыра иде аны.

Капка төбөндө сабырсызланып көтөп торучы авыл советы йомышчысы Хәлимә икән:

— Гасыйм абзый, сине Иске йортка, военкоматка чакыралар, — диде ул, күзлөрөн читкә алып. — Колхоз автобусы бүгөн районга бара икән, Гата абзый: “Берүк соңга кала күрмәсеннәр, яңадан сүзө булыр диде,” — дип, Хәлимә, зур эштән котылган кебек, йөгөрә-атлый кире авыл советы ягына жылдерттө.

Автобус ярым буш иде. Гасыйм юл уңаена Тәкыйга сугылган иде, тегесе сырхауланып торуга карамас-тан, өстенә киенә башлады.

— Барам әле, шул военком белән адәм рәтлө сүлөшөп кайтам әле, — диде ул кулларын жылпеп. — Не может быть, мин — фронтовикка дәрәсән сөйлөп бирмәскә. Бу хикмәтнең бер очы чыгарга тиеш бит инде, канса да канис. Кешене интектереп йөртәләр мени шулай. Инде ничә мәртәбә чакырып, тәк пруста юк-бар сорау белән диңкәтеп кайтаралар сине. Житте, кәгазь язып бирсеннәр, малайны эзлөргә чыгабыз дип, аяк терәп сөйлөшөп кайтам бу юлы, — дип бүреген башына чөпөп куйды ул. Өйдәгеләргә борылып: — Кичсез кайтып житеп булмас, малларны карарга мине көтөп ятмагыз, — диде. Хужалык өчөн үтө мөһим тагын берничә күрсәтмә биргәч, Гасыймнан алдарак ишектән чыга башлады.

Юлны жүнлөп чистартып өлгөрмөгәннәр. Житмәсә, тагын буран кузгалыррга исәпли иде, ахрысы, автобус авырлык белән генә алга үрмәли. Тәкый, янәшәсендө утырган Термос белән әңгәмә корып жибәрде.

— Ни, малай актыгы, иртүк шешә борынын ялагансың бит, — диде ул ачулангандай итеп. — Ниләр майтарып йөрү әле? — Бу сорау житди итеп бирелгән иде, Термос башта агайның бәйләнүен колак читеннән уздырып жибәрмөкчө иде, жавап бирмичә бул-

дыра алмады.

— Йөрибөз инде шунда, гомер уздырып, чабата туздырып, — дигән булды ул. — Ни майтарасың авылда. Эш юк, дус-ишләр таралып бетеп бара.

— Эш юк, акча табыла диген теге “урис малаена”...

— Ансына табыла ул. Иртән Тарель белән баш төзөттөк. Ул Гөлжәннәткә йортка керде бит. Акчалы бичөгә.

— Әнисе белән бер яштыгә кешегәме? — дип аптырап сорады Тәкый. — Кызлар беткәнмени сезгә?

— Кызлар безгә карамый ул, абзый, — диде Термос, нигәдәр йөзөн чытып. — Аларга тәрбиялө егетләр кирәк. — “Тәрбиялө” сүзенә басым ясап әйтте Термос.

— Эчмәгез, тартмагыз, азып-тузып йөрмәгез — сез дә тәрбиялө булырсыз. Күр инде, Мендель дигәнәгез яңа ел бәйрәмендә күршө авылга барып, сугыш чыгарып, үзен имгәтеп кайтарганнар бит. Хәзер кайда йөри ул?

— Кайда булсын, больницада ята, — диде күңелсез генә Термос. — Эшө хөрти аның, бөөрләрө зыянланган икән. — Аннан кызып китеп, аклангандай сөйли башлады. — Үзең уйлап кара, Тәкый абзый, — без простой колхозчы балалары, әйеме. Колхозда эш юк дидем бит инде, шәһәргә чыгып китеп булмый, безнең туганнар үзләрө авылдан бәрәңгесен, онын, итен алып китеп торалар. Шулай итмәсәләр, ачтан үлөләр алар. Акча бирмиләр бит анда да. Укырга керә алмыйбыз без — акча кирәк. Миллионнар түләү сорыйлар. Мин барып караган идем. Керү имтиханы алдыннан бер укытучы ачыктан ачык әйтте миңа: “Бер имтихан — өч миллион”, — ди. Рәтең булса, гарантия ди. Күзен дә йоммый. Минем башларым әйләнөп китте. Дүрт имтихан бирергә кирәк. Әле мин, армиядән кайткан кеше буларак, кайбер өстенлекләргә дә ия. Юк, уйлап та бирмиләр. Андый акча юк бит мин әйтәм. Авыл кешесө бит без дим. “Алайса ник баш катырып йөрисең, бар авылыңда кайтып акча эшлө, яңадан килерсең”, — ди бу. Менә шулай керәлмичә кайттым.

Түрөш сызасыннан төшөп киләләр иде, Тәкый Термосның хәленә керергә теләп, уң якта караеп торган корылмаларга төртеп күрсәттө:

— Син, Термус улым, өнө шунда барып кара эш сорап. Асфальт заводу корып яталар ди бит монда. Эшсөз йөргәнчө диюем.

Термосның бите буйлап шаярту галәмәтләрө йөгөрдө:

— Асфальт жәю хатын-кыз эшө бит, Тәкый абзый. Безне анда якын жибәрмиләр, — диде ул көлөп. — Барып караган бар инде. Хатын-кызлар чират тора, диде начальнигы.

— Хәзер нишләмөкчө буласың инде, егеткәем?

— Военкоматка барам, — диде Термос күңелсөз генә. — Ичмасам сугышка жибәрсеннәр.

— Сугышка? — Тәкыйнең гажәпләнүдән күзләрө маңгаена тәгәрәп мендө. — Кайда, кем белән сугышмакчы буласың?

— Чәчәннәргә каршы сугышырга кешеләр жыялар икән бит, контрактниклар. Айга өч миллионнан да ким

төшми диләр.

— Аптыраганнан инде, — дип мыгырдады Термос.
— Үткән атнада гариза язып кайткан идем. Бүгенгә чакырдылар...

— Военкоматын әйтәм, имансызлар икән. Синең дә иманың юк. — Тәкыйнең тавышы ярсулы иде. — Үз илен, үз жирен яклап чата-карман көрәшеп яткан халыкка ни йөзәң белән корал күтәрмәкче буласың? Ни калган анда сиңа? Акча дип иман саталармы? Беләсеңме, чәчәннәр үз ыруына тугрылыклы булмаган, ыру кануннарын таптаган бәндәләрне нишләткәннәр?

— Авылдан, ырудан куганнар аның ишеләрне. Абрек дип йөрткәннәр андый башкисәрләрне. Ә татарда ун егетнең өчесе Абрек исемле. Үзләренчә, шәп исем дип беләләр инде.

Термос күңелсезләнгәннән күңелсезләнә барды.

— Алайса, чәчән ягына чыгарга кирәк, — диде ул көтмәгәндә. — Какая разница?

— Разничасын аера алмагач, сиңа ул якка аяк та басарга ярамай, — диде Тәкый ачуланып. — Синнән башка да бик шәп башкарып чыгарлар үз эшләрен. Аптырап кала торган халык түгел. Сөйләп торасың сиңа, аңламасым дим, ә һаман “какая разница” дисең. Наданлыгың көчле. Андый икеле-микеле уйдагы кешедән каберең ерак булсын, — дип, ул Гасыйм янына күчеп утырды. — Военкомат янында эзәң булмасын, малай актыгы! — Тәкыйнең тавышы калтыранып чыкты. — Нүжәли бер һөнәрәң дә юк инде, Алла колы.

— Бар, — диде нигәдер өметләнгән сыман Термос.
— Сварщик мин.

— Шулай булгач, — дип ачыла төштә Тәкый, — колхозда кайчаннан бирле сварщик юк дип зарланалар. Сиңа эндәшүче булмадымыни соң?

Термос башын иде.

— Эшләсең килмәгән, жиңел кәсеп эзләгәнсең. Иртәгә үк төш техника мастерскоена. Минем кияү инженер бит, әйтеп куярмын. Сүземне аяк астына салмас әле.

Иске йортта аларны кайгылы хәбәр көтеп торган.

Военкоматка кергәч тә, каршы стенага уелган тәрәзәдән башы гына күренеп торган хәрби киёмле яшь хатын Усаклыдан килүчеләрне военком ярдәмчесе бұлмасенә кертәп жиберде.

— Машина белән килдегезме? — диде капитан — погонлы ир уртасы кеше илтифатсыз гына, керүчеләрнең Усаклыдан икәннән белгәч. — Шоферны алып кереgez, путевкасына мөһер сугарга кирәк.

Гасыйм белән Тәкый бер-берсенә карашып алдылар.

— Шофер егет бер дә военкоматта йомыш бар дип сөйләнмәде шикелле. — Тәкый нәрсәдер сизенеп, сагаеп калды.

— Ничек йомыш булмасын? Ә “Груз — 200”? Аны кем алып кайта? Усаклыдан тагын бер егет килергә тиеш иде. Термос Минжанов. Күрмәдегезме?

— Ул егетне көтмәгез, — диде Тәкый. — Башка эшкә урнашың йөрүм, килә алмыйм, — дип әйтте. Ә

теге “груз — 200” дигәннегез нәрсә?

Капитан сабырсызланып урыныннан кузгалды.

— Һәй, бу авыл советында утырган кешеләрне! Аңлатып жибермәделәр мени соң? Сезнең авылга — Усаклыга значит, “Груз — 200” кайтаралар. Казан аэропортынан барып алырга кирәк. Ә инде “Груз — 200” дигәнә аның кургаш табут дигән сүз. Бер егетегез Чәчән илендә һәлак булган, шуны кайтаралар. Мин сезне әллә шул эш белән килеп чыгучылар микән дип торам.

Гасыймның башы әйләнә башлады. Маңгаена тир бәрәп чыкты. Тыны кысылудан, сүзен әйтә алмый жафаланды.

— Кем һәлак булган? — диде ул капитанга табан тартылып. — Авыл советыннан миңа барырга куштылар, военкомат чакыра диделәр.

— Ә-ә, — диде мәгънәле генә итеп капитан. — Сез буласызмы Гасыймжан Шәмсетдинов.

— Әйе... — Гасыймның сулышы киселде.

Капитан кире урынына утырды. Өстәл өстендә яткан кәгазләрне кулына алып, бер тын эндәшми торды да, күзен каршы почмакка төбәп, үгетлөгән тавыш белән сүз башлады:

— Абзый кеше, мондый чакта эмоциягә артык бирелмәскә киңәш итәм. Беләм, аңлыйм, сезгә бик авыр ишетүе. Әмма әйтмичә чара юк. Сезнең улыгыз, рядовой Шәмсетдинов Шәфкат хәрби бурычын үтәгәндә һәлак булган... — Шушы сүзләрдән Гасыймның тавыштынсыз гына урындыкка авып төшүен күреп: — Сабырлык кирәк, абзый, сабырлык, — дип, тиз генә күрше бұлмәдәге дежур хатынны чакырып кертте. — Абзыйга дару бир әле, начаррак хис итә, ахрысы үзен...

Хатын Гасыймга дару эчертеп мәшәләнгән арада Тәкыйгә зарланып та алды.

— Менә бит ничек ул?! Авыл советына шалтыраттым, Гата дигән кеше алды трубканы, сельсәвит секретаре диде. Барсын аңлаттым, юк, бөтенләй әзерләнмәгән килеш юлга чыгарып жибергәннәр кешене. Әле бит Казанга барырга, егетне алып кайтырга кирәк. — Ул ашыгып телефонга үрелде. — Район администрациясенә хәбәр итми булмый инде, ярдәм итсеннәр. — Бик зур эш башкарган сыман өстәп куйды: — Шундый чакта да ярдәм итмәгәч...

Тәкый Гасыйм тирәсендә бөтерелә иде, капитанның сүзләрен ишетмәде дә. Капитан һаман такылдый бирде:

— Безгә ни... Без жибергән түгел инде... Үзләре теләп китәләр бит, гариза язып. Ә бер-бер хәл булса, гаепне военкоматка өяләр. Без жибермибез егетләрне Чәчән иленә... Юк, жибермибез. Үзләре бит... Казанга үземә барырга кушты әнә военком. Һаман миңа йөрергә...

...Табутны икенче көнне кичкә генә кайтарып житкерделәр. Мондый чакта авыл дәррәү күтәрелә бит. Гасыймнарның капка төпләре, ихата кардан чистартылган, зиратка илтүче юлны да көрттән ачканнар. Тәкый авылның өлкән бер агае белән барып Гасыймнарның гасырлар дәвамында нәсел-ыруы күмелгән

тирәдән кабер өчен урын да сайлап куйган иде.

Табутны өйгә кертеп урнаштырганда кичке караңгы төшөп килә иде. Алар белән Казанга барган капитан Иске йортта төшөп калган чакта кат-кат:

— Абзый, зинһар артык сабырсызлык күрсәтмәгез инде, — дип ялварды. — Табутны ачарга кушмаганның, кагылмагыз инде сез аңа... Миңа да сүзе булыр.

Гасыым ул чакта эндәшмәде.

Инде табут өйгә керде. Хәкимәнең табут тирәсендә өзгәләнеп йөрүләре торган саен йөрәккә кан саудыра. Аны юатырлык бер көч юк иде. Бер ягында Гадиля, икенче ягында күрше авылга кияүгә чыккан кызлары. Хәкимә табутны ачтыруны таләп итеп такмаклый иде.

— Балакаемның сөякләрен булса да күрәп калыйм. Ачыгыз тартмасын, — дип яшь коя ул.

Тәмәке тартырга ишек алдына чыккач, Гасыым Тәкыйга күңелен бимазалаган уен чиште:

— Малай минеке. Табут ачмыйча, җирләтмим. Бик соңлаганчы шушы эшне башкарып алырга, Тәкый абзый.

— Ачмыйча ярамый, — диде Тәкый. — Әнә Ыктамакта берәүләрнең малае Әфганда үлеп кайткан. Ачтырмаганның табутны. Ул чакта бигрәк зәһәр кыланалар иде. Солдатлар озата килеп, саклап торалары бит. Шуңа гетнең атасы белән сөйләшеп тордым үткән җәй, тегермәнгә баргач туры килде. Үкенә, парин, әрәмнәр ачмаганмын. Хатын шуны сөйләп, ди-ваналар булды инде, ди.

Аннан әле үзләре янында басып торган Термоска эндәште:

— Син, улым, кискечләр табып алып кил әле. Табутны ачмыйча булмас бит, — диде. — Иртәңгә калдырсак, йә военком кешеләре килеп җитәр. Тавышгауга күтәрүләре бар. Канишне, без алар сүзенә карап тормасык та, ну шулай да эшне хәзер башкару кулай.

Шул сөйләшүдән соң өч сәгатьләр вакыт үткәч, табут урнашкан түр яктан барысын да чыгарып җибәрделәр. Кече якта Хәкимәнең генә өзмәс-куймас такмаклавы ишетелә:

— Казанга кайтаргач, әллә Раушания киленкәем дә кайтты микән дигән өметем бар иде. Мәнә Шәфкатемнең гәүдәләрен күрергә язган икән. Күпмеләр тилмердек билгесезлектә. Киленкәем кайларда қаңгырып йөри торгандыр инде...

...Термос эшкә кереште. Табут тимеренең кискечкә генә бирешергә исәбе юк иде. Кискеч урынына балта куллана башлагач кына биреште тимер капкач. Бераз матавыклангач, Термос аяк өсте басты.

— Борынга ис керә, — диде ул укшый төшөп. — Чыдап булмый... Аракы йотмыйча булмас...

— Кайчан вафат булган бит инде, бала... — Тәкый табут өстендәге язуны тагын бер кат укып чыкты. — Рядовой Шәмсетдинов Шәфкать Гасыым улы, дигән. Механик-йөртүче дигән. Декабрь аенда һәлак булды дигәннәр. Числосын күрсәтмәгәннәр. Ә хәзер март башы бит... Бу хакта озата килүче офицерга әйткением самолеттан табут төшергәндә. "Һәлак булганнарны ел буга озатырга туры киләчәк, абзый", — ди. Күрәсез,

кырылган инде жанкайлар анда, күп кырылган.

Табут капкачының яртысы ачылгач, Гасыым Термосны туктатты.

— Шушы өлешен кайтарып, баланы карыйк әле...

Термос гайрәт белән тимерне каерып җибәрде. Өйгә түзеп булмаслык авыр ис таралды. Табут эчендә полиэтиленга төрелгән кап-кара гәүдә күренде.

— Танкта янган... — дип пышылдады Термос һәм тышка атылды.

— Әнисе, кер инде, — диде Гасыым, тәннен биләп алган калтырауны басарга тырышып. — Улыбыз шушы була инде. — Ул гәүдәнең баш ягын полиэтилен капчыктан чыгарырга азаплана иде. — Танкист һөнәрен үзләштерәм, дип язган иде балакай хатында. Әжәленә булган икән.

Атылып Хәкимә килеп керде. Табутны идәнгә төшергәннәр иде. Кергән шәпкә табутка капланды. Кара күмерләнеп янган башны күргәч, чырылап кире сикереп торды. Ул, иләрәп елый-елый, Гасыымга килеп сарылды:

— Түгел, Гасыымкаем, минем улым түгел бу. Бөтенләй башка кеше ята бит. Ник дөшмисең?..

— Сабыр, сабыр әнисе... — диде Гасыым, шикләнеп янә табут эченә күз салды. — Кара күмер бит инде ул. Янган, бичаракаем. Мәнә язучылары да бар, безнең малай инде. Шәфкать... Асыл егет үстергән идек тә, күмерләнгән гәүдәсә кайтты мәнә. Ярый, әнисе, күрәчәкләр шушы булгандыр инде. Ябып куябыз табутны. Безнең Шәфкатебез бик чибәр иде, башка кешеләр бу гәүдәне күрмәсеннәр, хәтерләренә мондый йөрәк яргыч булып кереп калмасын безнең улыбыз. Чибәр егет иде дип сөйләсеннәр белгән кешеләр... — Ул капкачны кире урынына ябып, аны ипли башлады. — Чибәр иде безнең улыбыз, карап туймаслык иде...

Кызлары Хәкимә янында кайнашалар. Ул һаман йөрәк өзеч тавыш белән:

— Әйтәм бит, Шәфкать түгел бу. Түгел! — дип иләрә иде.

...Хәкимә дәрәс әйтә иде. Хөрмәтләр, кадерләр җир куенына тапшырган табут эчендә капитан Хасисовның янган гәүдәсә иде...

Чәчән ягы белән килешү нигезендә бер ара үлгән солдатларны җыеп йөргәндә Федераль яклар җимелгән, янган танкка тап булдылар. Экипаж тулысынча янып һәлак булган. Кемнең кем икәннен танымалы түгел. Әмма танк номеры буенча, экипажны тикшерә башлагач, аның механик-йөртүче рядовой Шәмсетдинов икәнә бәхәссез иде...

XV

Гомердә булмаганны Хәкимәнең казы ишелеп уңды быел. Сары-яшыкелт йомгакларның пип-пип килеп, үз тирәндә уралучына, аякка кигән йомшак чүгеңне, аннан да өскәрәк үрелеп юка оекны чукып азаплануларына ис китеп утыра-утыра оеп киткән дә сизми калды ул.

Көн кояшлы. Имәнле тау ягынан йомшак җил исә. Тирә-юңдәгә һәр тереклекне рәхәтлеккә тиендерә

торган, кояш нурлары тулышкан тымызык жил иде бу. Инде Имәнле тау битләре яшел хәтфәгә төренгән. Арырак урман. Ул кинәт дөрләп кабынган яшькелт учак телләрен хәтерләтеп офык алдына таралып төшкән. Юл буйлап машинамы үрмәли — ерактан караганда үз оясына менеп баручы тиктормас кырмыска кебек кенә ул.

Язның соңгы ае. Чәчүләр тәмамланып килгән чак. Кешеләрнең йөзәндә яшәү дәрте, өмет чаткылары.

Хәкимә йокылы-уяулы халәттә утыруын давам итә. Казларының каңгылдавы, бәбкәләрнең өзмәс пипелдәве бу айларда тәмам исәңгерәп беткән башына аз булса да тормыш гәме кайтарган кебек иде.

Моңарчы ул гел өй арасында йөрдә. Кулы эшкә күтәрелми, күзеннән яшь кипми. Аларга килеп кергән һәр кешегә кайнарланып, кулын-кулга сугып сөйли башлый:

— Менә мин әйтте диярсез, кемкәем, Шәфкатъ улым түгел иде табутта. Кемне тыгып жибергәннәрдер ул тимер тартмага, тик минем улымны түгел. — Аның шул рәвешле гаять ышанып сөйләвен тыңлап торган күршәкүлән, таныш-белеш сәерсенеп аңа карап торалар, аны тәмам акылын жуйган кешегә санылар, йомышлары булса, аны дә әйтеп тормыйча, чыгу ягына кузгалалар иде. Хәкимә исә үзенекен тукий бирә. — Жүләркәйгенәм, кара күмер дигәч тә, үз балаңны танымаска. Ирләр нәмә белә ул. Алар таш бәгырьле. Күңел күзе бар дип беләсеңме ирләрдә. Үз балаң белән чит-ят кеше гәүдәсен аера белмәгәч. — Аның сүзләренә кемнең дә була ышанмавына өзгеләнеп ул бөтенләй чарасызга әйләнә, яшь аралаш әйтеп куя. — Их, Раушания киленкәемнән хәбәр килмәве... — ди ул иңрәп. — Мәхәтле, Шәфкатъне эзләп тапкандыр, мәхәтле бергә алар. Шулай булмаса, бер кайтып килер иде. Шәһәр кызы бит ул, авыл жебегәнә мени. Шәфкатънең яралары ныктыр инде, аягына басып йөрмәле түгелдер...

Аның бу сүзләренә Гасыйм да ышана башладысыман соңгы вакытларда. Хәкимә беләп сөйли төсле тоела иде аңа. Шуңа күрә, зират ягына күзе төшсә, нигәдер аның күңелендә шигәю, сагаю билгеләре барлыкка килә иде.

Хәкимәнең медпунктка аяк басмавына да күптән. Кызы Гадилә кайтты яннарына. Әнисе өчен ул эшләп йөри. Гадилә тирәсендә Термос чуала. Хәер, хәзер инде ул исемен алыштырды. Талмаска әйләнде егет. Башка чакта булса, Хәкимә бу хәлне бер дә өнәмәс иде. Талмас төшке аш вакытында да Гадиләгә ияреп кайта. Бергәләп су алып кайталар, кызы өй жыештыра башласа да, тегесе чыгып китми. Әйтерсез, бу өйгә кара болыттай кайгы ябырылмаган, кайбер чакларда шаярашып-көлешеп тә алалар. Шул чагында Хәкимә түзми, доп-доп басып, ишек алдына ук чыгып китә.

Бүгенге көнгә кадәр Хәкимәнең урамга чыгып йөрүе булмады да диярлек. Инде каз бәбкәләре ишек алды почмагында япмадай үскән чирәмлекне тапалап бетергәч, бәбкәләрне Гасыйм кайчандыр үреп биргән сары көржінгә салып, авыл башындагы яланга алып килде. Ул жил-жил атлап бара, аның артынан канат

жилпи-жилпи, бу хәлгә шатланып, (ниһаять, ирекке чыгабыз, янәсе) ике ала каз — болары аналары инде, һәм киң түшле, озын торыклы ата каз тупырдан ияреп килделәр. Казлар инде тәҗрибәле, беләләр, бәбкәләренә яланга жибергәч, Дусай буена төшеп, аның суларында чума-чума уйнап йөзәр чаклар да ерак калмый. Жәй буге шуннан кайтып керәсе булмый инде, рәхәтләнәбез икән, дип, куанышып каңгылдашалар алар.

Хәкимә исә үзе белән алып килгән бишмәтен яшел үлән өстенә жәеп салды. Бер башына кыштырдавык көгазь бәйләштергән таягын кулында уйнаткалап, бисмилласын әйтеп, аякларын сузып бишмәт өстенә утырды һәм бәбкәләргә карап уйга чумды. Бәбкәләренә йөгәрешә-йөгәрешә әле бер якка, әле икенче якка китеп барулары, аннан янә үз янына жыелышуларына, янә таралып китүләренә карап утыра торгач, күз кабаклары авырайды, төшле-саташулы халәт кичерә башлады.

Күз алдында чагылып киткән нәни йомгаклар бер-заман зурая төштеләр, пип-пип килгән тавышлар да сабый бала сөйләшүе икән бит.

— Әни, әни, — диеп урала бер сабый аның аягына. — Әни...

Хәкимә сабыйны читкәрәк этәрә. Кулы аның йомшак чәчле башына тиеп китә. Күңелгә рәхәтлек йөгәрә. Сабыйны күтәрәп аласы, күкрәккә кысып рәхәтләнеп сөясә килә.

— Әни, дим, әни, — дип үжәтләнә сабый. — Әйдә инде Дусай буена барып карлыган жыеп кайтабыз. Әтигә көндезгә чәй эчәргә. — Сабыйның күзләре кара янып тора икән бит, кап-кара күзле, тупырдап торган малай төсмерләнә башлады Хәкимәгә. Ул сискенеп китте. Соң бу аның Шәфкате икән бит, ул аның итәгенә уралып бер адым атларга ирек бирми, аны урам якка өстери. Ә Хәкимәнең өйдәге эшләренә тәмамлап, медпунктка йөгәрәсе бар. Ул борчылып, бакча ягына карашын ташлады. Бу Гадилә кайда йөри соң? Хәзер кайтам дип бакча башына табан йөгәргән иде, һаман күренми, энесен алып калсын иде, тизрәк кайтып. Эшкә соңга кала ич.

— Әни, әни! — Ул сабыен читкәрәк жиберергә тырыша. Юк, тегесе тынгылык бирми, көйсезләнә башлады.

— Әни-и!

Бу тавышка Хәкимә куркынып күзләрен ачты. Чыннан да кемдер кычкыра түгелме соң? Кем булыр бу? Ул, урыныннан күтәрелеп, авыл ягына күз салды. Бер ни аңламастан урыныннан сикереп торды. Аңа табан жан фәрманга Гадилә йөгәрәп килә иде. Арттарак Талмасның гәүдәсе күренә. Гадиләнең чәче тузгыган, яланаяк, бер кулын югары күтәрәп, нидер сөйли-сөйли аңа табан атылып килә.

— Әни... — диде ул килеп җитәргә ике-өч адым кала кинәт тукталып. Сулышы капкан, бите дулкынланудан кып-кызыл булган иде. — Әни... — дип кабатлады ул инде ничәнче мәртәбә. — Шәфкатъ... Безнең Шәфкатъ... — Тыела алмыйча әнисен кочаклап, аның колак төбәндә такмаклап алды. — Әникәем, син дәрәс әйткәнсең бит.

Шәфкатъ исән! Менә хаты килде, — дип Хәкимәнәң борын төбәндә генә кәгазь җилпеп алды.

Хәкимә, шушы сүзне көтеп торган кеше шикелле, кинәт яктырып китте, ипләп кенә Гадиләнә кочаклап алды.

— Исән, балакаем минем, исән булмый ни!...

Ул хатка үрелде, әмма Гадилә хатны чытырдап йомырлап тоткан, һич кенә дә учыннан ычкындырып, әнисенә бирә алмый иде.

Ул арада яннарына Талмас та килеп җитте.

— Иртәгә... Юк, бүген үк Шәфкатъ янына китәбез! — дип сөйләнде ул, шушы минутларда бердәнбер һәм иң дәрәс сүзне таба алуына куанып. — Төсле шәһәр борын төбәндә генә бит. Табабыз без аны, йөрмәгән кеше түгел.

Хәкимә, зиһенен җыя алмый, җиргә тезләнде, инде ялынып Гадиләгә үрелде:

— Йә, кызым, бир инде хатны. Ни язган Шәфкатем. Килен турында әйтмәгәнме?

Әлегә сүзләр Гадиләнә айнаытып җибәрде. Әнисе каршына тезләнеп, ашкынулы тавыш белән кычкырып хат укый башлады.

“Исәнмесез әти, әни, туганнарым...”

— Аллага шөкер, исән, исән... — дип пышылдады Хәкимә. — Йә, кызым, укы.

“Мин исән. Саулык кына чамалы. Чөнки Чәчән илендә барган сугышта катнашырга туры килде миңа. Шунда берәз яраланып алдым. — Безне тынычландыру өчен “берәз” дип язган инде, наныйем, — диде Гадилә укуыннан бүленеп. Хәкимә түземсезләнеп, янә бер мәртәбә: “Укы, кызым, укы”, — дип кабатлады.

Хәзер Төсле шәһәрдә госпитальдә ятам. Куллар, аяклар яралы иде. Сезне хафага салырга туры килә, әти-әни, минем уң аяк нык яраланган иде, врачлар бик тырыштылар, тәки саклап кала алдылар. Хәзер сызлаулар кими төште. Менә сезгә хат язарлык хәлгә килдем. Баштарак мөмкин булмады. Кулларым хәрәкәтсез иде. Берничә мәртәбә операция ясадылар. Яралар шактый җитди иде. — Менә әйтәм бит, үлемнән генә калган инде... — дип сузып алды Гадилә.

Мин хәзер үзем турында уйламыйм инде, — дигән иде Шәфкатъ. — Яралар төзәләр, өкеренләп аякка да баса башлады. Мин Раушания өчен борчылам. Аның белән Грозныйда очраштык. Ничек очраштык, баштан ниләр кичте — барысы турында да очрашкан сөйләшербез. Хатка язып кына бетермәле түгел. Әмма шуны гына әйтә алам. Әгәр Раушания булмаса, мин исән калмас идем. — И-и, наныкайларым, — дип, яшьләрен сөртеп алды Хәкимә. — Тәкъдире җитмәгән Шәфкатънең, шуңа ашкынып чыгып китте Раушания килен. Шуңа ашкынды ул. Шәфкатемне үлемнән ара-лап алу өчен ашыкты. Я, тагын ниләр язган?

Яңа ел төнөндә Грозныйга икенче мәртәбә штурм ясадылар. Шул чагында яралылар тагын күбәйде. Аларны куярга урын булмады. Без бит Чәчән илендә, хастаханәдә яттык, — дип ачыклык кертте киткән Шәфкатъ хатында. — Раушанияне Чаллыдан Грозныйга исән-имин алып китереп җиткәргән егет — Сөләйман

яраланды, шулай ук бик авыр хәлдә иде. Ул егетнең сеңлесе Мәрһәм — шәфкатъ туташы. Безгә күп яхшылыктар эшләде, сугышлар басылган арада Мәрһәм белән Раушания авыр яралыларны тауларга озата киттеләр. Тик кире кайтып өлгерә алмадылар, тагын сугыш кызып китте. Безне бер урыннан икенче урынга күчереп йөртә башладылар. Ә беркөнне, Чәчән ягы белән Федераль гаскәрләр командирлары яралыларны алмашу хакында килешү төзеп, безне яралы чәчән сугышчыларына алмаштылар. Шулай итеп Раушания белән аерылыштык без. Ышанам, аны Чәчән ягында кыерсытмалар, чөнки ул бик игелекле, сабыр иде бит. Аны хастаханәдә дә хөрмәт иттеләр. Табиблар белән иңгә-иң торып, яралыларны саклап калу өчен көреште.

Безгә караш башта, яралы булуыбызга карамас-тан, бик салкын булды бу якка чыккан. Соңыннан, кат-кат тикшергәч кенә Төсле шәһәргә, госпитальгә озаттылар. Тиешенчә игътибар, дөвалау булмаудан чак исән калдым. Яралар аза башлаган иде. Ә менә минем белән бу якка чыккан Веремеев исемле егетне саклап кала алмадылар. Ул юлда вафат булды. Төсле шәһәрдә минем отделение командирым иде ул. Яраланып әсир төште. Инде яралары төзәлөп тә килгән кебек иде. Сорау алганда нәрсәдер булган, ахры, үз аягы белән киткән иде, һушсыз керттеп салдылар койкага. Аңына килә алмады бичара. Исән калуым өчен мин аңа күп бурычлы идем... Әле Төсле шәһәрдә хезмәт иткәндә үк булды инде хәлләр...

Әгәр Раушания бу хат барып җиткәнче, ничек тә булса авылга кайтып кергән булса, минем өчен аннан да зур бәхет булмас иде. Инде әле һаман кайтып җитә алмаса... Ул чагында госпитальдән чыгу белән Раушаниямне эзләргә тотыначакмын. Бу минем намус эшем.

Хушыгыз, минем өчен борчыла күрмәгез. Бирешмәскә исәп.” — дип тәмамлаган иде хатын Шәфкатъ.

— Әни, әйдә өйгә кайтыйк! Әнә әти дә монда табан килә, — диде сөөнечле тавыш белән Гадилә. — Икесе дә исән калачаклар алар, мин моңа ышанам, әнием, Раушания дә табылачак! Мин әйтте диярсең...

Хәкимә битеннән аккан күз яшьләрен уч төбә белән сөртеп алды.

— Инде, кызым, шулай гына була күрсен. Ходаем, шул балаларны рәхмәтеңнән ташламасана, — дип инәлдә Хәкимә. Гадиләнәң өйгә ашыктыруына җавап биргәндәй, өстәп куйды. — Әллә нигә аяк буыннарының хәле бетте. Берәз утырыйк әле, кызым. Хатны бир әле миңа. Шәфкатънең хаты бит...

Каяндыр тилгән килеп чыгып, болар ягыннан читкәрәк киткән бәбкәләр тирәсендә әйләнә башлады. Талмас, җирдә яткан таякны җәһәт кенә эләктерде, өскә күтөрөп иләмсез болгап алды. Тилгән пошмаган кыяфәттә, һавада тагын бер әйләнеш ясады да, монда рәт чыгарып булмас, ахры, дигәндәй, Олы саз урманы ягына юл тотты...

Декабрь 1994 — апрель 1997.

Чаллы

Казан шәһәре телефон челтәренә быел 110 яшь тулачак. 110 яшь... Димәк, ул 1888 елда туган булып чыга. "Юбилярыбыз", гасырларны ваклый-ваклай яшәсә дә, картаюны белми, чөнки аның гомере һаман яшәргә таба бара. Әйтик, 1994 елның июль аенда ул акционерлык жәмгыяте итеп үзгәртелде. Хәзер исә Татарстан Республикасы Элемтә министрлыгы белән берлектә мөстәкыйль инвестиция сәясәте үткәрә. Соңгы елларда "Телефон челтәре"нең ни рәвешле үсүен һәм яңаруын саннар да сөйли ала: аның составына 44 АТС керә, аларның өчтән бере — электрон АТСлар. Бүгенге көндә шәһәрдә һәр 100 гаиләгә 45,8, һәр 100 кешегә 15,7 телефон туры килә. Казан шәһәр телефон челтәре мәгълүматлар тапшыру, элемтә каналларын арендага бирү, станцияләргә төзү һәм проектлаштыру кебек бик мөһим эшләр дә башкара. 1995 елдан алып акционерлык жәмгыяте халыкка телефон заемы облигацияләре сата башлады. Сатудан кергән акча яңа АТСлар җиһазлау, искәргәннәрен алмаштыру өчен тотыла. 1998 елда 25000 номер файдалануга тапшырылчак.

Әгәр узган гомеренә әйләнеп караса, "күрдә инде безнең башлар!" дип әйтерлегә бар аның. Армия хезмәтенә ул матрос сыйфатында алына, ә чынлыкта исә "Яңа Жир"гә элгеп, жир-су астыннан үтә торган кабель элементларын суза. Яшь, таза егет ул чакта нәрсә сизсен соң! "Жир"дәге хәлләр турында кем сөйләсен аларга! Ә анда бер-бер артлы атом сынаулары үткәреп кенә торганнар икән... Бүген Зөфәр Зиннәтовичның өстәл тарт-

эшлә өле", дип яңа урынга күчәрәләр дә, аннан калдыралар иде. Син инде ирек-сездән чираттагы вазифаңның нечкәлекләрен төшенергә тырышасың. Нәтижәдә белемң дә арта.

Бүген ул житәкләгән цехта жәмгысә 73 кеше. Зөфәр Зиннәтович алар өчен ярдәмчә дә, киңәшчә дә, остаз да. Холкы йомшак булса да, бик таләпчән житәкчә ул. "Беләм!" дип кәпәрәйгән, әмма кулыннан бер эш тә килмәгән тәкабберләргә яратмый, "бел-мәсәң — сора, белмәү түгел, бер-ләргә теләмәү оят", — ди.

Элемтә хезмәткәрләре өчен сабырлык иң кирәкле сыйфатларның

Сукмаклар,

сукмаклар...

масында "Участник войска особого риска" дигән таныклык ята. Таныклык бар, ә исәнлек... Хәер, ул зарланмый. Зарлана белми. Элемтә аңа армиядән үк охшап кала. Хезмәтен тутырып кайткач та егет Казан шәһәре телефон челтәренә эшкә килә. Кабельләргә көйләүче, электромонтер, вакытлыча ПЛНың өлкән инженеры, аннан шуның башлыгы, тагын да соңрак кабель цехы башлыгы вазифаларын башкаручы, шул ук цехның житәкчесе, үсеш цехы башлыгы...

Менә аның 37 ел буе "жыелган" һөнәрләре. Гомуми стажы исә 41 ел. Зөфәр Гыйбадуллин тормышның һәр мизгелен хәтерли. Элемтә челтәрендә бөтен Казанга нибарысы бер машина, бер трактор булган авыр еллар, ә алар, палаткалар корып, куна-төнә кабель тарталар... Өйдә хатын тирги: синең шул инде, өйдә күренмисең дә хәзер, беренче урында эшең дә, эшең, ди. Болак тирәсендә кул белән икешәр метр жир казылар. Шакагырлык хәлләр дә очрый: кеше сөякләре чыга, агачтан ясалган, әмма тамчы да черемәгән "гасыр яшәтешләре" — телефон канализацияләре табыла...

37 ел бер үк сукмакны тапты Зөфәр Гыйбадуллин. "Туйдырмадымы?" — дип сорагач, көлемсерәп кенә куя.

— Юк, ник туйдырсын, ди! Мин бит гел үсеп тордым. "Шушында вакытлыча гына

берсе дип саный. Ул — хаклы. Бирегә нинди генә кешеләр мөрәҗәгать итми бит. Халык төрле-төрле, авыруы да, пырдымсызы да, картлык галәмәтеннән интегүче мыжыгы да бар. Берсе кычкыра, берсе даулый, берсе елый дигәндәй.

— Андый чакларда син алар кебек булма, кабынма, ипләп кенә сөйләш, җайлап кына аңлат, — дип цехтагыларга гел әйтте тора Зөфәр Зиннәтович.

Ә Зөфәр абыйның үзенә килгәндә исә, бер мәртәбә күреп сөйләшү белән аның мөхтәрәм зат икәннән сизеп алдык. Аңа, җитдилеген онытып, ихлас көлү килешә икән. Шул вакытта бу кешенең күңел аклыгы йөзгә чыга, күзләре нурланып, яктырып китә. Ә сабый бала кебек риясыз жаннар бүгенге кырыс заманда безгә бик кирәк. Алар янашасендә без дә миһербанлырак булсын өчен кирәк.

"Куна-төнә эшләдек" дисә дә, гаиләсен бөтен килеш саклаган икән бит Зөфәр Зиннәтович! Хатыны белән бер малай, бер кыз үстергәннәр. Бабай булу да рәхәт икән лә! Оныклары саф татарча "дәү өти" дип килеп сарылса, бәхетнең нәкъ уртасына төшә дә утыра Зөфәр бабайкай...

Ижади

Фаик Нәгыймович Хәйбуллин — электрон АТСлар буенча төп инженер.

— 42-45 нче станция элекке СССРда чыгарылган электрон АТСларның беренчеләреннән санала. Ул Уфада ясалган. Һәм аның берсен Казанда көйләделәр. Әйткәнәмчә, бу — электрон станция, коммутациясе — вакытлы. Безнең бурычыбыз станциянең эшчәнлеген тәзмин итүдән, хаталарны ачыклаудан, сынаулар үткөрүдән, абонентлар белән эшләүдән гыйбарәт. Станциядә механик ялганмалар юк, ул электросхемалардан, ярымүткәргечләрдән тора. Барысы да программа белән эшләнә. Таләп шундый — АТСта югары квалификацияле белгечләр генә эшли. Иң кечкенә вазифа — электромеханик вазифасы. Бездә ба-

рысы да нигездә югары белемлеләр.

Үземә килгәндә, югары белемне Самара шәһәрендә алдым. Казан шәһәре телефон челтәрендә инде ун ел эшлим. Эшем кызыклы. Дөрес, эш күп. Кайвакыт ниндидер кимчелекне табу өчен дә бик күп мәгълүмат эшкәртәргә туры килә. Эштә өлгөрмәсәң, юлда, өйдә уйланасың. Менә шундый ижади газаплардан соң яңа идеяләр туа. Ни дисәң дә, кимчелекләрне табу җиңел түгел шул. Гомумән, миңа бу эш ошый. Ижади эш булуы белән ошый.

Эш күп, дидем. Хәзер безнең АТС 4 станциягә хезмәт күрсәтә. Бу 50 меңгә якын абонент безнең хезмәттән файдалана дигән сүз.

Вадим Владимирович
ОРЛОВ,
62 нче АТС инженеры

Һәр өйдә телефон шыгытырар...

— Вадим Владимирович, 62 нче АТС тагын да киңәйтеләчәк икән. Бу сезгә нәрсә бирә соң?

— Безнең станциядә өстәмә рәвештә 7 мең абонент һәм бик күп санлы тоташтыру трактлары булачак. Әлеге санлы трактлар кәрәзле (сотовый) телефон кампанияләренә безнең станция аркылы шәһәргә чыгарга ярдәм итәчәк. Димәк, абонентлар хәзер 8 ле санын жыеп тормаячаклар. Моның өчен аларга 65 нче, 66 нчы префикслар бүлүп бирелә. Мондый уңайлыклардан кәрәзле телефон кампанияләре дә, халык та ота гына. Элек бу станциядә телефоннарда кытлык бар иде. Станцияне киңәйтү микрорайонны тулысынча телефонлаштырырга мөмкинлек бирәчәк.

— Казан шәһәре телефон челтәрендә ничек эшли башладыгыз?

— Армия сафларында хезмәт итеп кайттым да, заводка эшкә кердем, КАИ да укыдым, кичке бүлектә. Шуннан соң ЭВМ заводына күчтем. Институт тамамладым. Ә кичләрен шәһәр телефон челтәрендә өстәмә эшләр башкардым — электрон блоklar ремонтладым. Аннары шәһәр телефон челтәренә эшкә чакырдылар. 62 нче АТСның кураторы булдым. Бирегә МТ-20 станциясен куярга уйлаганнар иде — шуны өйрәнеп кайттым. Ләкин, вакыт үткән саен, техника камилләшә бара. Безгә Германиядән С-12 станциясен кайтарырга карар чыгардылар. Һәм мин, Германиягә барып, өч атна укып кайттым. Ә практиканы Казанда, 64 нче АТСта үттем.

— Чит илгә баруның файдасы булдымы соң?

— Безне чехлар өйрәтте. Бик көчле белгечләр иде. Инглиз һәм рус телләрендә укыттылар. Әйе, файдасы зур булды. Мин

бу станцияне көйләү, эшләрендә катнашкан идем. Ул 3 ел эшли инде. Станциянең программасы гажәп сыгылмалы — белгечләргә төрлечә эшләргә мөмкинлек бирә. Бу — чын мәгънәсендә компьютер, зур компьютер. Минемчә, элемтә техникумында укучыларга хәзер компьютерны беренче чиратта белергә кирәк. Ул — киләчәк техникасы.

— Вадим Владимирович, сезнең эшегезне Көнбатыштагы станцияләр эше белән чагыштырып карыйк әле.

— Чит илләрдә нәкъ шундый залда 3 кеше эшли. Бездә дә шулай. Өлгереп була. Ә инде тарификацияләү кертелгәч, тагын бер кеше кирәк булачак. Чөнки эш күләме артачак. Мәгълүмат күп киләчәк. Аларны эшкәртү, тапшыру зарурлыгы туа. Тагын бер нәрсәгә игътибар итик: бездә, андый-мондый хәл килеп чыкмасын, дип, тәүлек әйләнәсендә кизү торы оештырылган. 4 кеше кросста эшли. Көнбатышта берәү дә юк. Анда барысы да автоматлаштырылган. Ләкин бездә хәл башкачарак: кабельләргә бик еш зыян килә. Шуңа күрә кросс хезмәткәрләренә өледән-өле линия мастерлары белән эшләргә туры килә. Ә без, һәр төрле өзеклекләр килеп чыкмасын дип, программалар белән эшлибез. Шөкер, станциядә ватылулар бик сирәк була.

— 62 нче АТС шәһәрдә...

— ... иң яшь станцияләренең берсе. Ул 1995 елда ачылды. Станциянең элеккеге сыйдырышы — 13 мең абонент. Озакламый 20 мең абонент булачак. Безнең үзәк хәзер шәһәргә үзәк дәрәжәсендә. Абонентлар моны тоймалар да, шәһәр телефон челтәре өчен бик уңайлы. Ягъни төрле үзәкләрен, яңа станцияләрен, концентраторларны һәм башкаларны тоташтырырга җайлы.

Кабул итү бүлмәсендә һәрвакыт ачык йөзле, мөлаем секретарь ханым Роза Рәшидовна КАШАПОВА каршы ала.

“Уңдык без бу кыздан...”

Төп инженер Гөлсинә ханым Гоностареваның эшен, мөгаен, тавык та чүпләп бетерә алмастыр. Ул элемтә челтәренә таяну ноктасы кебек. Облигация кәгазьләре, гаризалар, хатлар, нарядлар, генераль директорның кабул итү сәгәтләрендә катнашулар, телефон куйдырырга теләүчеләр белән ике арада туган бәхәсләренә көйләү-жайлаулар — барысы да аңа йөкләтелә. Карап торырга бик кырыс кеше сыман тоела ул, әмма бу кырыслыкны һич тә тупаслык белән бутарга ярамый. Гөлсинә Шәрифжановнаның “кырыслығы” гаделлеккә корылган: һәр ситуациядә уйлап эш итәргә, һәр гамәлдә өчен җавап бирергә, хаталансаң — моны башкаларга аудармасаң, дигән кагыйдәләрдән беренче чиратта ул үзе тайпылырга яратмый. Чөнки белә: эшеңне авеш-төвеш кенә эшләсәң, көн үтсәң генә әрле-бирле йөрсәң, бүтәннәрдән бер нәрсә дә таләп итәргә хакың юк, “ә син соң?” дип, үзең үк бармак төртөп күрсәтәчәкләр.

Үз мисалында үрнәк булган өчен аны коллективта да хөрмәт ителәр.

— Мин аны 19 ел элек эшкә алган идем, — ди цех башлыгы З.Гыйбадуллин. — Хәзер шуңа бик сөенәм. Уңдык без бу кыздан. 6 оператор урынында берүзе эшләгән чаклары бар иде аның. Тырыш, булдыклы икән анда ук күрүдә. Гөлсинә беркайчан да йөзгә кызыллык китермәс, кыен хәлләрдә калдырмас. Аның кулыннан үткән кәгазьләргә, документларга черки дә борын тыгалмый. Мин аңа тулысынча ышанам. Әгәр ул мине ялга киткәндә алмаштырып торса — ай буге күңелем тыныч була.

Казан кызы Гөлсинә, ай-һай, аз сүзле икән! Журналистларга бик ачылырга ашыкмады. Алай да без, төпчәнә-төпчәнә, аның икенче класста укучы улы барлыгын белдек. Матур-матур күлмәкләр тегүен, тик соңгы араларда бу шөгыленә вакыт табалмавын да ачыкладык. Иңенә таралган дулкын-дулкын чөчләренә, зифа буй-сынына карап соклансак та, чибәрлегенә сәре нәрсәдә икән соң соңгы базмадык.

1 нче кабель линиясе цехы начальнигы Рифкаты Әхмәтович Зәһидуллин

ларда катнашабыз. Иң элек К.Маркс урамын реконструкцияләүдә эшләдек. Аннары Куйбышев, Кремль урамнарын, узган ел Бауман урамын реконструкцияләдек. Бауман урамында эш бик катлаулы булды. Билгеләнгән бурычны уңышлы гына үтәдек. Быел да эш катлаулы, киеренке булачак — 32 нче АТС-ны эшләтеп жибәрергә кирәк. Әзерлек эшләрен узган елда үк башладык инде. Бауман урамының реконструкцияләнган урыннарына яңа канализация куелды. Бүгенге көндә 32 нче АТС 2 мең абонент сыйдырышлы. Анда яңа жиһазлар куелгач, бу сан 5 меңгә житәчәк. 32 нче АТСны файдалануга тапшыруга, чиратта 37 нче АТС тора. Кыскасы, 1 нче цех белгечләре шәһәр телефон челтәре бәйрәмен менә шундый киеренке эш шартларында каршылый.

— Безнең цех Вахитов, Идел буе районнары, өлешчә Совет районы территориясенә, ягъни 31,32 нче, 36 нчы, 37,38,64 нче АТСларга хезмәт күрсәтә. Цех белгечләре кабель линиясе корылмаларын эксплуатацияли, кабельләрне ремонтлый, чакыру буенча абонентларда булган кимчелекләрне төзәтә. Цехта 68 кеше эшли. Алар — линия мастерлары, кабельләрне монтажлаучылар һәм канализация монтерлары.

Соңгы елларда безнең цехка киеренке шартларда эшләргә туры килә. Чөнки шәһәр үзгәргәндә корыла башлады. Без 3-4 ел инде шушы эш-

Белешмә: Валерий Иванович Яковлев.
Казан шәһәр телефон челтәре каршында
оештырылган житештерү базасы
начальнигы. 1971 елда авыл хужалыгы
институтын тәмамлый.
Өйләнгән. 2 баласы бар

Әшә барның ашы бар

Театр киём элгеченнән башлана дигән кебек, оешма-предприятиеләргә дә башлыкның эш бүлмәсеннән чыгып бәя бирергә була. Казан шәһәре телефон челтәре каршында оештырылган житештерү базасы начальнигы Валерий Иванович Яковлев бүлмәсенә килеп кергәч тә, без дә нәкъ шундый тойгы кичердек: зәвык белән жиһазландырылган эш бүлмәсе... Күзгә кадалырлык бернинди артык әйбер дә юк, һәммәсе килешле һәм матур. "Димәк, базада да тулы тәртиптер" дип фараз кылуыбыз дөрес булып чыкты. Эшчеләр бертавыштан житәкчеләрен мактарга тотындылар. Валерий Иванович әле 1993 елдан алып кына база белән житәкчелек итә икән, әмма, шушы кыска гына арада ул төзелеп бетмәгән базаны төзетеп, үз хужалыгында тәртип урнаштырып та өлгәргән. "Сабыр, тыныч, беркайчан да тавышын күтәрмәс, кешене игътибар белән тыңлый белер, — диләр аның хақында, — коллективны шундый кеше житәкләгәч, безгә дә эшләве күңелле".

Валерий Иванович үзе исә бер дә мактанымга яратмый. "Берәүнең — телендә,

берәүнең — кулында" дигән әйтемнең икенче өлеше аңа бик тә туры килә.

— "Казан шәһәре телефон челтәре" акционерлык җәмгыятенең телефонлаштыру юнәлешендә зур эшләр башкаруы мәгълүм бит инде, ул күпмедер дәрәжәдә уңышларга ирешкән икән, монда безнең дә өлешебез бардыр, — ди ул тыйнак кына. — Без барлык төр хезмәтләргә жибәрелә торган транспортларның төзеклеге өчен җавап бирабез, төрлө-төрлө жиһазлар белән тәэмин итәбез. Коллективта 154 кеше эшли. Һәркем үзенең эш урынының кадерен белә: ялкаулар да, эчкечеләр дә юк бездә бүген. Мин аларның һәммәсен дә мактауга лаек дип саныйм. Шулай да, арадан бөтенесенә дә үрнәк булырлык өч кешенең исемнәрен аерым атап үтсәм килә. Болар: Виктор Беляев, Геннадий Солдатов, Владимир Старостиннар.

Казан шәһәре телефон челтәренә 110 еллыгын ничек каршылайбызмы? Бу безнең өчен дә бик зур бәйрәм. Шуңа күрә, һәрберебезнең күңелендә бәйрәм рухы яши дип уйлыйм.

Ә.Шафигуллин фоторәсемнәре.

Ике бәйрәм

Казан шәһәре телефон челтәренә 1973 елда эшкә урнашкан идек. Башта линия хезмәтендә — эксплуатациядә эшләдем, цех инженеры, электромеханик вазифаларын башкардым. Соңгы ике елда — участок начальнигы. Шунысын да әйтим, быел миңа ике бәйрәмне — шәһәр телефон челтәренә 110 еллыгын һәм шушы системада эшли башлавымның 25 еллыгын бергә билгеләп үтәргә туры киләчәк.

Хәзер бүгенге эшәбезгә якынрак килик. Капиталь ремонт һәм төзелеш участогы шәһәр телефон челтәрендә моннан биш ел элек оешты. Баштарак ул капитал ремонт эшләрен генә башкарды. Мин участок начальнигы булып билгеләнгәч, ягъни моннан ике ел элек, төзелеш белән дә шөгылләнә башладык. Бүгенге көндә шәһәрне телефонлаштыру программасы киң колач белән тормышка ашырыла. Безгә эш житәрлек — яңадан-яңа элемент корылмаларын төзеп кенә өлгер.

Участокта 31 кеше эшли. Әлбәттә, коллективның нигезен канализация монтерлары һәм кабельләрне жыючы-көйләүчеләр тәшкил итә. Без шәһәр чикләрендә телефон кабельләрен, телефон канализацияләрен ремонтлайбыз; өй стеналарыннан, жирне казып кабельләр сузабыз. Элек нигездә кешеләр белән эшләдек — өйләргә, оешмаларга телефоннар куйдык, телефон аппаратларын ремонтладык. Төзелеш эшләре белән шөгылләнә башлагач, жиргә якынайдык — яңа микрорайоннарда жир казып, кабельләр сузабыз. Озакламый, шәһәр үзәгенә күчеп, 32 нче, 37 нче АТСларны үзгәртеп коруда да катнашачакбыз.

Хезмәтебез авыр да, җаваплы да. Шуңа күрә участка эшләүчеләрнең барысы да — ир-егетләр. Берсеннән-берсе уңаннар, тырышлар. Алай да Николай Недашивин, Игорь Фомин кебек бөтен осталыкларын, жан жылыларын биреп эшләүче тәҗрибәле белгечләрен аерым билгеләп үтәсем килә. Нәкъ менә шундый намуслы, тиран белемле ир-егетләрнең тырышлыгы белән, коллектив алдына куелган бурычларны һәрчак уңышлы үтәп барабыз.

Капиталь ремонт һәм төзелеш участогы башлыгы Әдһәм НУРИЕВ

Тылсым ияләре

Татар энциклопедиясе чыгару турында безнең галимнәр алтмышынчы елларда ук хыяллана башлаганнар иде. Союздаш республикаларга ия булган халыкларның затлы энциклопедияләрен күргәч, без кемнән ким дигәндәй, Татарстан хакимияте утыз еллар элек Мәскәүдән шундый басма чыгару турында рөхсәт сорады. Ләкин өлкән туганның шәфкәте автономияләргә кагылмый иде.

Ниһаять, бездә дә Татар энциклопедиясе институты эшли башлады. Анда 104 хезмәткәр бар, аларга янә 300 автор ярдәм итә. Киләсе елга 5 томлык энциклопедиянең беренче томы дөньяга чыгарга тиеш.

Быел Татар энциклопедик сүзлегә нәшер ителәчәк. Шунысы кызык: ул 30 мең урысча, 10 мең татарча басылачак. Татарчасы инглизчәдән ике тапкырга гына артык (5 мең). Бәлки аны татарча гомумән нәшер итәргә кирәкмәгәндер, чөнки асылда ул урысча язылган, ә татарчага тәржемә итәр өчен күпме чыгым китә. Шумерлар турындагы белешмәләренә шумерча язмыйлар бит.

Быттыр танылган шәхесләрнең исемлегә жыентык булып чыкты инде (монысы татар телендә генә). Бу исемнәр энциклопедиягә дә керәчәк. Бирегә тормышлары һәм эшчәнлекләре элеккеге Казан губирнасында, соңрак Татарстанда узган барлык күренекле кешеләрнең исемнәре кергән, диләр. Бәхеткә күрә, энциклопедиягә керергә лаек шәхесләрнең күбесе исән икән әле. Кемнәрне генә очратмыйсың монда — район башлыклары да, социалистик хезмәт геройлары да, башка мактаулы исем йөртүчеләр дә, хәтта колхоз рәисләре, совхоз директорлары да түрдән урын алган. Энциклопедия — йөз елга бер чыга торган хезмәт (соңгысы булмасын). Ниндидер ун-егерме елдан соң, мәсәлән, Базарлы Матак районында кем башлык булганын кайсыбыз гына искә төшерә алыр икән дә һәм аны искә төшерү кирәкме икән? Иң дөресе, безгә үзбездә Гинесс китабын төзәргә кирәк. Менә шунда район башлыкларының, колхоз рәисләренең исемлеген “Тылсым ияләре” дигән баш астында чыгарырга була. Бюджетта акча булмаган килеш, пәси төкерегедәй хезмәт хакына хан сараедай хосусый особнякларны тылсым иясеннән башка тагын кем сала алсын?

Башыңа тай тилсә

Шумер теле дигәннән, Мәскәү гәжитләре күптән түгел кеше ышанмастай хәлне язып шаккатырды. Ярослау өлкәсендә бер кызга ат тибә. Озак кына авырып ятканнан соң, кыз кинәт шумер телендә сөйләшә башлый. Ә бит бу тел безнең эрага кадәр III гасыр элек юкка чыккан. Шулай телдә сөйләштерерлек булгач, ат шактый ук зур булганга охшый. Безнең урыс башлы татарларга тай да житеп торыр иде, югыйсә. Шәп бит — бабаларыңның телен өйрәнәп матавыкланасы юк, башыңа тайдан типтереп аласың да, рәхәтләнәп татарча сөйли башлайсың.

И'САНТЫЙ

Башыңа төшсә әгәр, башмакчы да буласың ул, диләр. Хак икән. Ләүхелмәхфүз җилләре каһарманыбыз Гаптерине кемнәр белән генә очраштырмады да, нинди генә сынау-киртәләргә дучар итмәде?! Сәер бәндәләр белән дә, хәтта ерак Америкадан килгән карачутыр зәнжибикә белән дә очраштырды ул егетезне.

Алда — яңа очрашулар, яңа тәэсирләр, шаккатыргыч вакыйгалар. Кыйссабыз давам итә.

8. Төрмә һәм шагыйрь

Рокфеллерга, йә булмаса ниндидер бер Сороска акча күктән явып, алар аны банкларда сакласалар, Гаптеринең байлыгы һәрвакыт аяк астыннан табыла, һәм бу байлыгын егет гел үзе белән генә йөртә иде. Теге бичаракайлар: “Алай-болай, банктагы акчабызны басмадылар микән?” — дип, төненә жиде-сигез мәртәбә шыбыр тиргә батып уяңсалар, безнең егетезнең исә төннәрен рәхәтләнәп йокы симертә иде.

Чыннан да, Гаптеринең бар булмыш төп байлыгы, ягъни тәҗрибә, тәэсир вә гыйбрәтләр тупланмасы, югалмыйча, көннән-көн арта гына барды.

Метро төзелешенә кара эшче итеп тә алмагач, егетез урам себерә башлады, дигән идем. Әмма әнә шулай ике арадагы ике вакыйганы мин, исәр баш, тамам хәтердән дә чыгарып ташлаганмын икән бит, валлаһи!

Тәү вакыйга — төрмә, ә икенчесе шигыйрь белән бәйлә булып, алар үзара тоташкан иделәр. Беренчедән, әлегә ике вакыйга да бер үк көнгә туры килде. Икенчедән... Хәер, төрмә белән шигыйрь арасындагы бәйләнешне сез түгел, хәтта бишкәткә мәктәп сабые да белә торгандыр инде аны. Бөек шагыйрьләренң бөтенесе дә диярлек төрмәдә утырган бит. Гарсиа Лорка, үзбездә Туфан, Муса Җәлил... Саный китсәң, күп инде. Әгәр дә төрмәдә утырмаган булса, Җәлилнең “Моабит дәфтәрләре” туар иде микән әле — белмим. Әмма: “Бөек шагыйрь буласыгыз килсә, кичекмәстән төрмәгә утырыгыз!” — диюем түгел. Аллаһ сакласын!

“Беркайчан да: “Хәер эстәмәм, төрмәгә эләкмәм!” — дия күрмә берүк”, — диме әле макаль?

Хәер эстәп йөрмәсә дә, көннәрдән беркөнне Гаптериебез төрмәгә килеп керде.

Бу хәл болайрак булды.

Әлегә дә баягы, һаман да бер балык башы, дигән дәй, эш эзләп йөри иде егет. Шулай йөри торгач, берзаманны биниһая биек дивар белән уратып алынган бер бина каршына килеп чыкты бу, һәм, “Рәхим итегез!” дип язылган тимер капканы ачып, эчкә үтте. Соң, “Рәхим итегез!” булгач, кем уйлаган ди аны...

Шулай итеп, ул эчкә үтте. Әмма кеше-кара күренмәде. Егетезнең исә һаман атлый бирде. “Идарә-офис ишеләре тагы да эчтәрәк ахры боларның”, — дип уйлады ул. Әнә шулай уйлана-карана атлаган бер мәлдә, әллә каян гына югарыдан гөбедән чыккандай

Давамы. Башы 1997 елның 9-11, 1998 елның 1 санында.

Марат ЗАКИР

ТАПТЕРИ МАЖГАРАЛАРЫ

(бөян)

И.Ильфов рәсеме.

дәһшәтле калын тавыш яңгырады:

— Тукта! Юкса — атам!

Күтәрелеп караса... Йә Хода! — Чәнечкеле тимер чыбык белән уратып алынган биек каланчадан аңа берәү автоматын төбәп тора иде.

Ул да булмады, жиңнәрәнә кызыл чүпрәк бәйләгән ике хәрби Гаптерине эләктереп тә алдылар.

— Кем син, әй? Нишләп йөрисең монда? — диде хәрбиләрнең озынрагы.

— Эш эзләп... Эш эзләп йө-йөрием ие, — диде егет каударлана-тотлыга. — Ө сез, сез... кем буласыз?

— Безме? һы... — диде табәнәк буйлы хәрби — М-м-да! Каяле, документларыңны китер әле монда! Бармы?

— Бар! — диде егет, берәз исенә килеп.

— Ничек кердең?

— Ничек керим — атлап кердем! — диде Гаптери аптырап.

— Анысы аңлашылды. Кемең утыра биредә? — диде хәрбиләрнең озын буйлысы.

Егет дәшмәде. Ул арада тегеләр моның паспортын күздән кичерделәр.

— Эш эзләп йөри идем... — дип кабатлады Гаптери.

— Аңлашыла-а, — дип сузды озын хәрби, — нәрсә-нәрсә, ә менә эш бездә житәрлек! Эт тиресеннән бияләй тегәсең киләме?

Кая эләгүен, кемнәр каршында басып торуйн егет, ниһаять, аңлап алды һәм, үзе дә сизмәстән, кинәт кенә артына чигенде.

— Юк! — дип әйтергә аның теле әйләнмәде, чөнки теле аңкавына ябышкан иде.

— Йә, ярар, тай моннан! — диде хәрбиләрнең табәнәге, егеткә паспортын сузып, — очрашканга кадәр...Биредә!

— Аллам сакласын! — дип уйлады егет, паспортын түш кесәсенә яшерә-яшерә, — сезгә элэгүдән Аллам сакласын!

“Рәхим итегез!” дип язылган ишек “шап” иттереп артына китереп типкәч кенә, Гаптери тәмам исенә килде, ләззәтләнеп жиңел сулыш алды.

Жиңел сулыш алды да егет, үзәндә яңа бер сәләт — фәлсәфи мәкаль чыгару сәләтен ачты. “Рәхим итегез!” дип язылган һәр ишектән дә керергә ярамый

икән", — дип уйлады ул.

Шул ук көнне, кичкырын, егетебез гәжит-журналлар чыгара торган йортка юл тотты. Куен кесәсендәге саллы гына төргәккә Гаптеринен гомере буге ижат иткән шигъри жимешләре теркәлгән иде.

Төрмәдән чыккач та, егет үзәндә ниндидер бер илаһи илһам көченең барлыкка килүен тоемлап алды. Ул, мизгел эчендә туган фәлсәфи мәкаль белән генә чикләнмичә, яқындагы паркка кереп, шигырь язарга тотынды.

Ярты сәгатътән дүрт шигырь әзер иде инде. Дүртесе дә — төрмә турында!

"Урыс телле яһүд шагыйре Иосиф Бродскийны да әнә, эш табалмыйча йөргән бер мәлендә "әрәмтамак" дип төрмәгә тыкканнар. Бактың исә, шул чагында ук даһи булган икән бит инде ул, — дип уйлады егет, — ә минем аннан кай жирем ким әле?!"

Үзен-үзе Бродский белән чагыштырудан күңеле булган, канатланып киткән Гаптери, озын-озак уйлап тормады, тотты да гәжит-журналлар чыгара торган тарафка таба атлады. Караңгы төшеп килсә дә, аның күңелен Нобель премиясе алу мөмкинлегенә жылытып-яктыртып бара, ә гомере буге язган шигырьләре егетнең гел үзе белән генә йөри иде.

Сигез гәжит һәм биш журнал редакциясендә Гаптеринен шигырьләрен хәтта укып та тормадылар.

— Машинкада бастырып апкил башта! — диделәр аңа.

Әмма егет күңелен төшермәде. "Безнең авыллар — каты чикләвек, тегенди-мондый чүкчәк белән генә ватыла торган түгел!" — дип тәкърарлады ул үзенең мәгълүм гыйбарәсен.

Ниһаять, Гаптери иң югары каттагы журнал редакциясенә ишеген шакыды. Ишек кашына "Баш мөхәррир" дип язылган иде.

Пеләш башлы баш мөхәррир, ни хикмәттер, егетнең бөтен шигырьләрен дә иренмичә укып чыкты.

— Күптәнме? — диде ул соңгы битне укып, алтын кысалы күзлеген салып куйгач.

Әмма егет пеләш башлы агайның "күптәнме"сен "күктәнме" дип аңлаган иде. "Димәк, минем шигырьләрдә чынлап та нәрсәдер бар болай булгач, — дип уйлады йөрәгә дөп-дөп кага башлаган егет, — агаң тиктомалдан гына: "күктәнме?" дип сорамайдыр ла!.."

Шуңа күрә дә Гаптери ашыга-йотлыга:

— Күктән! Күктән! — дип кабатлады.

Баш мөхәррир егеткә бик сәер генә карап куйды да, янә сүз кузгатты:

— Син, әнем, кайчан шигырь яза башладың? — диде ул тавышын тибрәндереп.

— Үземне белә башлаганнан бирле язам! — диде Гаптери горур гына.

— Анысы... шулайдыр, — диде агай сабырлык-итәгать сакларга тырышып — Ә менә... китаплар укыганың бармы соң?

"Тел төбәндә начар кинәя ята моның, — дип уйлады

егет, — минме китап укымаган?!"

Мәктәп китапханәсендәгә ике мең дә сигез йөз илле дүрт китапның һәммәсен дә укып чыккан кеше иде ул. Шуңа күрә дә, агайның: "Китаплар укыганың бармы?" сы аның мин-минлегенә тиде.

Әмма:

— Укыйм, — диде егет тыенкы гына. Ә күзләре: "Тагы нинди мәкерле сүз әйтер икән инде бу?" — дип агайның авызына төбәлгән иде.

Ләкин агай дәшми-тын гына урыныннан торды һәм тәрәзә янына килеп басты.

— Син дә кил әле монда, кил әле, әнем! — диде ул, ниһаять.

Гаптери килде.

— Тәрәзәдән түбәнгә күз сал әле!

Егет аска карады. Асфальт түшәлгән мәйданчыкта жиңел машиналар тезелгән иде. "Минем күк шигырь яз башта, аннары син дә машиналы булырсың, — димәкче микән әллә миңа бу агай?" — дип уйлады ул күңелсез генә.

Тик агайның сүзе башкачарак булып чыкты.

— Бу тирәдә кайчандыр нарат урманы үскән булган, — диде агай уйчан гына, — күрәсеңме, хәзер берни дә үсми...

— Күрәм... — диде егет, сүзенә гамь салырга тырышып.

— Шул урманда, шул наратлар күлгәсендә берәү гел шигырь язып ята торган булган...

— Шуннан? — диде Гаптери, сабырсызланып.

— Шуннанмы? Шуннан берзаман яза торган кәгазе беткән моның... — диде пеләш агай серле генә елмаеп.

— Шуннан? — диде егет, тагы да сабырсызланып.

— ... Нарат урманын кисеп, кәгазь ясарга озаткан бу! Вәт шуннан бирле бу тирәдә сулар һава бетте, күлгә бетте, рәхәтлек бетте, — дип тезеп китмәсенме агаң — чыдап кына тор!

— Жир-әңкәбезне, планетабызны афәттән саклап каласың киләме, әнем? — диде агай аннары.

— Килә! — диде егет. Сүз сөрешенәң кая таба баруын, үзенең жимле кармакка элгүен әле һаман да аңламаган иде ул.

— Планетабызны саклап каласың килсә, — агай тавышын әкрәңәйтте, — зинһар өчен, дим, зинһар өчен, әнем, шигырь яза күрмә берүк.

Барып җитте менә, ниһаять!

Гаптери, күз карашын тәрәзәдән алып, әле баш мөхәррирнең пеләшенә, әле өстәлдәгә язу машинасына, әле китап киштәсендәгә калын-калын томнарга төбәде. Агайның тантаналы-канәгать карашы исә: "Шулай инде ул, туган, туры өйткән кемгә генә яраган..." — дигән сыман, почмакка төбәлгән иде.

Әмма ләкин, кем-кем, ә менә безнең Гаптериебез беркайчан да сүз эзләп кеше кесәсенә керә торган-нардан түгел иде, һай!

— Тукранның нидән үлгәнән беләсеңме, агай? — диде ул баш мөхәрриргә туп-туры карап.

Агай сораулы карашын егеткә текәде: "Белмим. Ә

нәрсә?" — янәсе.

— Тукран гомере буге тук та тук тукулдатып утыра да, — Гаптери өстәлдәге язу машинасына ымлады, — берзаманны баш миенә кан савудан үлә дә китә, бичаракай...

Бетте агаең, үлдә һәм лып итеп йомшак көрсиенә чумды.

9. Кондырлы кодачалар

Гаптеринен фатире яңа татар бистәсендә иде.

Яңа татар бистәсе диюгә күз алдына шундук татар зираты килеп баса. Юкка түгел бу. Чөнки татарның бик күп атаклы кешеләре өч аршынлы соңгы йортын, соңгы фатирын нәкъ менә шушы бистәдәге зиратта тапкан бит.

Гаптеринен фатире яңа татар бистәсендәге иң иске, әмма кайчандыр бик затлы, бик мәһабәт булган бүрәнә йортта иде. Бизәкләп эшләнгән тәрәзә капкачлары, бормаланып-бормаланып киткән шомал болдыр култыкшалары, биек түшәм... Кыскасы, боларның барысы да монда кайчандыр татар бае яшәгәннен гел искәртеп тора иде.

Бигрәк тә егетне түшәмнең табәнәк булмавы сөендерде.

Урамның каршы ягында замана байларының — "яңа татар"ларның таш йортлары кураеп утыра. Хәер, яңа татар бистәсе булгач, яңа татарлары да булырга тиештер бит инде аның! Казанда гынамени — һәр район үзгә түрәндә, хәтта үз-үзен хөрмәт иткән авылларда да бар бит ул хәзер "яңа татар" бистәләре, "яңа татар" урамнары.

"Яңа татар"ның йорты күршенекеннән ким булмаска тиеш, ялтырап торырга тиеш!

Бу — аксиома, ягъни, аңлатмалы сүзлек әйтмешли, дәрәсләнгән исбатлап торуның пычагыма да кирәк булмаган хакыйкат...

Кыскасы, "яңа татар"ның йорты — кикриген күккә чөйгән елтыр каурийлы әтәч диярсең! Соң, күкәй салучы тавыклар барында, нигә дип әле әтәккә дә бер көперәймәскә?!

Гаптеринен фатирдан уңуы инде аңлашыла булса кирәк. Иске татар бае йортында яшәп тә, каршыдагы яңа татар бае йортларына карап хозурланырга, хәтта хыялланырга да була. Аннан килеп, бөтен озын буйлы кешеләргә дә биек түшәмле фатирлар эләкми бит, жәмәгать. Беләсездер, дөнья тигезсез, һай, гаҗәп дәрәҗәдә тигезсез ул...

Хужабикәдән дә уңды Гаптери. Табәнәк, юан, хәтта

"Шигыр язалмаган кешедән дә кеше чыга — тән кыйтыч чыга! Шигырларенен тетмәсен тетеп, күрмәгенен күрсәтермен әле мин сиңа бер!" — диде Гаптери кесә төбеннән генә баш мөхәрриргә бармак янап.

Әлбәттә инде, бу сүзләре егет кычырып әйтмәде. Соң, үлгән кешегә кычырудан ни мәгънә дә, ни файда?!

пилмән шикелле түгәрәк-жәенке генә булса да, тәмле телле, ачык йөзле, киң күңелле апа иде хужабикә. Шуңа күрә бит инде, үзәндә кушамат тагу сәләтен ачкан егет "Пилмән"нән ваз кичәргә булды. Ни әйтсәң дә, әхлаксыз кушамат шул...

Анысы, лаеклы кушамат та озын-озак көттермәде. Хужабикәнең ике жөмләнәң берендә яратып әйтә торган бер гыйбарәсе бар иде. "Самавырым кайнап утыра икән бит әй, оныта да язганмын — Кондырлы кодача!" — дип, кайчак үзен битерләсә, Гаптеринен ул һәркөнне: "Кар көрәргә соңарасың — тор, Кондырлы кодача!" — дип уята иде.

Бу кушаматны апа үзе кушты, хәер. Үзенә дә, Гаптеригә дә, аңа иярәп кайткан Радикка да чәпәде ул аны. Вакыт-вакыт хәтта олы як диварында эленеп торган биниһая зур сурәткә дә "Кондырлы кодача" булырга туры килә иде.

— Әй, жаным, Кондырлы кодача, бигрәкләр дә сөйкемле инде үзең, — дип, түрдәге сурәтне хужабикә ара-тирә сыйпап ала иде. Корсагын киереп төшкән йөнтәс кашлы Рәшит Шамкай сурәте иде бу.

Әлегә сурәткә Гаптери дә битараф түгел иде. Аны күргән саен ул "Кешенен исеме һөнәре белән рифмалашырга тиеш" дигән фикергә кушыла бара иде. Исегездә микән, бу кызыклы, әмма шактый ук бәхәслә фикерне кайчандыр Гаптеригә ирекле шагыйрь Мөһәмбәр әйткән иде бугай.

Түшәмә биек булса да, фатир үзе кысан иде. Олы як та, кече як, инде тагы — аш бүлмәсе. Юынгыч — чоланда, бәдрәф — урамда.

— Икәү торасызмы, өчәү торасызмы — анысын үзегез карагыз, — диде егетләргә киң күңелле хужабикә, — фатир хакын гына түләргә онытмагыз түлке.

Аннары болай дип тә өстәде:

— Вакытында түләргә онытмагыз! Ишеттегезме, Кондырлы кодачалар?

"Кондырлы кодачалар", әлбәттә инде, ишеттеләр. Бигрәк тә — Радик. Жылы өйнең идәнәндә йоклау да бүген аңа олы бәхет булып тоелды.

10. Рәкәтчы әт.

Кала урамнарында туып маташкан көн яктысы Гаптеринен ятагынан кузгатты. Тышта әле һаман да кичәге буран котыра иде.

— Чыкмыйм! — дип карар итте егет. — Кар көрәп кенә баеп та, кеше булып та булмас. Башкалар көрәсен әнә! — Шулай диде дә ул, янә ятагына сузылып

ятты.

Әмма: "Атым юк буранда, кайгым юк урамда", — дип кенә өйдә көнә буге йокы симертеп ятып булмый бит инде — Гаптери дә, Радик та уяңдылар берзаман. Берзаманы — төш турлары иде инде аның.

Ниһаять, юынып, теш-йөз-кыяфәтне төртипкә ки-

терәп, үзбәкләр әйтмешли, “әүкәтә ияргә”дип, өстәл янына килделәр болар. Гаптери чөкөрдәшәп торган пар күгәрченнәр чигелгән ак япманы ачып жибәрде.

— Өч-поч-м-м-мак! — дип пышылдады Радик тотлыга-тотлыга. Аның ике күзә дүрт булган, хәтта шакмаклана ук башлаган иде бугай.

— Ну и что? Исең киткән икән иске чикмәнгә — суынып беткән өчпочмак күргәнәң юк мәллә? — дип мыгырданды Гаптери кайнар самавырдан чәй агызып.

Кемгә ничектер, ә менә ярты елдан бирле зимагурлыкта йөргән Радик өчен оҗмах нигъмәтләреннән дә тәмлерәк бер генә ризык бар иде бу минутларда. Ул да булса — өчпочмак!

— Үзе кая соң әле? — диде ул соңгы өчпочмакның өченче почмагын тамагына озаткач.

Гаптери чәй эчкән жиреннән сискәнәп куйды. Баягына тотлыга-йотлыга пышылдап утырган табындашының хәзер әйткән сүзләре бик сәер булып тоелды аңа.

— Ә? Нәрсә? Кем? — дип, бөтенесен бергә тезеп салды ул.

— Үзе кая, дим — Кондырлы кодача? — йорт хуҗаларына гына хас була торган көр, гайрәтле вә мәгърур тавыш иде бу.

Барып житте, ниһаять!

— Бозау арканларга китте Кондырлы кодачаң, — диде Гаптери.

— Ничек итеп акча эшләргә? Ничек итеп баерга? — Көннең икенче яртысын егетләр әнә шул үтә мөһим, үтә житди мәсьәләне хәл итүгә багышладылар.

Киңәш казанына төрле вариантлар салынды. Әмма аларның барысы да диярлек чиле-пешле, йә тозсыз иделәр.

— Һәрхәлдә, банк басып булмый бит инде! Синең күк автобус шоферларыннан акча кысу да — эш түгел, — диде Гаптери, куера башлаган фикер шулпасына су өстәп.

— Безгә законлы бизнес белән шөгыльләнәргә ие, муенны сындырмый торганрагы белән, — дип килеште аның белән Радик та.

— Мәсәлән? — диде Гаптери.

— Мәсәләнме? Мәсәлән... “Запарай” белән кеше ташыйбыз! Такси булабыз!

— Кемнәр генә утырып икән соң ул синең...

— Нәрсә — синең?! — диде тегесе, сагаеп.

— Синең... затлы арбаңа! — диде Гаптери һәм, таш йодрыкларның әле һаман да йомарланган килеш калуын күргәч, болай дип тә өстәде:

— Ну, кеше генә ташырга дигән мени? Йөк ташырга була, ахыр чиктә...

— Нинди йөк? — диде Радик кызыксынып.

— Үзебезнекен, әлбәттә! — Гаптериниң башына үтә дә шәп, хәтта гениаль фикер тоягы китереп типкән иде булса кирәк, чөнки ул кинәт кенә ятагынан сикереп торып утырды, идәндә яткан Радикка исә аның хәтта сары бөдрәләре дә үрә торгандай булып тоелды. — Белдем, таптым нишлисен! — Бер олау шырпы

юнәтәбез дә, авылга чыгып китәбез. “Запарай” белән!

— Ну, шуннан? — диде Радик, исә китмиңә генә.

— Шуннан — шул инде, сатабыз — акча эшлибез, — диде Гаптери, — сатабыз — акча эшлибез. Ике бәягә, өч бәягә арттырып! Уптым! Уптым булмаса, ваклап та ярый...

— Берәмләпме? — диде тегесе көлеп, — бер шырпы, ике шырпы, ха-ха-ха, өч шырпы — дуңгыз сырты!

— Ни пычагыма дип көлгән буласың тагы? — диде Гаптери ачуы килеп. — Хәзер авылларга газ керәме — керә! Газны кабызырга шырпы кирәкме — кирәк! Газ дигән нәмәрсә, беләсезме, күпме шырпыны ашый ул? — У-у-у!

Урамда караңгыланып килә иде инде. Әллә Гаптериниң улавыннан шикләнгән (шулайдыр, мөгаен), “боларга ни булган икән, Ходаем”, дипме, алар янына Кондырлы кодача үзе килеп керде.

— Әй, сез, Кондырлы кодачалар, бот күтәрәп, түшәмгә төкәрәп монда ятканчы, Рексның хәлен белеп кайтыр идегез ичмасам! — диде аларга хуҗабикә.

— Кузгалдык! — дип боерды Гаптери.

— Соң, әйдә, — дип буйсынды аңа Радик, — судагы балыкны сатып ятканчы...

Әле көндөз генә Гаптери Радикка:

— Бозау арканларга китте Кондырлы кодачаң! — дигәч, сез инде, жәмәгать, бу Радикның авызын томалау өчен генә шулай әйткәндер, кыш көне кем инде, бозау арканласын, дип уйлап куйгансыздыр. Радик үзе дә шулай уйлаган иде.

Хәлбуки, үзенә күрә бер хикмәте бар иде бу сүзләренәң.

Рекс галижәнәбләре хуҗабикәнәң бозау кадәрле дәү, алама эте булып ул, жәмәгать!

Аның олпат гәүдәсеннән шактый ук шүрләсә дә, Гаптери Рексны хөрмәт итә иде. Бозау хәтле булсын да, хөрмәт тә итмә имеш, дисезме? Юк ла, юк-юк, курыкканга түгел, үзенә бурычка... акча биреп торганы өчен хөрмәт итә иде ул аны.

— Эттән бурычка алып буламени? — диярсез. Әгәр бирсә, эттән түгел, ата жәннән дә алырдай буласың икән ул безнең заманда.

Хәер, бу бик тә хикмәтле, хәтта адәм ышанмаслык хәлне сезгә тамам төшендереп бирү өчен, күрәмсең, һәммәсен дә бәйнә-бәйнә сөйләргә кирәктер.

Безнең хуҗабикәбез Рекс атлы әнә шул алама этен көн саен телефон алачыгы янына бәйләп куя иде. Ә телефон — урамына берәү. Бердәнбер телефоннан шылтыратырга теләүчеләр — бихисап. Белмәгәннәр белеп торсыннар: телефон алачыгына керүең була, Рексның “hay” да “hay” өрә башлавы була. Кая инде теге чыбык очындагы тавышны ишетү — үзеңне дә ишетмисең әле хәтта.

Белгәннәр белә: эт алдында яткан йомырка көр-жиненә акча салырга кирәк. Баштарак маэмай азык-төлеккә дә разый иде. Әмма кайсыдыр бер кара йөзә ит кисәгенә инә тыгып ыргыткач, шундук кырт кисте:

“Фәкать акча гына!”

Иске сәвит акчаларын ташлаучылар да булмады түгел — булды. Әмма Рекс алданмады. Кайбер базар алыпсатарлары шикелле: “Миллионда ничә ноль бар соң әле?” — дип, баш кашып тора торган эт түгел иде Рекс. Аның акча санын белүенә Гаптери үзе шәһит булды бервакыт.

Гыйнвардан акча алышына башлады бит инде быел. Узган ел эттән егет ун мең сум алып торган иде. Быел шуның яртысын биш сумлык тимер тәңкә белән кайтарды. Рекс исә биш мәртәбә өреп кенә куйды. Тагы биш сумың калды әле, янәсе. Эт диеп тор син аны, менәтерә вәт!

Рексның корбаннары гына түгел, спонсорлары да бар. Болары — “яңа татарлар”. Телефоннары да — кесәдә генә йөри торган. Рекс — аларны, алар — аны хөрмәт итә. Кыскасы — коллегалар. Көн саен ук булмаса да, вакыт-вакыт йомырка кәржинендә яшькелт акчалар — долларлар да күренгәли. Спонсорлар ярдәме!

Хөкүмәт башында азау ярган ата рәкәтчылар утырган бер заманда Рекс атлы табигать баласының бу шаярулары чүп кенә иде, әлбәттә. Ә менә хужабикә өчен бер дә чүп түгел иде.

Ә-ә, хужабикә дигәннән. Рексның акча санын белүен болай итеп тә аңлатып була икән бит әле, баксаң. Соң, “мал иясенә охшый” дип әйтәбезме — әйтәбез. Хужабикә исә озак еллар дәвамында кибеттә эшләгән кеше. Кибетче булып. Ә кибетченең эте дә, бете дә, нәрсә-нәрсә, акчаны гына санын белә инде ул. Кибетен япкач, эшсез калган бу. Радикулитлы килеш базарга чүпрәк сатарга чыгалмый бит инде — шуңа күрә дә фатирга кеше кертергә мәжбүр апаең.

Ул Рексны да: “Үз тамагын үзе туйдырыр, ачтан үлмәс, ичмасам”, — дип кенә телефон алачыгы янына бәйләп куйган иде. Куйган иде дә... Карап торышка ахмак кына булып күренгән алабайда шушындай сәләт ачылып дип, йә, кем уйлаган аны?!

Урамда караңгыланып килә, ә февраль аеның тыңгы белмәс тырыш бураны кышка йөкләнгән быелгы кар планын тутыру белән мәшгуль иде.

Гаптери белән Радик Рексның хәлен белеп, үзен дә эштән соң өйгә алып кайтырга дип, телефон алачыгына таба юл тоттылар.

— Көрәп кенә бетерерлек түгел моны... — дип уйлады Гаптери юл буена салган кар көртләренә карап. — Машинасыз булмый моны...

Килеп җиттеләр. Телефон алачыгының ишеге карчыганың сыңар канаты шикелле каядыр талпына, аның шыгырдавын буран улавы басарга тырыша иде.

Рекс күренмәде. Кар арасыннан егетләр бау өзеге һәм янә әйләнеп капланган буш йомырка кәржинен генә табып алдылар.

Тирә-юньдә шомлы улау ишетелә иде. Әмма Рекс түгел иде бу — февраль бураны иде...

(Дәвамы бар)

ФӘН - ФӘСМЕТӘН

Мере компьютер

Без шундый ыгы-зыгылы заманда яшибез ки, кайчагында иртән үзеңнең нәрсә ашаганыңны-эчкәнеңне дә онытып җибәрәсең.

Әле күптән түгел генә Лондонда дөньякүләм “иң яхшы хәтер” бәйгесе уздырылды. Әлеге бәйгедә Доминик О’Брайен дигән кеше җиңү яулаган. Ул бер сәгать эчендә 1392 санны хәтерендә калдырган. Адам баласының баш мие эшчәнлегенә, сәләтенә, үткен хәтеренә сокланмый мөмкин түгел. Кыскасы, тере компьютер!

Сөбханалла, Гомәр ага!

Адам баласы картайган саен начаррак фикер йөртә, диләр. Әмма АКШның геронтолог-галимнәре мондый нәтиҗәгә килгәннәр: карт кешенең баш миенең зурлыгы гомер дәвамында ун процентка кими, вәләкин бу кимү баш мие эшчәнлегенә тәэсир итми. Инде килеп, сиксәннән узган кешеләрнең баш миен ныклап тикшергән галимнәр болай дип тә өсти: картлык хәлсезлегә сиксән-сиксән дүрт яшьләрдә генә күзәтелә, аннан ары исә ул даимиләшә, бер дәрәҗәдә кала.

АКШ галимнәренең фикерен куәтләп, үзбездән бер мисал китерик.

Аксакал әдибәбез Гомәр ага Бәширов үзең соңгы “Гыйбрәт” романын туксан биш яшендә язды. Насып әйләсә, соңгысы булмас әле!

Туксан җиде яшьлек әдип бүгенге көндә дә актив иҗат итә — истәлекләр, мәкаләләр, хикәяләр яза. Сөбханалла, Гомәр ага!

Геопатоген зоналар

Шир-ягыбызны төрле энергия тапкыннары уран алган. "Дүйнә-тирбездә, үзбездә – һәмле эсирдә бер-рәзлексез, мәңге алмашынып, тәңгә килен һәм бәре-лешеп төрле озынлыктагы дулкыннар нуфранышы ти-рбәл. Ул дулкыннарның озынлыгы миллиметрның ун-миллионлы өчешкән алып километрга кадәр", – ди академик В.И.Вернадский.

Шир-якка энергия таратучы тышкы чыганаclar-га Таләм, Кояш системасының планеталары, кешенә, яшәгән һәм эшләгән урыннары керә. Таләмнән асылучы энергия тапкынны кояш планеталарынан килүче агым белән кушыла һәм, интерференция хисабына, эсир өс-лөгән чәлтәр рәвешендә ята.

Шир өслөгә, рельеф, ... сыйфатына, су тармакла-рының, һәм бушыкларының барлыгына карап, Таләм-нән килгән энергияне үзгәртә. Шуның, нәтижәсендә эсир өслөгәндә үзгә энергия зоналары пәйда була. Алар кеше сәламәтлегенә уңай, тискәре һәм нейтраль тәэсир итәргә мөмкин. Кешегә тискәре йогынтысы булган зо-наларны геопатоген зоналар дип атыйлар һәм алардан читләнсәргә тырышалар. Кайбер геопатоген зоналар шулкадәр көчкә ияки, хәтта аларда төзәлеш корылма-лары да эсирелә. Уңай энергияне урын, гадәттә, "изгә" санала һәм анда гадәттә мәңгет салалар.

Бүгенге көнгә кадәр борынгыдан килгән ышану яши: "Ташланды беркем дә чирләмәсә дисәм, – йортыңны эсир асты суы якын булган урынга куйма".

Энергия аномалияләренә, табигый чыганаclarның тыш, техника үсү сәбәбе, техноген зоналар пәйда булды, алар кеше организмна эсирелгәч тәэсир итәләр. Мәсәлән, төл һәм радиостанцияләр, югары вольтлы электр чәлтәрләр, канализация, метро, архитектура һәм төрлөш констрүкцияләр.

Уңат эсиреләләр: картина, скульптура, музыка – һәмләр дә авторның энергия өзән саклауы. Автор юга-ры эхлалы икән, ул уңат иткән эсирләр уңай энергиядә ия була.

Нәһийә КАШТАНОВ, табигый

ЧӘЙГӘ

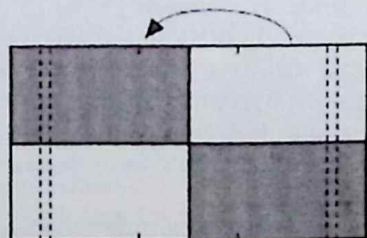
Жылысы сирелмәсә

КИРӨКЛЕ ӘЙБЕРЛӘР:

90 см киңлектә, 0,45 см озынлыкта аклы-зәңгәрле (яки башка төстәге) ике киче-мамык тукума кисәге, ватин (киңлегә — 90, озынлыгы 0,40 см), жеп.

ЭШ ТӨРТИБЕ:

Һәрбер тукума кисәгеннән 19,5х36 см үлчәмдәге 4 турыпочмаклык кисәргә. Схемада күрсәтелгәнчә, төрле тукумалардан киселгән 4 турыпочмаклыкны ике деталь итеп тоташтырырга. Ватиннан да эчкә якны кисәргә. Ике детальне, төсләрне шахмат төр-тибәндә урнаштырып, периметр буенча тегеп чы-гарга, әйләндерер өчен ачык урын калдырырга. Жы-лыткычны әйләндерергә, тегелми калган өлешне те-геп куярга, урталай бөкләп, ян-яклардан 8 см тегеп чыгарга (схемадан кара). Бау тыгар өчен жылыткыч авызыннан 5 см түбәндәрәк юл тегеп чыгарга (схе-мадан кара). Һәрбер тукумадан 37х5 см үлчәмдәге 2 тасма кисәргә. Төсләрне аралаштырып тегергә, үтүкләргә дә жылыткыч авызына кигертергә.

Чәйнек өчен тегелгән зәңгәрле-аклы чехол-жылыткыч чәйне озак вакыт кайнар килеш тотарга һәм, димәк, чәй янында рәхәтләнеп сөйләшеп утырырга мөмкинлек бирәчәк.

рәхәт ИТЕГЕЗ!

Чәй янында — ыңализ печенье

8-10 печенье чыксын өчен:

225 г он, серкә белән сүнделгән 1 чәй калагы сода, 1 чәй калагы шикәр комы, ярты чәй калагы тоз, 50 г йомшак атланмай, сөт яки йогурт, майлар өчен 1 йомырка сарысы кирәк.

Ингредиентларны бергә кушып, йомшак кына шома камыр килеп чыгарлык итеп, сөт яки йогурт өстәл. Камырны 2 см калыңлыкта жәяргә, диаметры 5 см лы түгәрәк формалар белән печеньены кисәргә һәм йомырка сарысы белән майларга. Печеньены алдан ук 200 градуска кадәр җитештерелгән мичтә 10-15 минут пешерергә кирәк. Англиядә мондый печеньены джем һәм сөт өсте белән ашыйлар.

Кадерле укучыбыз!

Синең алда — журналыбызның табадан гына төшкән саны. Бөтен ачу-ярсуыңны (ә, бәлкем, канәгатьлек хисеңне дә) салып, буш урынга фикереңне яз әле. Тагын бер гозер: эчтәлектәге (икенче якта) исеме турына һәр әсәргә билгә куй: мәктәптәгечә, 1 дән алып 5 кә кадәр (бик тә, бик тә, бик тә ошаганнарына «алтылы» тамызырга да ярый). Укымаганнары турына [—] билгесе куй.

Инде, кисеп, кәгазьне «Идел»гә жи-бәрәсе генә кала. Безнең адрес:

420012 Казан, Мөштәри ур., 14. «Идел».

Нәсер	
ИЛСӘЯР ИКСАНОВА	
БАЛАН ЧӨЧӘГЕ	2
"Ләйлә-Мәжнүн"	
Мәхәббәт шигырьләре конкурсы	
ИЛГӨЛЕМ	5
Нәсер	
ФАКИЛ САФИН	
БИЕК ТАУНЫҢ БАШЛАРЫНДА...	6, 61
Шигърият	
ФИРАЯ ЗЫЯТДИНОВА	20
Түр башы	
ЛӘБИБ ЛЕРОН	
ЯЗУЧИ, АРТИСТ ҺӘМ АШЧЫ	22
Укучылар ижаты	25
Әдәби мирас	
"ӘЙ, ЗАРИФ, ЧЫК ЯЛТЫРАП..."	26
ЗАРИФ БӘШИРИ	
ЗАМАНДАШЛАРЫМ БЕЛӘН ОЧРАШУЛАР	27
Нәсер	
ЗАНИД МӘХМУДИ	
КАЛКАНЛЫ ИДЕЛ	30
Уймак уйлар	41
Шигърият	
"ЖЫРНЫҢ ЕРТЫГЫ БУЛСА — ТАКМАК БЕЛӘН ЯМАРБЫЗ..."	42
Чукундыру	
ФӘЙЗЕЛХАК ИСЛАЕВ	
КЕРӘШЕН КАНТУРЫ	44
Гамь	
АЙГӨЛ ХАНОВА	
ӨРӘК	48
Миллият	
МИРГАЗИЯН ЮНЫС	
МОСТАЙ КӘРИМНЕҢ ИЗГЕ ГОРУРЛЫГЫ	50
Ут күрше	
БУЛАТ ХӘМИДУЛЛИН	
РУСИЯНЕҢ КӨНЧЫГЫШ СӘЯСӘТЕ	55
Адам белән Хәва	
МӘХӘББӘТЕМ — КАНАТЫМ	56
Кәсеп-кәсәбә	69
Һәйбәт гайбәт	72
Нәсер	
МАРАТ ЗАКИР	
ГАПТЕРИ МАЖАРАЛАРЫ	72
Фән-фәсмәтән	77
Исәнме сез?!	78
...бер кат кис	78
Журнал + укучы	79
Тест	80

Тышлыкның 1 битендә рәссам Б.Гыйльфановның "Кыйссаи Йосыф" поэмасына багышланган рәсемнәренәң берсе.

Тест

Гаиләң ныкмы?

Нәрсә ул бәхет? Аны һәркем үзенчә аңлатадыр, мөгаен. Мәгълүм төрек шагыйре Назыйм Хикмәт исә болайрак дигән: "Эштән соң гаиләңне сагынып өеңә кайтсаң һәм икенче көнне эшеңә барырга ашкынып торсаң, шул була бәхет". Хикмәтле сүзләр, шулай бит?

Ә инде гаиләңнең ни дәрәжәдә нык ва ышанычлы икәнен түбәндәге тест сорауларына җавап биреп тә чамаларга, тагаенләргә була, мөгаен.

Ир-ат өчен сораулар

1. Хатын гаебе белән эшеңә соңга каласыңмы?
2. Телевизордан син яңалыклар, йә булмаса футбол-хоккей караганда, ул үзе теләгән башка программага күчерергә теләме?
3. Торт, кәңфит ише баллы ризыкларны яратуы аның сын-сыйфатына тәсир итәме?
4. Хатының өйдә иске халаттан йөрәп тә, эшенә бизәнәп-ясанып китәме?
5. Хатының хәмер кабагы?
6. Аның тиктомалдан да кинәт кенә көлеп жиберә торган гадәте бармы?
7. Телефоннан сәгатьләр бие сөйләшергә яратамы?
8. Ашарга әзерләгәндә ризыкны көйдерәме?
9. Аның бөтен уй-кайгысы фәкать киём-салымга, косметикага гына кайтып каламы?
10. Синең хезмәтең белән кызыксынамы?

Хатын-кызлар өчен сораулар

Иреңдәге бу гадәтләрне сизсәңме?

1. Чамадан тыш күп ашый.
 2. Бервакытта да чүп савытын чыгарып түккәне юк.
 3. Үзенең дус-ишләрен синнән күбрәк хөрмәт итә.
 4. Еш кына аяк киemen дә сөртеп керергә оныта.
 5. Син өйдә чагында да сәгатьләр бие телевизорга "йотыла".
 6. Өйдә төмәке тарта.
 7. Син әйткән сүзләр бер колагыңнан керә, икенчесеннән чыгып та китә.
 8. Эштән кайткач, хәтта киemen дә элгечкә эләргә оныта.
 9. Концерт-театрга үзе генә йөри.
 10. Көнләшә.
- "Әйе" җавабы өчен — 3 балл
 "Кайвакыт" җавабы өчен — 2 балл
 "Юк" җавабы өчен — 1 балл

Тест нәтижеләре

10 балл. Хатының (ирең) — менә дигән пар, әллә инде үзең бик тә йомшак күңелле, бик тә түземле кешеңме? Ихтимал...

11 дән 14 баллга кадәрле. Хатының (ирең) акыллы, сабыр, төптән уйлап эш итүче, тыныч холькы зат.

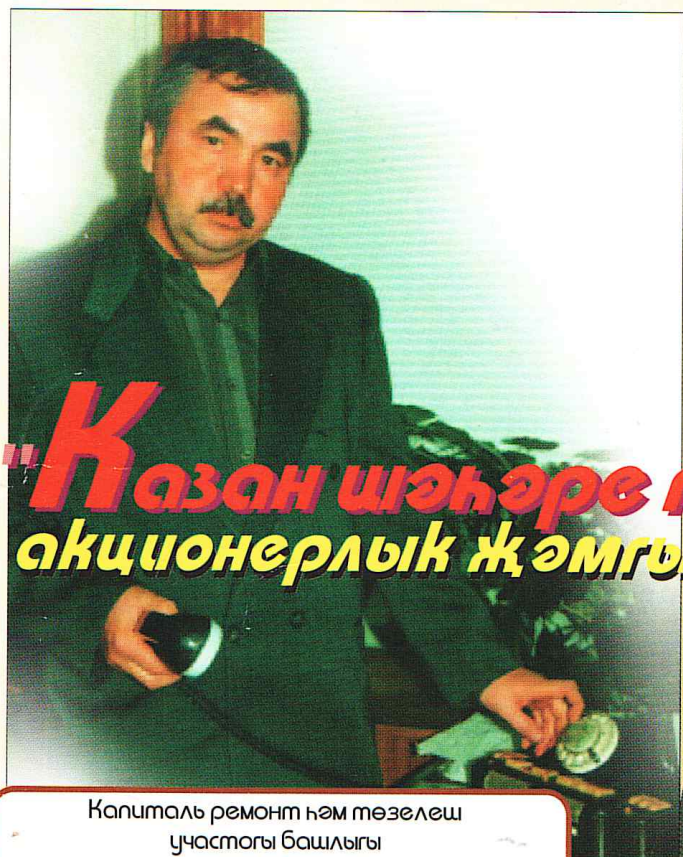
15 тән 19 баллга кадәрле. Хатының (ирең) төшенкелеккә бирелүчән. Уйлап бакчы бер: ә бәлкәм син үзең артык түземлек, чамадан тыш таләпчәнлек күрсәтеп, вак-төяккә дә житди карыйсыңдыр?

20 дән 24 баллга кадәрле. Әлбәттә, тормыш булгач, тәлинкә-кашык шалтырамый тормый инде ул. Үзара каршылыктар да, низаглар да булгалый. Әмма житди-мөһим нәрсәне вак-төяктән аерып карау сиңа бер дә комачау итмәс иде.

24 тән 30 баллга кадәрле. Бу холкың белән сиңа Каф тау арты җеннәре арасында гына яшисе...

Цех башлыгы
ГЫЙБАДУЛЛИН
Зөфәр Зиннәтович

Капиталь ремонт һәм төзелеш
участогы башлыгы
НУРИЕВ
Әдһәм Динмөхәммәтович

"Казан шәһәре телесфон челтәре"
акционерлык җәмгыяте **110 ел**

Электрон АТС лар буенча төп инженер
ХӘЙБУЛЛИН
Фәик Нәгыймович

110 ел

Идарә әгъзалары:
Усачева Ф.М., Яшагин В.С., Мөхәммәтханов Ф.В.,
Нотфуллин Ф.С., генераль директор Салихов Д.Н.(уртада),
Тюгаева Л.В., Гыйбадуллин З.З., Стальнова А.Н.

"Казан шәһәре телесфон челтәре"
акционерлык җәмгыяте телефон заводы
облигацияләре тәкъдим итә.

Облигацияләренң бәясе — 3 мең сум.

Сезне түбәндәге адреслар буенча облига-
цияләр сату пунктларында көтәбез:

Гарисрьянов урамы, 28а. Телефонны: 35-35-76
Кремль урамы, 8. Телефонны: 38-23-28
Лаврентьев урамы, 3. Телефонны: 41-15-11
Татарстан урамы, 11. Телефонны: 32-94-21

Төп инженер Гоностарева Гөлсинә Шәрифҗановна

"Казан шәһәре телесфон челтәре"
акционерлык җәмгыяте